

Міністерство освіти і науки України
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

На правах рукопису

КЛЮЧНИК Руслан Максимович

УДК 321.01

КРИЗА ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник:
доктор політичних наук,
професор Кривошеїн В.В.

Дніпропетровськ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ КРИЗИ НА РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ	10
1.1 Проблема кризи у зарубіжному та вітчизняному науковому дискурсі	10
1.2 Methodologia ta metodika doslidzhenня криз у політичній системі.....	29
Висновки до розділу 1	39
РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР КРИЗ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ	41
2.1 Парламентська криза та її вплив на розвиток політичної системи.....	41
2.2 Криза виконавчої гілки влади у процесі функціонування та розвитку політичної системи	65
2.3 Криза місцевого самоврядування у комплексі чинників розвитку політичної системи.....	88
Висновки до розділу 2	110
РОЗДІЛ 3. СИСТЕМНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНИХ КРИЗ.....	112
3.1 Криза легітимності та її вплив на розвиток політичної системи	112
3.2 Місце та роль аксіологічної кризи у розвитку політичної системи.....	139
3.3 Криза політичної комунікації у комплексі чинників розвитку політичної системи.....	159
Висновки до розділу 3	182
ВИСНОВКИ.....	185
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	191

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Політологічний дискурс ХХІ ст. спрямований на вирішення актуальних проблем сучасного суспільства і вимагає від науковців уважного ставлення до будь-якої сфери людської діяльності. Питання, пов'язані з кризами, завжди були актуальними для науки та суспільства, оскільки кризові явища в екології, економіці, політиці, соціальній сфері чинять істотний вплив на життя мільйонів людей. Усі політичні системи в процесі свого розвитку зіштовхуються з кризовими явищами. У зв'язку з цим політичні кризи як на інституційному, так і на системному рівнях вимагають подальшого осмислення і розробки. Світовий досвід свідчить, що під час політичної кризи закладаються варіанти майбутнього розвитку подій у державі, а отже кризові ситуації потребують особливо ретельного розгляду.

Особливої актуальності дана проблематика набуває для сучасної України, оскільки у 2013-2014 рр. країна зіштовхнулася з найтяжчою кризою за всі роки незалежності. Незважаючи на незавершеність трансформаційних процесів, можна із впевненістю стверджувати, що вони вже призвели до докорінних змін політичної системи та навіть зміни території України. Криза вийшла за межі політичної системи і охопила економічну та соціальну сфери, поставивши під загрозу національну безпеку і суверенітет України. Дослідження і систематизація досвіду боротьби з негативними проявами кризи за кордоном дозволить імплементувати його на вітчизняних теренах. Усе вищевикладене зумовлює актуальність теми дисертації у науковому і практичному відношеннях.

Кризові явища цікавили мислителів і вчених з найдавніших часів, відтак, знання про дану проблему дедалі поглиблювалися і впорядковувалися одночасно із вдосконаленням теоретико-методологічного інструментарію дослідження. Останнім часом як західні, так і українські вчені приділяють значну увагу проблемам політичної кризи. Так, вивченням даної проблеми на Заході займаються, зокрема, С. Фланаган, Е. Циммерман, П. Свенссон, П. Штомпка. Серед російських учених

особливостям перебігу політичних криз на пострадянському просторі приділяють увагу Д. Белов, А. Ватутін, В. Барсамов, О. Петренко та інші.

Останнім часом істотно збільшилась кількість публікацій на дану тематику на вітчизняних теренах. Так, Ю. Мацієвський сформулював перелік ознак політичної кризи; Г. Куницька розглядає еволюцію політичної кризи та особливості перебігу політичних криз в Україні; С. Ставченко у своїх працях окреслює можливості методологічного синтезу при дослідженні кризових явищ. Українські автори Г. Почепцов і В. Ковалевський слушно звертають увагу на необхідність дослідження комунікативних аспектів політичних криз в умовах науково-технічної революції.

Водночас, більш ґрунтовне вивчення механізмів впливу кризи на розвиток політичних інститутів та систем надасть змогу окреслити політичні стратегії і можливі моделі успішного подолання негативних наслідків криз. Це, безперечно, також робить дисертаційну роботу актуальною для сучасної політичної науки та практики, особливо в контексті дослідження новітніх трансформацій у політичному просторі України. Дана тема є розробленою як у західній, так і у пострадянській (зокрема, українській) політології, втім, переважна більшість досліджень торкаються лише певних аспектів даної проблеми. Тому вивчення механізмів впливу кризи на політичну систему надасть змогу окреслити політичні стратегії і моделі успішного подолання негативних наслідків криз. Це, безперечно, також робить дослідження актуальним для сучасної політичної науки та практики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою Радою Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Дисертаційне дослідження пов'язано із розробкою наукової теми «Методологічні засади, інституційні можливості та соціокультурні чинники забезпечення стабільного політичного розвитку України», яку здійснює кафедра політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження – розкрити сутність кризи як чиннику розвитку політичної системи. Вирішення мети дисертаційної роботи обумовлює визначення наступних завдань дослідження:

- визначити ступінь розробки проблеми кризи як чинника розвитку політичної системи у сучасній політичній науці;
- здійснити класифікацію криз у політичній системі за сферою прояву;
- розкрити основні причини виникнення кризи у політичній системі;
- виявити особливості перебігу кризи в умовах різних політичних систем;
- охарактеризувати вплив кризи на якісні зміни політичних інститутів і системи в цілому;
- узагальнити наявні способи подолання негативних наслідків кризових явищ, що використовуються за кордоном і на вітчизняних теренах.

Об'єктом дослідження є криза у політичному житті суспільства.

Предметом дослідження є криза як чинник розвитку політичної системи.

Методологія дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження є загальні принципи об'єктивності та історизму, комплексний підхід до вивчення проблеми. Для вирішення завдань, поставлених у дисертаційній роботі, використовується низка методів. Зокрема, структурно-функціональний метод дозволив виокремити складові політичної системи та дослідити їх функціонування в умовах кризи. Інституційний підхід використаний при розгляді політичних криз політичних інститутів. Історичний метод дав змогу дослідити процес становлення та трансформації політичних систем та інститутів у різні історичні епохи та за умов різних режимів.

Широке застосування знаходять у дисертаційній роботі порівняльний метод та політико-системний підхід. Так під кутом зору системного підходу розглядаються як політичний інститут, так і політична сфера суспільства в цілому. Політична сфера життя суспільства аналізується як цілісна система, що складається з певного комплексу взаємозв'язаних елементів, а також діє у певному соціальному середовищі. Порівняльний метод дозволив урахувати однотипні та знакові політичні процеси, події, реформи, спрямовані на подолання криз у різних системах. Він сприяв виявленню спільних рис і національної специфіки у процесі виникнення, розвитку та вирішення політичних криз. Синергетична методологія дозволила дослідити кризу як точку біфуркації у ході розвитку політичної системи.

Синергетичний підхід забезпечує дослідження кризи як комплексного феномену політичного життя, зокрема, розкрито мультиплікативний ефект від поєднання різних видів криз.

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена сукупністю поставлених завдань та є однією з перших у вітчизняній політичній науці спроб комплексного вивчення сутності та специфіки політичних криз, зокрема, їх впливу на розвиток політичної системи. До положень, що визначають наукову новизну, можна віднести такі:

Вперше:

- запроновано інтерпретацію кризи у політичній системі як особливого стану політичної системи, за якого порушується стабільність функціонування окремого інституту, рівновага підсистеми чи системи в цілому, що призводить до їх руйнування або подальшого розвитку і трансформації;

- встановлено, що сфери зародження криз у політичній системі доцільно розглядати у двох вимірах: інституційному (парламентські кризи, кризи виконавчої влади та місцевого самоврядування) та системному (кризи легітимності, аксіологічні кризи та кризи політичної комунікації), а також на двох рівнях: реальному, який включає увесь спектр реалізованих дій політичних акторів, та квазіреальному, який здебільшого знаходить втілення у комунікативних взаємодіях між усіма учасниками політичного процесу;

- в рамках типології криз у політичній системі виокремлено міжгенераційні (спричинені відмінностями у політичному світосприйнятті різних поколінь) та культурно-цивілізаційні (спровоковані зіткненням представників двох або більше цивілізацій у політичному просторі країни) кризи як різновиди аксіологічної кризи, яка має системний характер і призводить до формування нового політичного світосприйняття.

Уточнено, що:

- причинами кризи у політичній системі можуть бути не лише суспільні та економічні проблеми, а й природні та техногенні катастрофи, причому криза, спричинена природними чи техногенними катастрофами, є раптовою, більш

деструктивною, а її вплив на функціонування політичної системи залежить від політичного режиму;

- підрозділи зі зв'язків з урядом (GR-підрозділи) можуть створюватися не лише бізнесовими структурами, а й органами місцевого самоврядування, політичними партіями та громадськими організаціями; їх діяльність спрямована на виявлення ризиків, оцінку істотності потенційних загроз, виявлення джерел ризиків і сфер діяльності, які вони зачіпають та надання рекомендацій із вибору стратегії зменшення вірогідності настання події ризику для прийняття управлінського рішення.

Набуло подальшого розвитку:

- аргументація того, що політичну кризу не можна розглядати як суто негативне явище, оскільки вона може бути чинником як занепаду і розпаду, так і подальшого розвитку політичних інститутів і системи в цілому: кризи чинять конструктивний вплив на вдосконалення інституційного дизайну політичної сфери суспільства;

- теза про вплив локальних політичних режимів на перебіг політичних криз у рамках муніципальних утворень: криза місцевого самоврядування залежить як від конфігурації політичних сил у країні, так і співвідношення сил в органах місцевого самоврядування, а також їх відносин з органами центральної влади на місцях та бізнес-колами;

- визначення кризи політичної комунікації як такої, що має горизонтальний та вертикальний виміри: перший полягає у порушенні комунікації між владними елітами та мас-медіа, другий являє собою комунікативну дисфункцію між владою та громадянами.

Практичне значення отриманих результатів визначається можливістю використання сформульованих висновків та пропозицій як методологічної та інструментально-аналітичної основи для вдосконалення механізму функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування. Результати дослідження можуть стати теоретико-методологічною та консультативно-технологічною основою для професійної діяльності фахівців із виправлення небажаних наслідків

криз у політичній системі. Отримані результати також можуть бути використані як при проведенні подальших наукових досліджень, спрямованих на вивчення впливу інституційних та системних криз на розвиток політичних інститутів та систем, так і у навчальному процесі. Окремі положення дисертаційної роботи можуть бути використанні при написанні узагальнюючих праць, а також при розробці програм та підручників і навчальних посібників із курсів «Політологія», «Загальна теорія політики», «Політичні інститути і процеси в Україні», «Управління політичними кризами», «Політична комунікація», «Державне управління та місцеве самоврядування», а також у процесі розробки спецкурсів для студентів та аспірантів із проблем криз у політичній системі.

Особистий внесок здобувача. Постановку і виконання всього комплексу завдань дисертації здійснено автором самостійно. За темою дослідження автором одноосібно, без співавторів, було опубліковано 11 наукових праць у вітчизняних та закордонних спеціалізованих наукових виданнях, а також 12 матеріалів та тез доповідей на міжнародних і всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях.

Апробація результатів. Окремі положення дисертаційного дослідження були апробовані автором в одноосібних доповідях на XXV ювілейних Харківських політологічних читаннях «Політична наука в епоху суспільних перетворень: потенціал і його реалізація» (м. Харків, 3-4 лютого 2012 р.), Міжнародній науковій конференції «Соціальне прогнозування та проектування політичних ситуацій та процесів» (м. Запоріжжя, 1-2 березня 2012 р.), Міжнародній науковій конференції «Дні науки Філософського факультету – 2012» (м. Київ, 18-19 квітня 2012 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (м. Кіровоград, 15 червня 2012 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (м. Дніпропетровськ, 7-8 жовтня 2012 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (м. Кривий Ріг, 24 листопада 2012 р.), II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (м. Дніпропетровськ, 22 лютого

2013 р.), III Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи» (м. Чернівці, 1 березня 2013 р.), Міжнародній науковій конференції «Дні науки Філософського факультету – 2013» (м. Київ, 16-17 квітня 2013 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Освіта і наука в Україні» (м. Дніпропетровськ, 21-22 червня 2013 р.), III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (м. Дніпропетровськ, 20 грудня 2013 р.), III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (м. Кіровоград, 16 травня 2014 р.) та на теоретичних семінарах кафедри політології ДНУ ім. О. Гончара.

Публікації. Основні положення, проміжні результати та висновки дисертаційного дослідження були викладені в 23 одноосібних публікаціях, з яких 11 статей у фахових наукових виданнях, у тому числі 2 статті у спеціалізованих закордонних фахових виданнях.

Структура роботи складається із вступу, трьох розділів, висновків і списку використаної літератури. Загальний обсяг дисертації складає 215 сторінок. Список використаної літератури включає 276 позицій.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ КРИЗИ НА РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

1.1 Проблема кризи у зарубіжному та вітчизняному науковому дискурсі

Всепроникний характер криз, їх істотний вплив на життя людини і суспільства в цілому об'єктивно зумовили необхідність їх наукового дослідження. Поняття «криза» отримало широке розповсюдження, оскільки стадію кризи у своєму розвитку проходить будь-яке явище або процес. Політична криза, причини її виникнення, характер протікання та вплив супутніх факторів досить мінливі. Можливо, саме через це численні спроби виокремити риси та ознаки кризи, що почалися з моменту усвідомлення кризи як соціального феномену і тривають донині, так і не надали універсальної і прийнятної для більшості дослідників відповіді. Відтак, наша спроба аналізу сутності і змісту кризи є відносною у своїй повноті та завершеності. Тим не менш, дослідження даного феномену необхідно проводити з урахуванням наявного досвіду його теоретико-методологічного осмислення.

Поняття «криза» є досить розповсюдженим у соціальних науках; воно вживається як у науковому, так і публіцистичному дискурсі. Світовий досвід свідчить, що під час політичної кризи закладаються варіанти майбутнього розвитку подій у державі, а отже, кризові ситуації потребують особливо ретельного розгляду. Таким чином, належне вивчення феномену кризи є запорукою ефективного кризового менеджменту – діяльності із подолання негативних наслідків кризових явищ. Таким чином, вивчення політичної кризи має не лише теоретичне, а й прикладне значення.

Перші спроби теоретичного осмислення кризових явищ у політиці фіксуються ще у творах стародавніх мислителів. Слід зазначити, що східні та античні політичні

доктрини здебільшого містилися у філософських та релігійних текстах. Так, видатний китайський мислитель Конфуцій у трактаті «Судження і бесіди», записаному його учнями, наголошував на необхідності дотримання моральних норм та ритуалів для збереження стабільності і недопущення потрясінь у державі. Конфуцій стверджував, що управління державою полягає у забезпеченні достатньої кількості їжі, якості збройних сил та довірі народу. «Без довіри народу уряд не зможе вистояти», - зазначає філософ [85, с. 112]. Засновник даосизму Лао-цзи, навпаки, вважав причиною кризи в державі надмірно інтенсивну діяльність влади. На думку мислителя, «коли уряд діє, народ стає нещасливим» [100, с. 121]. Таким чином, влада має якнайменше втручатися у життя народу, з метою забезпечення добробуту і стабільності.

Давньогрецький філософ Платон створив принципово нове вчення про державу, виокремивши п'ять форм державного устрою: одну правильну (аристократію) і чотири хибні (тимократію, олігархію, демократію й тиранію). Ідеальною формою правління Платон вважав аристократію (владу найкращих). Першою з хибних форм правління Платон вважає тимократію (владу честолюбців), де владу утримують воїни, у яких з'являється бажання збагатитися. Таким чином, тимократія еволюціонує у олігархію (владу багатіїв), де суспільство поділено за майновим станом і введено жорсткі майнові цени. Коли експлуатація бідняків досягає критичної межі, вони повстають і скидають владу багатіїв, встановлюючи демократію. За умов цього режиму владні посади заміщуються за жеребом, що призводить до неефективного керівництва. В умовах демократії з'являються представники народу, які злочинним шляхом узурпують владу і стають тиранами. Таким чином, тиранія є найгіршою формою устрою поліса. Платон піддає демократію критиці як устрій, який шкодить інтересам громадян. На думку філософа, у демократичних державах практикується надзвичайно лояльне ставлення до злочинців. [145, с. 373]. Таким чином, політична криза, на думку філософа, призводить до зміни форми правління в гірший бік.

Політичне вчення Платона розвинув його учень Аристотель. Він виділив три нормальні форми правління (монархія, аристократія і політія) і три відхилення від

них (тиранія, олігархія і демократія). Філософ намагається розкрити причини порушення стабільності, яке веде до заколотів. Наміри осіб, які прагнуть змінити державний устрій, можуть полягати як у прагненні до рівноправності, так і у вимогах надання переваг певному прошарку. Аристотель наголошує, що у другому випадку претензії є несправедливими. Зверхність і корисливість державних урядовців викликають обурення в народі як проти них, так і проти того державного устрою, що дає їм можливість так чинити [7, с. 132].

Римський філософ і політичний діяч Цицерон, наслідуючи своїх попередників, розрізняв три форми правління: монархію, аристократію та демократію. На думку мислителя, саме змішана форма правління надає полісу необхідної стабільності [203, с. 65]. Ця концепція мала назву «consensus ordinum» (згоди станів), що передбачала консенсус між усіма вільними громадянами, передусім між політичною елітою (сенаторами) і економічною (станом вершників). Цицерон рішуче виступав проти громадянської війни між Антонієм і Октавіаном, яка підривала стабільність Римської держави.

Узагальнюючи політичні доктрини Стародавнього Сходу та Античності, можна зробити висновок, що практично завжди криза сприймалася як негативне явище, натомість стабільність розглядалася як беззаперечна цінність.

Нову сторінку в осмисленні феномену політичної кризи відкрив італійський філософ і політик доби Відродження Н. Макіавеллі. У трактаті «Державець» він аналізує соціально-політичні детермінанти кризи італійської державності на початку XVI ст. Автор зазначає, що італійські правителі позбулися влади здебільшого через воєнні поразки та нездатність налагодити зв'язки з народом та знаттю. Відсутність довіри з боку народу і дворянства збільшує ймовірність військової поразки. «Там, де немає подібних недоліків, - пише Макіавеллі, - правитель не може втратити владу, якщо має достатньо сил, щоб сформувати військо» [111, с. 102]. Проте філософ вважає звільнення Італії від чужоземного панування можливим за умов ефективного лідерства. Італія, на думку Макіавеллі, «готова стати під спільний прапор, якщо знайдеться той, хто готовий його нести».

Нідерландський філософ Б. Спіноза у «Теологічно-політичному трактаті» відстоює необхідність встановлення республіканського ладу, наголошуючи на тому, що монархічне правління неминує веде до криз і конфліктів [175, с. 200-201]. Автор наголошує на схильності монархів до ведення воєн та підвищення податків на утримання королівського двору, що у свою чергу, призводить до кризи і повстання. Ідеї Спінози були сприйняті філософами доби Просвітництва і значною мірою визначили розвиток політичної думки XVIII – XIX століть. Так, французький просвітник Ш.Л. Монтеск'є, традиційно виокремлюючи три форми правління, зазначив, що основою кожної є специфічне почуття: для монархії це честь, для республіки – добродійності, а для деспотії – страх. При цьому страх є деструктивним фактором розвитку політичної системи; деспотичний режим стоїть на межі політичного небуття [23, с. 149]. У творчості Ш.Л. Монтеск'є піддається критиці режим абсолютної монархії у Франції, який у другій половині XVIII ст. стояв на межі катастрофи. Погляди просвітників були сприйняті І. Кантом, який наголошував на неприпустимості вирішення кризових ситуацій насильницьким шляхом. Втім, якщо владу все ж повалено революційним шляхом, то населення має виконувати приписи нового режиму [71, с. 180-182].

Своєрідною реакцією на Велику французьку революцію став класичний консерватизм, одним з фундаторів якого був філософ і публіцист Ж. де Местр, який у творі «Роздуми про Францію» (1796 р.) описав революційні події та передбачив падіння встановленого у 1792 р. республіканського режиму. На думку автора, велика кількість законів, прийнятих Конвентом, свідчить про відсутність законодавця [126, с. 91]. Оскільки в умовах республіканського правління немає згоди між політичними силами, то криза республіки неминує призведе до контрреволюції. Ж. де Местр зазначає, що суверенітет у Франції є повністю відсутнім, і «усе передвіщає, що подібний стан речей не може бути міцним» [126, с. 95]. Прогнози філософа справдилися: у 1815 р. до влади повернулася династія Бурбонів.

Основними чинниками, що вплинули на розвиток суспільної думки у XIX ст., стали Велика французька революція та промисловий переворот. Зміна карти Європи

після наполеонівських воєн та формування численного прошарку найманих працівників істотно вплинули на розстановку сил у кожній державі. Суспільно-політична думка європейських країн переорієнтувалася на вирішення нових завдань, серед яких було недопущення переворотів, громадянських воєн, заколотів, а також забезпечення стабільного розвитку політичної системи. Разом з тим дослідження політичних криз стали набувати більш фундаментального характеру, поступово переходячи з філософської площини у наукову.

Німецький філософ К. Маркс запропонував формаційний підхід до дослідження еволюції суспільства. Він виокремив п'ять суспільно-економічних формацій, які послідовно змінювали одна одну: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну і комуністичну. На думку філософа, економічна сфера життя суспільства є базисом для політичної «надбудови». В суспільному виробництві люди вступають у виробничі відносини, які відповідають певному рівню розвитку продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому ґрунтується юридична і політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. На певному рівні свого розвитку продуктивні сили вступають у протиріччя з існуючими виробничими відносинами та з відносинами власності, в рамках яких вони розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються на їх кайдани, і тоді настає епоха соціальної революції [117, с. 7-8]. Таким чином, зміни виробничих сил призводять до трансформації виробничих відносин, а отже, й політичної системи; перехід від однієї формації супроводжується кризами, загостренням соціальних протиріч, революціями. На думку Маркса, у сучасному для нього суспільстві були наявні ознаки кризи капіталістичного ладу. У своїй праці «Критика Готської програми» він зазначає: «Між капіталістичним та комуністичним суспільством лежить період революційного перетворення першого на друге. Цьому періоду відповідає і перший перехідний період, і держава цього періоду є революційною диктатурою пролетаріату» [118, с. 21]. На думку філософа, після цього періоду настане комунізм – ліквідації приватної власності та держави.

Погляди К. Маркса отримали подальший розвиток у працях лідера російських більшовиків В.І. Леніна. Зокрема, у статті «Крах II Інтернаціоналу» (1915 р.) він сформулював поняття «революційна ситуація», яке є необхідною умовою революції, проте не кожна така ситуація призводить до революції. В.І. Ленін виокремив три об'єктивні ознаки революційної ситуації: 1) нездатність пануючих класів зберегти у незмінному вигляді своє панування, криза політики пануючого класу, що створює тріщину, в яку проривається невдоволення й обурення пригнічених класів; 2) надмірне загострення нужди і нещастя пригнічених класів; 3) значне підвищення активності мас, які залучаються як обставинами кризи, так і «верхами» до самостійного історичного виступу. Для того, щоб революційна ситуація переросла у революцію, до вищезазначених об'єктивних факторів повинен долучитися суб'єктивний: здатність революційного класу на революційні масові дії, достатньо сильні, щоб зламати (чи надломити) старий уряд, який ніколи (навіть в епоху криз), не «впаде», якщо його не «впустять». На думку Леніна, станом на 1915 р. усі ознаки революційної ситуації були наявними у великих державах Європи [103, с. 9-10]. Ідеї лідера більшовиків були втілені шляхом Жовтневого перевороту 1917 р. і створення у 1922 р. СРСР як першої в історії соціалістичної держави.

Британський філософ Г. Спенсер порівнює суспільство і його інститути з живим організмом, кожний орган якого має свою структуру і виконує притаманні йому функції. Відповідно до закономірностей функціонування Г. Спенсер виділяє два типи суспільств: військове та індустріальне. У військовому суспільстві діяльність особистості повністю підпорядкована інтересам держави; найважливішою метою є збереження існуючого стану речей, доля ж окремої людини нікого не цікавить. Таке суспільство характеризується жорсткою ієрархією, примусовою кооперацією та централізацією (Давній Єгипет, Спарта, Римська імперія, Російська імперія, кайзерівська Пруссія). Індустріальне суспільство, побудоване на добровільній співпраці вільних громадян, характеризується дотриманням прав і свобод людини; інтереси громадян не приносяться в жертву суспільству, а охороняються ним.

Г. Спенсер розглядає сучасну для нього епоху як перехід від військового до індустріального суспільства. При цьому він зазначає, що негативні соціальні явища (бідність, голод, утиски слабких з боку сильних) є невід'ємними супутниками цього транзиту. У праці «Людина проти держави» Г. Спенсер зазначає, що «стан переходу буде нещасливим станом» [265, р. 109]. Проте, на думку автора, ці страждання суспільство повинно витримати, при цьому їх масштаб не може бути зменшений жодними реформами, законами чи проектами. Шукаючи аналогії між біологічною і соціальною еволюцією, Г. Спенсер помітив багато схожого між організмом і державою. Так, для біологічних організмів та соціальних спільнот характерне постійне зростання, внаслідок якого вони дедалі ускладнюються. Диференціація структури супроводжується диференціацією функцій. Нормальне, природне функціонування органів (інститутів) забезпечує нормальний розвиток організму (держави). І навпаки, порушення (наприклад, революції) є хворобами, які призводять до дезінтеграції.

Французький філософ і соціолог Е.Дюркгейм ввів поняття «аномія». За словами вченого, аномічним є стан суспільства, в якому відсутні соціальні та моральні імперативи, що регулюють відносини між суспільством та індивідами. Аномія виникає в результаті того, що розподіл праці не продукує солідарність, таким чином, сукупність правил, що стихійно встановилися між соціальними функціями, не в змозі регулювати відносини соціальних органів [61, с. 342]. У період аномії в процесі соціальних змін створюються сприятливі умови для розподілу праці і більшого розмаїття життя, а інтегруючі сили послаблюються. Суспільство розпадається та розколюється, а його окремі уламки ізолюються: численні громадяни втрачають свої статусні позиції, перетворюючись на маргіналів. Коли єдність соціуму руйнується, а ізолюваність його елементів зростає, поширюються девіантна поведінка і злочинність.

Іспанський філософ і публіцист Х. Ортега-і-Гассет присвятив низку творів інтерпретації кризових явищ, що спостерігалися у міжвоєнний період. У своїй філософській праці «Повстання мас» (1930 р.) автор веде мову про нову соціокультурну ситуацію, яка склалася у ХХ столітті і була підготовлена

попередніми епохами. Це насамперед криза культури, звичних цінностей та норм, які через низку причин втратили свою імперативність. Явище, визначене філософом як «повстання мас», є безпосереднім проявом якісної зміни у житті Європи. «Оскільки маса, за визначенням, не повинна і не здатна керувати собою, а тим паче суспільством, мова йде про серйозну кризу європейських народів і культур, найсерйознішу з можливих» [133, с. 15]. Ортега-і-Гассет виокремив дві риси масової людини: постійне зростання життєвих потреб та невдячність до всього, що полегшує його життя. Повне захоплення масами суспільного життя філософ вважає небезпечним для цивілізації і називає «вертикальним вторгненням варварів» [133, с. 52].

З поглядами Х. Ортеги-і-Гассета погоджується американський соціолог П. Сорокін, який у 1941 р. опублікував працю «Криза нашого часу», присвячену подіям, пов'язаним із поширенням тоталітарних ідеологій і початком Другої світової війни. Вчений виокремив два підходи до розуміння кризових явищ, які були на той час найпоширенішими у наукових колах. Представники першого розглядають кризу просто як загострення економічних чи політичних протиріч, відтак, розуміння глобальних процесів зводиться до дихотомії «демократія – тоталітаризм» або «капіталізм – комунізм». Другий підхід полягає у визнанні кризи як невідворотнього занепаду західної цивілізації і культури [173, с. 100-101]. Втім, П. Сорокін не погоджується з жодним з підходів, стверджуючи, що криза не є власне економічною чи політичною; вона зачіпає всю західну культуру.

Варто звернути особливу увагу на працю відомого британського філософа К.Р. Поппера «Відкрите суспільство та його вороги», видану у 1945 р. Мислитель вбачав витoki кризи не лише у втручанні держави в економіку та інші сфери життя людей, а у свідомості та мотивах людей, яким до вподоби диктатура. Так, він вважає Платона одним з теоретиків тоталітаризму, оскільки саме він обґрунтовує необхідність установлення штучної рівності у суспільстві. Поппер піддає критиці Гегеля і Маркса за їх обґрунтування історизму - псевдонаукового методу, який може пояснити будь-що і тому успішно використовувався ідеологами тоталітарних режимів.

Поппер визначає магічне, племінне чи колективістське суспільство закритим, а суспільство, де індивіди змушені ухвалювати особисті рішення, – відкритим. Найвищі форми закритого суспільства з цілковитим правом можна прирівняти до організму. На думку вченого, органічна чи біологічна теорія держави значною мірою застосована до закритого суспільства. Воно нагадує стадо чи плем'я тим, що членів цього напіворганічного об'єднання утримують разом напівбіологічні зв'язки – спорідненість, спільне життя, участь у спільних справах, спільні небезпеки, спільні радощі та спільні лиха.

Відкрите суспільство є конкурентним, демократичним, характеризується плюралізмом у політиці, економіці, культурі. Йому притаманна наявність розвинених інститутів громадянського суспільства та правової держави. В умовах відкритого суспільства громадяни формують свій світогляд самостійно, без тиску ззовні. Поппер зазначає, що перехід від закритого до відкритого суспільства можна визначити як найглибшу революцію в історії людства. «Греки розпочали грандіозну революцію, яка й досі перебуває у початковій стадії, - переході від закритого до відкритого суспільства» [148, с. 198].

На думку Поппера, кризи є неминучими, але вирішувати їх потрібно спільно, за участю держави, але не позбавляючи громадян жодних прав. Філософ вважає, що не слід навіть намагатися досягти чогось насильницьким способом. Саме ця спроба сповнена ризику зруйнувати всі перспективи здійснення розумних реформ. Тривале застосування сили може призвести до втрати свободи, оскільки воно має наслідком не спокійну владу розуму, а владу сильної людини. Єдиний випадок виправданого застосування сили – це опір досягнутої демократії будь-якому нападові, навіть здійсненому чи дозволеному урядом [149, с. 163].

Сучасні наукові розвідки, присвячені кризовим процесам у політичній системі, спрямовані на якнайповніше розкриття їх сутності, причин, розвитку та шляхів подолання. Особливістю дослідження політичних криз на початку XXI століття є дедалі ширше застосування методологічного синтезу. Проблема кризи у сучасній науці розглядається у декількох контекстних площинах, що відповідають дисциплінарній належності досліджень, методологічним засадам та національній

належності авторів. Втім, можна стверджувати, що сучасні дослідження, про які йтиме мова нижче, є переважно прикладними і мають на меті вироблення практичних рекомендацій з питань виходу з кризи.

Отже, у вивченні проблематики політичних криз можна умовно виділити три періоди. Перший – донауковий (з часів Стародавнього Сходу і Античності до середини XIX ст.). У цей час політичні доктрини здебільшого містилися у філософських та релігійних текстах. Для донаукового періоду була характерна описовість та фрагментарність вивчення криз, які розглядалися як небажані явища, яких слід уникати. Вони часто вважалися карою Божою за неправильні вчинки народу та / або еліти. Втім, у працях давніх мислителів уже порушувалося питання про політичну довіру, ціннісну кризу та способи її подолання.

Другий період можна умовно назвати транзитивним, оскільки він полягав у переході від релігійно-філософського до політологічного сприйняття феномену кризи (середина XIX ст. – 1970-ті рр.). Наукове пізнання у цей час дедалі більше базувалося на суто політологічному інструментарії; у той же час дослідники відмовлялися від аксіологічного підходу. У цей час вперше було висунуто тезу про позитивний вплив кризи на розвиток політичної системи. Також у цей час тривала полеміка між марксистським та ліберально-демократичним дискурсами, зумовлена політичним протистоянням відповідних ідеологій (комунізму з одного боку і консерватизму, лібералізму і соціал-демократії з іншого) та військово-політичних об'єднань на чолі з СРСР і США відповідно.

Нарешті, третій період – політологічний (триває з 1970-х рр. і донині). Для сучасного етапу розвитку досліджень політичних криз характерне застосування теоретико-методологічного інструментарію різних наук, як соціально-гуманітарних, так і природничих. У цей же період починають проводитися дослідження політичних криз на планетарному рівні, де у нагоді стають результати екологічних, демографічних, економічних та інших досліджень. Крім того, сучасна політична наука звернулася до проблем криз локального масштабу як до специфічного феномену, що впливає на політичне життя країни.

Говорячи про сучасні вітчизняні та зарубіжні дослідження, присвячені політичним кризам і використанні при написанні дисертаційного дослідження, слід перш за все звернути увагу фундаментальні праці, присвячені системному підходу і політичній системі як об'єкту наукового дослідження. Одним з перших системний підхід був застосований австрійським вченим Л. Берталанфі у праці «Загальна теорія систем» [17, с. 28]. В. Кривошеїн пропонує розглядати систему як множину пов'язаних між собою компонентів тієї чи іншої природи, підпорядковану по відносинах, які володіють достатньо визначеними властивостями: ця множина характеризується єдністю, котра має вираз в інтегральних властивостях та функціях цієї множини [89, с. 48].

Що ж стосується теорії політичної системи, то концептуалізація даного поняття міститься передусім у роботах Д. Істона [234], Г. Алмонда [218], Т. Парсонса [139], К. Дойча [231] та інших вчених. Розвиток політичної системи досліджують також М. Анохін [6], А. Демідов [57]. Г. Ілляшов [68], О. Кіндратець [74], А. Ковалевський [80], С. Кузьмін [91], Н. Луман [251], А. Мазіна [107], В. Пантін і В. Лапкін [138], А. Романюк [157], О. Токовенко [189] та інші вчені.

Системний підхід у сучасних політологічних дослідженнях доповнюється синергетичним, який започаткували Г. Хакен [198], І. Пригожин та І. Стенгерс [153]. У подальшому синергетична методологія була розвинута у суспільних і політичних дослідженнях такими авторами, як Л. Бойко-Бойчук [22], В. Буданов [25], А. Венгеров [31], К. Водоп'янов [36], О. Максимова [112], І. Письменний [144], Г. Рузавін [160].

Другу групу становлять праці, присвячені кризі як об'єкту наукового (зокрема, політичного) дослідження. Сюди відносяться, зокрема, загальнотеоретичні праці, які присвячені концептуалізації поняття кризи, виробленню методології її дослідження, а також еволюції наукової рефлексії щодо даної проблематики. Так, американський дослідник С. Фланаган визначає кризу як виклик чинній владі, загроза її авторитету, що досягає рівня, на якому владні структури вже не в змозі підтримувати стабільність існуючого ладу [235, р. 48]. Розвиваючи дану тезу, німецький вчений Е. Циммерманн зазначив, що політична криза є значно ширшим поняттям, ніж

урядова криза, або ж криза управління. Вона у більшій або меншій мірі призводить до зміни у «policies» (політичному курсі) та політичній системі в цілому [275, р. 69]. Датський політолог П. Свенссон розмежовує поняття «криза» та «breakdown» (колапс): на його думку, політична криза у демократичних системах можлива без руйнування її основ, наводячи приклад трансформації парламентської Веймарської республіки у напівпрезидентську у 1930-1932 рр. [267, р. 136].

На нашу думку, однією з найбільш влучних дефініцій політичної кризи є визначення російської дослідниці О. Петренко, згідно з яким політична криза - це форма політичного процесу, що представляє собою перехідний стан (переломний момент) у розвитку політичної системи суспільства, її дестабілізацію на основі загострення протиріч в існуючих політичних відносинах [142, с. 46].

Особливу увагу кризовим явищам приділяє польський вчений П. Штомпка. За словами дослідника, період політичної, економічної чи культурної кризи значно поживляє традиції: люди звертаються до досвіду предків. «Критичний традиціоналізм» є поширеною ідеологічною позицією у такій ситуації, оскільки прагне врівноважити функції та дисфункції тієї чи іншої традиції у конкретному випадку [214, с. 98]. У своїй теорії криз П. Штомпка підкреслює важливість дослідження революцій як пікових моментів соціальних криз. У своїй праці «Соціологія соціальних змін» він виокремлює так звані «загадки революції», які є неясними для сучасної науки: 1) фактори, сили або детермінанти революції; 2) причини раптовості і вибухоподібності масової поведінки в період революції; 3) питання про закономірність або випадковість революції в загальній картині соціальних змін; 4) розбіжність результатів революції з початковими планами її організаторів; 5) непередбачуваність революцій в цілому [214, с. 386]. Заслуга П. Штомпки, на думку С. Ставченка, полягає у тому, що він виокремлює морфогенетичний образ суспільства, що став модифікуючим поштовхом щодо концепції соціальних змін. Дихотомія статичності і динаміки у такому вигляді втрачає значення, оскільки основною ідеєю стає всепроникаюча динамічність соціальної реальності (процесуальність суспільства і структур). При цьому будь-яка група, організація розглядається не як об'єкт, а як певна польова структура (ідея

соціального поля). У цьому випадку суспільство не може бути стабільним, а розглядається як безперервний процес, структурований потік подій [180, с. 138].

Радянський вчений М. Селезньов зазначав, що криза є вищим ступенем загострення протиріч між основним складом елементів системи та її структурою, той ступінь, за якого структура перетворюється на фактор гальмування розвитку системи і одночасно виникає можливість стрибка у новий стан шляхом перебудови структури [164, с. 215]. Заслуговує на увагу позиція російського політолога В. Барсамова, який зазначає, що суспільно-політична криза передують революції, і остання є лише одним з можливих виходів з кризи. Суспільно-політичних криз без революцій значно більше, ніж тих, що закінчуються революцією [12, с. 61]. Погоджуючись з ним, А. Ватутін підкреслює, що держави, будучи суб'єктами процесу переходу від однієї форми суспільства до іншої, зіштовхується із кризою модернізації. Деякі з них проходять цей процес швидко і безболісно, іншим потрібно значно більше ресурсів [29, с. 53]. Процес конституювання політичної системи часто відзначається особливим драматизмом у постколоніальних країнах.

Український політолог Ю. Мацієвський пропонує визначити ознаки кризи через ознаки політичної стабільності. Саме поняття політичної стабільності є досить розмитим, оскільки різні науковці використовують його щодо різних об'єктів і властивостей цих об'єктів. Американські вчені К. Даудінг і Р. Кімбер визначають політичну стабільність як стан, за якого певний політичний суб'єкт існує тоді, коли володіє здатністю запобігати загрозливим випадковостям, що можуть спричинити вимушену зміну одного чи більше критеріїв ідентичності об'єкта [233, р. 238]. Ю. Мацієвський, спираючись на американських дослідників, пропонує узагальнений перелік ознак політичної стабільності: 1) незастосування насилля; 2) тривале існування уряду (інститутів влади); 3) наявність легітимного конституційного режиму; 4) брак структурних змін; 5) регулярність потоку політичних взаємодій; 6) сукупність макропоказників, що свідчать про сталий розвиток суспільства. Останній показник є характеристикою системної стабільності, що певною мірою об'єднує всі попередньо визначені ознаки. Якщо ж надати негативних значень переліченим ознакам стабільності, то отримаємо ознаки політичної кризи. Отже

наявність випадків політичного насилля (політичні вбивства, замахы, теракти, перевороти), нетривале існування інститутів влади (уряду, парламенту, президента), брак легітимної влади, наявність структурних змін є проявами загроз, що можуть бути визнані ознаками політичної нестабільності або політичної напруги, іншими словами – достатніми умовами кризи [120, с. 24-25].

Можна погодитись з О. Гарматюк, яка пропонує охарактеризувати кризову ситуацію наступними моментами: 1) наявністю небезпеки, що загрожує цілям і цінностям організації, інституту, держави; 2) дефіцитом часу, який мають відповідальні особи для відвернення руйнівних наслідків; 3) раптовістю і тиском зовнішніх і внутрішніх факторів на осіб, які приймають рішення і є відповідальними за подолання кризи [42, с. 164]. Заслуговує на увагу й думка Г. Куницької, яка підкреслює, що політична криза «дозріває» у процесі поступового загострення та поглиблення суперечностей [93, с. 35]. Подібні погляди на кризу містяться й у роботах А. Ахієзера [8], Г. Белова [14], І. Ліханової [104], М. Мегрелішвілі [122], Ю. Сурміна [182], Г. Щокіна [216] та інших вчених.

Спираючись на наявний масив присвяченої кризам наукової літератури, спробуємо запропонувати власне визначення. Отже, криза у політичній системі - це особливий стан політичної системи, за якого порушується рівновага окремого інституту, підсистеми чи системи в цілому.

Третю групу становлять дослідження, присвячені інституційному виміру політичних криз. Для більш ґрунтовного їх аналізу увесь масив робіт з цього напрямку можна поділити на три блоки: присвячені відповідно парламентським кризам, кризам виконавчої влади та кризам місцевого самоврядування.

Інституційний підхід до дослідження парламентських криз використано у роботі американського вченого Г. Алмонда «Порівняльна політологія сьогодні» [5]. Він вбачає причини незадовільної роботи парламентів у багатьох країнах у тому, що можливість безпосереднього впливу на хід парламентської роботи залежить від статусу депутата у фракційній ієрархії, від наявності підтримки його ідей у бізнесових колах. З ним погоджується словацький політолог І. Дзуриндин [59], на думку якого парламент, поділений на правлячу коаліцію та опозицію, перестає бути

конструктивним інструментом економічного, соціального, правового та морального регулювання суспільного життя, перетворившись на арену залаштункових ігор та інтриг.

Про занепад представницької демократії також говорять Е. Тоффлер [190] і Р. Дарендорф [55]. Проблеми функціонування опозиції в умовах парламентської кризи, розглядають П. Ін'язці [246], М. Нейвот [257], В. Кривошеїн [90], А. Романюк [157], Р. Павленко [134], В. Курбанов [88], Л. Тимофєєва [186], Р. Хольцхакер [245] та інші вчені. Парламентську кризу як чинник розвитку політичної системи аналізують, зокрема, М. Александров [3], С. Бірюков [19], В. Блажко [21], В. Любін [106], Х. Воллман [272], М. Матілла [254], Б. Гризлов [54], Г. Авдоніна [1], А. Селе [268] та інші дослідники. Серед праць, присвячених кризам парламентаризму в Україні, варто особливо виокремити колективну монографію «Реформа публічного управління в Україні: виклики, стратегії, майбутнє», видану під редакцією І. Грицяка у 2009 р. [156]. Авторський колектив розглядає основні закономірності функціонування вітчизняного законодавчого органу протягом 2006-2009 рр., доходячи висновку, що конституційні зміни 2004 р. не лише загострили старі кризові явища, але й спричинили нові, які вийшли за межі легіслатури. Парламентські кризи останніх років в Україні розглядають, зокрема, В. Базів [9], С. Тихонюк [187], В. Головка [43], В. Федоренко [193], О. Шаян [210] та інші дослідники.

Особливістю наявного комплексу праць із проблематики криз у виконавчій владі є те, що значна їх кількість опублікована фахівцями з права, державного управління, економіки та інших наук. Одним з провідних вчених, що досліджує дану проблематику, є російський юрист і політолог О. Оболонський [131], який узагальнив досвід західних держав у подоланні кризових явищ у виконавчій владі, зокрема, стосовно боротьби з корупцією і підвищення ефективності роботи чиновників. Особливості криз виконавчої влади у різних країнах досліджують також Г. Хейл [241], Є. Гайдар [40], В. Соловйов [172], Д. Сухіашвілі [183]. Слід також виокремити низку вчених, які досліджують феномен «failed state» як розповсюджений наслідок кризи на етапі становлення політичної системи: це

насамперед В. Койану [229], Е. Ньюмен [258], А. Себенцов [163], Д. Тюрер [270]. Серед українських дослідників окреслену проблематику вивчають, зокрема, О. Брусиловська [24], В. Бурлака [26], В. Горбатенко [45], В. Жежерун [62], М. Іжа [66], О. Кукуруз [92], І. Кушнарьов [97], Л. Мазука [108], Л. Пашко [140], А. Присяжнюк [155], Г. Слізкова [169], О. Ромашкіна [158], М. Шульга [215] та інші.

Що ж стосується місцевого самоврядування, то дана проблематика зацікавила учених порівняно недавно, і це пояснює невеликий масив фундаментальних праць з цієї тематики. Одним з перших до проблеми локального політичного процесу звернувся американський вчений С. Стоун [266], який розглянув на прикладі Атланти закономірності створення коаліції зростання. Турецький вчений М. Килич [249] досліджує сучасні кризові процеси на локальному рівні, приділяючи увагу як політичним, так і економічним чинникам. Російський політолог Д. Савкін [162] у дисертації «Глобальне місто як актор світової політики» зазначає, що кризи в окремому місті можуть проявлятися гостріше, ніж у державі в цілому. О. Бичкова та В. Гельман [27] розробили концепцію локальних режимів, згідно з якою взаємодія бізнесу і влади на міському рівні призводить як до позитивних, так і до негативних наслідків. Кризи місцевого самоврядування як чинник розвитку політичної системи досліджують, зокрема, М. Голден [238], М. Гурєєва [48], М. Комлева [83], В. Ледяєв [102], В. Полешук [147], В. Сергєєв [166], Д. Тев [184].

Український дослідник О. Тупиця [191] у своїй монографії «Профспілки в політичній системі сучасного суспільства» звертає особливу увагу на місце профспілок у взаємодії з органами місцевого самоврядування в умовах кризи. Професійні спілки, за словами автора, покликані реалізовувати принцип громадянської свободи, який втілюється, зокрема, у свободі вибору громадян щодо участі у різних добровільних асоціаціях. Кризовим явищам в Україні на локальному рівні у контексті національних і глобальних зрушень приділяють увагу М. Бесараб [18], О. Власенко [35], Г. Куц [96], А. Фомічов [196], О. Хижняк [200] та інші вчені. Перспективи застосування GR-підрозділів для вирішення криз місцевого самоврядування окреслені, зокрема, у працях Д. Белова [15], В. Зіміна [64] та В. Стоякіна [181].

Нарешті, четверту групу становлять дослідження, присвячені системному виміру політичної кризи. На нашу думку, тут доцільно виокремити три основні напрями наукових розвідок: легітимаційний, аксіологічний та комунікативний.

Криза легітимності є популярним об'єктом дослідження у сучасному науковому дискурсі. Фундаментальною працею, що закладає підвалини дослідження легітимаційних криз, є праця Т. Парсонса «Система сучасних суспільств», у якій автор вважає довіру однією з умов, що забезпечують суспільну стабільність, свого роду способом кредитування політики [139]. Р. Дальтон [230] у своїй монографії «Демократичні виклики» запропонував список чинників падіння рівня довіри та підтримки демократії: а) глобалізація; б) європейська інтеграція; в) міжкультурна міграція; г) нестача соціального капіталу; д) демографічні тенденції; е) технологічні зрушення; ж) ціннісні зміни; з) економічна дія; и) ефекти ЗМІ (медіалізація) і т.д. Французький соціолог М. Доган [50] у статті «Ерозія довіри у розвинених демократіях» доводить, що у Франції та за її межами спостерігається повсюдна наявність значного відсотка громадян, що виражають слабку довіру або ж сильну недовіру до окремих політичних інститутів та до осіб, які ними керують, у той же час не заперечуючи легітимності самої політичної системи. За словами вченого, це є характерним переважно для стабільно функціонуючих систем, яким не загрожує руйнація; у таких умовах криза легітимності сприймається як новий поштовх до розвитку. З ним погоджується російський вчений Д. Іванов [65], підкреслюючи іманентну схильність демократичних режимів до легітимаційних криз.

Проблема політичної довіри порушується також у працях Дж. Бута [224], П. Бергера [16], Б. Гіллія [237], Л. Даймонда [232], І. Глушка [23], Д. Хелда [243] та інших вчених. Кризові тенденції у сфері легітимації в умовах різних політичних режимів фіксують К. Касторіадіс [73], Н. Пауелл [259], Х. Кельман [250], Н. Мамедова [115], Серед українських вчених цю проблематику, розглядають, зокрема, С. Білошицький [20], О. Висоцький [32], О. Мазур [109], А. Міщенко [127], С. Ставченко [177] та інші дослідники. Зважаючи на події 2013-2014 рр., слід виокремити працю В. Паніотто «Україна. Євромайдан» [136], в якій окреслено причини втрати режимом В. Януковича підтримки народу.

Склад наявного масиву досліджень з питань аксіологічних криз зумовлений особливістю даної проблематики, що знаходиться на перетині предметних полів політології, соціології, психології та філософії. Складність і суперечливість процесу конституювання політичних цінностей відзначає британський соціолог Е. Гідденс [236], за словами якого громадянин зіштовхується з низкою проблем самовизначення: 1) уніфікація і фрагментація; 2) безпорадність і набуття влади (appropriation); 3) стійкі авторитети чи самовизначення в умовах їх відсутності; 4) індивідуальний досвід або стандартизована поведінка. Аксіологічній кризі приділяють увагу також З. Бауман [13], В. Делягін [56], К. Бейд [220], П. Біллінг [223], П. Горен [240], М. Гудхарт [239], Р. Інглхарт [247], К. Мангейм [116], С. Хейдеман [244], К. Шнайдер [262]. Американський політолог С. Хантінгтон [199] приділяє увагу міжцивілізаційному розколу в Україні, який після подій 2014 р. є надзвичайно актуальним.

Український політолог Ю. Шайгородський [207] у своїй докторській дисертації «Політика: взаємодія реальності і міфу» доводить, що у періоди соціальних потрясінь і криз актуалізуються процеси ціннісного переосмислення політичних подій, що стає підґрунтям для міфотворчості. З'являються нові міфи, за допомогою яких політичні актори намагаються заповнити певний ціннісний «вакуум». У цьому контексті кризовий період сприяє наростанню ціннісних конфліктів. З іншого боку, в кризових умовах, а відтак і суттєвого знецінення авторитету держави, розвінчуються міфологеми про ефективне та швидке вирішення суспільних конфліктів і проблем. Схожі погляди висловлюють й інші вітчизняні вчені, зокрема, А. Колодій [82], А. Карнаух [72], О. Ільянович [67], Н. Ісхакова [69] та Г. Ситник [168]. Проблеми індігенізації в умовах аксіологічної кризи розкрито у працях А. Перфільєвої [141].

Нарешті, кризові аспекти у комунікативній підсистемі є порівняно новим об'єктом політологічних досліджень, який набуває дедалі більшої актуальності в умовах поширення інформаційних технологій. Американський політолог Ф. Фукуяма [197] зазначає, що комунікація у сучасному світі здійснюється в межах різного роду мереж, що характеризуються децентралізацією, відсутністю ієрархії,

відносинами довіри, що виникають на основі суспільних цінностей, непостійністю складу учасників, неформальною участю, відсутністю фіксованого членства, націленістю на вирішення певних проблем, самостійністю кожної ланки, незапрограмованості її поведінки. З ним погоджується вітчизняний політолог В. Сергєєв [166], на думку якого саме мережі виступають найважливішим інститутом формування горизонтальних зв'язків та рівноправних відносин у соціумі, у тому числі й у політиці.

В останні роки дедалі більшу увагу приділяють мережі Інтернет як середовищу політичної комунікації, в якому можуть формуватися передумови кризи останньої. Так, польський дослідник С. Скварк [264] зазначає, що прагнення «придушити» кризові тенденції в інтернет-просторі можуть спричинити лише розгортання конфлікту. Схожі погляди висловлює вітчизняний фахівець із масових комунікацій Г. Почепцов: «У кризових ситуаціях швидкість інтерпретацій повинна збігатися або навіть випереджати швидкість реальних трансформацій» [151, с. 12]. Проте, на думку вченого, зазвичай відбувається навпаки: утворюється запізнення, в результаті якого реальне середовище змінюється швидше, ніж інформаційне, а розрив у швидкості заповнюють чутки та дезінформація. З ним погоджуються М. Сидоров та Д. Табаков [167], які підкреслюють, що поширення інформації через Інтернет, крім позитивних суспільних тенденцій, має і негативні соціальні наслідки.

Роль інформаційної складової у кризах у політичній системі досліджують, зокрема, П. Жукевич [276], Т. Лум [252], П. Олещук [132], О. Пилипенко [143], Дж. Халлідей [242], А. Чарльз [227]. Вітчизняний політолог О. Гуляєв [47] підкреслює важливість спін-операцій для подолання криз політичної комунікації. На необхідності використання новітніх інформаційних технологій у політичному процесі наголошують Р. Бен [221], С. Володенков [37], О. Гусак [49], Д. Медведєв [123], І. Улицька [192], І. Хочь [202].

Отже, криза як феномен політичної реальності та чинник розвитку політичної системи цікавила мислителів з найдавніших часів: перші спроби узагальнити знання про політичні кризи фіксуються ще у пам'ятках літератури Давнього Сходу на Античності. З середини XIX ст. робляться перші спроби наукових досліджень даної

проблеми: кризові явища аналізуються як на національному, так і на глобальному рівнях. З останньої чверті XX століття політичні кризи стають об'єктом особливої уваги науковців західних країн, а з 1990-х рр. – й пострадянських, у тому числі України. У цей же час триває розробка методологічних парадигм, що забезпечують всебічне і ґрунтовне вивчення кризової проблематики.

Аналіз сучасної літератури, присвяченої згаданій проблемі, засвідчує міждисциплінарний характер вивчення політичних криз. Даний стан відбиває специфіку проблемного поля, що сформувалося як конгломерат дослідницьких фокусів з різних галузей соціально-гуманітарного знання: історії, правознавства, психології, соціології та політичної науки. Водночас він засвідчує необхідність методологічного синтезу при дослідженні кризових явищ. Незважаючи на значну кількість публікацій, вплив криз на розвиток політичної системи залишається недостатньо вивченим. Так, проблемними досі залишаються такі питання, як вплив кризи на розвиток політичної системи; локальний вимір політичних криз; комунікація влади і населення в умовах кризи. Враховуючи актуальність і недостатню розробленість проблеми, ми обрали її предметом свого самостійного дослідження.

1.2 Методологія та методика дослідження криз у політичній системі

Робочою гіпотезою дисертаційного дослідження є припущення, що політична криза є важливим чинником розвитку політичної системи, причому її вплив може бути як негативним, так і позитивним. Політична криза може не лише гальмувати чи зупиняти розвиток політичної системи, але й надавати нових імпульсів, сприяти якісній трансформації політичних інститутів чи системи в цілому. Криза у сучасній політичній науці вже не розглядається як суто негативне чи небезпечне явище, вона є радше свого роду випробуванням, через яке проходить будь-яка система.

Істотно важливою передумовою вибору методології даного дослідження є новітні тенденції розвитку соціально-гуманітарного знання. За сучасних умов на характер наукового дослідження суспільства вирішальний вплив чинить переорієнтація від монодисциплінарних, предметно-орієнтованих досліджень до міждисциплінарних, проблемно-орієнтованих. Методологія дослідження політичної кризи тісно пов'язана зі здобутками філософії, соціології, економіки та інших наук, але разом з цим, має і свою специфіку. У даній роботі ми не прагнули обмежуватися однією концептуальною схемою, натомість дотримувалися методологічного плюралізму.

Специфіка сукупності методичних прийомів, спрямованих на вирішення завдань даної роботи у значній мірі обумовлена особливостями та сутнісними рисами предметної сфери дослідження. Остання, з огляду на здійснений нами огляд наявних джерел та літератури, окреслюється як вплив кризових явищ на розвиток політичних інститутів та системи в цілому. Безпосереднім предметом дослідження є криза як чинник розвитку політичної системи суспільства.

Дослідження впливу кризи на політичну систему у міждисциплінарному ключі є гносеологічним імперативом, що вимагає поєднання методів та дослідницьких підходів з різних наук. Виходячи з мети, змісту й архітекtonіки роботи, у дисертаційному дослідженні використовувався комплекс загальнологічних, загальнонаукових і спеціальних методів.

Для вирішення поставлених завдань в роботі були використані загальнологічні методи наукового пошуку: аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, моделювання. За допомогою аналізу були визначені окремі складові впливу політичної кризи на політичні процеси. Операції логічного синтезу на всіх етапах дослідження давали змогу об'єднувати результати дослідження різних тематичних блоків. Метод абстрагування дозволив встановити найбільш типові загальні риси політичних криз на різних етапах розвитку системи. Логічне узагальнення дало змогу розробити висновки, адекватні структурним підрозділам дисертації. Операції індукції та дедукції дозволили, відповідно, формулювати висновки про збільшення впливу тих чи інших кризогенних факторів на політичні

інститути і систему в цілому, залежно від ситуації у окремих державах на основі наявних емпіричних випадків та перевіряти зміст та значення даних емпіричних випадків для стійких теоретичних уявлень, що існують у сучасній політичній науці.

Метод сходження від абстрактного до конкретного (і навпаки – зворотного сходження) дає змогу пізнати кризу спочатку в найзагальніших, а з часом – більш поглиблено – у всіх конкретних характеристиках. На першому етапі пізнання дослідник бачить феномен кризи загалом, без конкретизації, не заглиблюючись у його варіації, без порівнянь. Таке бачення допомагає проникнути в сутність цього складного феномену. Компаративний метод дозволяє порівнювати особливості протікання кризових явищ на різних етапах розвитку політичної системи та у різних країнах.

Слід відзначити важливість методу прогнозування у дослідженні політичних криз. Як зазначає К. Ващенко, прогноз у сфері політики не стільки відіграє роль традиційного пророцтва, скільки є технологією, котра вказує, за яких умов і за допомогою яких засобів можна буде досягнути бажаного майбутнього [30, с. 168]. Ефективне прогнозування політичних криз можливе лише за умови постійного коригування прогнозів з урахуванням найновіших даних. В.П. Горбатенко визначає основні принципи здійснення політичного прогнозування: гносеологічний, принцип випереджувальності подій, альтернативності, системності, синтетично-плюралістичний, синергетичний, принцип реактивності, рентабельності, безперервності, верифікації [44, с. 72-83]. У нашому дослідженні метод прогнозування дозволив окреслити перспективи вирішення кризових явищ в умовах подальшої еволюції політичних систем низки країн.

Разом з тим у дисертації використовувалися спеціальні наукові методи. Так, значну роль у дослідженні відіграє системний підхід, який істотно розширив обрії політичної теорії, оскільки вивів на перший план проблеми взаємодії структури суспільства та політичних інститутів, соціального середовища та центрів прийняття рішень. З іншого боку, ця концепція об'єднала в єдину модель державні (виконавчі, законодавчі і судові) та недержавні інститути (партії, громадські організації, засоби масової комунікації тощо), тобто макро- і мікроструктури політичного світу. Саме

тому дослідження криз має спиратися на політико-системну теорію. Системний аналіз кризи у політичній системі передбачає вивчення проблеми в різних її аспектах; він виявляє компоненти чи елементи системи, її підсистеми, їх функціональне призначення.

Американський політолог Д. Істон одним з перших застосував системний підхід до аналізу політики. У своїх працях він взяв за зразок біологічні системи, які, взаємодіючи між собою та з довкіллям, зберігаються як стабільні системи. Система зазнає впливу середовища й сама активно впливає на нього для самозбереження і розвитку. Політична система, на думку дослідника, подібна до біологічних систем й існує в навколишньому середовищі, яке складають інші суспільні системи – економічна, соціальна, духовно-екологічна, правова тощо. Водночас політична система якісно відрізняється від інших суспільних систем наявністю певних кордонів між нею та її оточенням. Основною одиницею аналізу політичної системи у зв'язку з цим вчений визначив взаємодію (interaction). Відтак, завдання політичної науки, за Д. Істоном, полягає у вивченні обмінів між системою та її оточенням, стабілізуючих і дестабілізуючих чинників самого існування та функціонування політичної системи. Відповідно до цієї моделі механізм функціонування політичної системи включає чотири фази. По-перше, це «вхід», вплив зовнішнього середовища (соціального, природного) на політичну систему у формі вимог і підтримки. Наприклад, це може бути вимога громадян щодо розширення можливостей політичної участі або зміни політичного курсу, соціальної політики тощо. По-друге, «конверсія» соціальних вимог на загальнообов'язкові рішення, що є певною реакцією уряду. По-третє, це «вихід», прийняття рішень та їхня реалізація у формі практичних акцій. І нарешті, по-четверте, вплив результатів діяльності уряду на зовнішнє середовище через «зашморг зворотного зв'язку». Політична система є «відкритою системою», що одержує постійні імпульси від навколишнього середовища. Її основною метою є збереження стабільності системи за допомогою адаптації і пристосування до середовища [234, р. 32-33].

Концепцію Д. Істона розвинув Г. Алмонд, виокремивши три рівні, пов'язуючи групи функцій макросистеми з діяльністю окремих інститутів і груп, включених у

системну організацію як її елементи. Першим є рівень процесу, пов'язаний із «входом», тобто із впливом середовища на політичну систему. Це проявляється у здійсненні політичними інститутами певних функцій: 1) артикуляції інтересів (групові об'єднання); 2) агрегування інтересів (партії); 3) вироблення політичного курсу (парламент); 4) здійснення політики (виконавча влада); 5) арбітражу (суди).

Взаємодія соціального середовища з інституційною системою, таким чином, становить динаміку політичного процесу. На тому ж рівні в концепції Г.Алмонда відбувається «конверсія» інтересів індивідів і груп у відповідні рішення та дії державних органів. Викладена класична концепція дає змогу ідентифікувати кола політичних інститутів які можуть стикатися з кризами: в рамках нашого дослідження це парламент, система виконавчої влади і органи влади на місцях.

На другому, системному рівні відбувається адаптація суспільства до політичної системи, від якої залежать перспективи її стабільного відтворення або навпаки, дестабілізації. По-перше, це функція соціалізації індивідів до політичних стандартів і цінностей, пов'язана із соціальними інститутами церкви, родини й освіти. По-друге, це функція рекрутування прихильників або супротивників системи, активних і пасивних громадян. По-третє, це функція політичної комунікації, що забезпечується завдяки інформаційній, пропагандистській роботі ЗМІ та інших організацій. Політичні кризи на рівні функцій виходять за рамки окремого інституту і набувають системного виміру.

На рівні управління вирішуються завдання, пов'язані з управлінням колективними ресурсами суспільства. По-перше, це концентрація ресурсів, як це відбувається, наприклад, із збором податків; по-друге, це структурне регулювання (перекидання ресурсів з одних соціальних сфер і галузей економіки в інші), і нарешті, по-третє, це розподіл ресурсів (виплата соціальної допомоги та пенсій, організація економічних заходів тощо). Далі, так само як і в моделі Д. Істона, діє принцип зворотної петлі, оскільки регулювання суспільних ресурсів повинне певним чином змінити соціальне середовище, що в підсумку підсилить або послабить підтримку політичної системи. Таким чином, концепція Г. Алмонда допомагає розкрити функції політичної системи, які найчастіше стикаються з

кризами, виокремивши три основних типи: легітимаційні, ціннісні та комунікативні кризи [218, р. 394-395].

Таким чином, політичну систему можна визначити як цілісну та впорядковану сукупність політичних інститутів, політичних зв'язків, процесів і принципів політичної організації суспільства, підпорядкованих певним політичним, соціальним, юридичним, ідеологічним, культурним нормам, історичним традиціям народу. Структуру політичної системи можна виразити у вигляді таких підсистем: 1) інституційна підсистема, що складається з різних державних і суспільно-політичних інститутів і неполітичних організацій; 2) комунікативна підсистема, що являє собою сукупність відносин і принципом взаємодії, що складаються як усередині політичної системи, так і між її підсистемами; 3) нормативна підсистема, що виступає як сукупність різних політико-правових норм та інших засобів регулювання взаємозв'язків між суб'єктами політичної системи (конституція, закони, нормативні акти, етнічні традиції і звичаї, мораль тощо); 4) культурно-ідеологічна підсистема, що включає в себе сукупність політичних поглядів, теорій і концепцій, політичну і правову культуру; 5) функціональна підсистема, що поєднує способи реалізації влади, які визначають характер взаємовідносин влади і громадянського суспільства, способи підтримки його єдності і цілісності.

У своїй динаміці політична система проходить етапи конституювання, функціонування, розвитку і розпаду. Конституювання здійснюється не тільки одноразово (шляхом перемоги на виборах, проведення референдуму, заснування нових органів публічної влади), а й постійно: визнання громадянами політичної системи (відкрите або приховане, добровільне або вимушене). Стадія конституювання слугує передумовою для подальших етапів політичного процесу. На стадії функціонування політичні інститути і функції оновлюються і відтворюються. Тут важливу роль відіграє наступність цінностей, нормативно-правових приписів, політичних традицій тощо. Складовими розвитку політичної системи є: 1) забезпечення стабільності суспільства; 2) пристосування до умов, що змінюються; 3) перехід від примітивних систем до більш універсальних. Існування політичної системи припиняється, коли внаслідок кризи руйнується механізм її

функціонування і відтворення. У такому випадку система переходить до стадії розпаду і конституювання нової системи.

Політична система зазнає впливу численних факторів, що зумовлюють її розвиток. Їх можна умовно поділити на внутрішні і зовнішні. Внутрішні фактори пов'язані із зміною рівня узгодженості роботи політичних інститутів, зростанням чи зниженням ефективності функціонування окремих підсистем, зміною характеру взаємодії політичної системи із середовищем тощо. До зовнішніх можна віднести соціальні фактори (діяльність громадських організацій, релігійних громад, роботу агентів соціалізації, зокрема, системи освіти), демографічні (зміна гендерного, вікового, етнічного складу населення), економічні (зростання чи зниження ВВП на душу населення, динаміка ІРЛП, рівень зайнятості та безробіття, зміни структури господарства країни чи регіону). Нарешті, до зовнішніх чинників розвитку політичної системи може бути діяльність іноземних держав (співробітництво, конфронтація, шпигунство, військове вторгнення). Потужним чинником розвитку політичної системи є також глобальні процеси: глобалізація управління, формування системи мондіалізму, формування глобальних мереж тощо. На нашу думку, є неможливим створити вичерпний перелік чинників розвитку політичної системи, втім, варто зазначити, що криза у політичній системі, виникаючи під дією низки факторів, перетворюється на самостійний чинник розвитку системи.

Отже, системний підхід у роботі застосовується на макро- та мікрорівні. З точки зору мікрорівня кожен політичний інститут являє собою самостійну, цілісну, відкриту, динамічну систему, що відповідає всім ознакам складних систем. Так, парламент, виконавча влада чи місцеве самоврядування мають складну структуру, виконують численні функції та постійно взаємодіють із зовнішнім середовищем. За такої інтерпретації функціонування кожного інституту є подібним до функціонування політичної системи (моделі «чорного ящика» Д. Істона). Наприклад, парламент, отримуючи із зовнішнього середовища ресурси і запити, за допомогою законодавчого процесу генерує нормативно-правову базу, яка у подальшому імплементується; зворотній зв'язок у даному випадку реалізується шляхом виборів. Макрорівень системного підходу використовується при

дослідженні кризових явищ, що виходять за рамки конкретного інституту. Легітимаційні, комунікативні процеси, а також процес індоктринації політичних цінностей пронизують усю систему, забезпечуючи її стале функціонування та розвиток. Відтак, їх порушення призводить до кризи системного масштабу.

Евристичний потенціал системного підходу доповнюється використанням структурно-функціонального методу. Структурно-функціональний метод є однією з найважливіших форм застосування системного підходу в дослідженні політичних явищ і процесів. Суть його полягає у розділенні складного об'єкта на складові частини, у вивченні зв'язків між ними та у визначенні притаманних їм специфічних функцій. Структурно-функціональний метод у даному дослідженні дозволив виокремити складові політичної сфери та дослідити їх функціонування в умовах кризи. На основі структуризації функцій політичної системи було виокремлено три основні типи політичних криз системного масштабу: легітимаційні, ціннісні та комунікаційні.

Аналізуючи політичні кризи, варто звернутися й до синергетичного підходу, який було запроваджено у суспільні науки завдяки бельгійським ученим І. Пригожину та І. Стенгерс. Відмінність синергетичного підходу від традиційних світоглядних парадигм полягає передусім у тому, що синергетика дає досліднику можливість за допомогою свого категоріального апарату виробити механізми для системного впливу на політичну систему і підвищити точність прогнозу розвитку системи, її поведінки у певному часовому проміжку [153, с. 266]. Синергетика виходить з того, що в реальному світі лінійний характер процесів і стан рівноваги домінують не завжди. Слід враховувати складність і непередбачуваність розвитку інститутів та систем. Політичну кризу синергетика тлумачить як точку біфуркації, тобто момент якісної зміни стану системи, що відбувається при зміні зовнішніх та внутрішніх параметрів та обумовлена її власним нелінійним законом розвитку.

Проблематика політичної кризи може бути описана за допомогою аттракторів – специфічних структур, які породжуються у процесі розвитку нелінійної системи. Атрактор - це динамічна система, область, до якої притягуються всі можливі відхилення траєкторії системи на стабільній ділянці її руху. Мовою аттракторів у

суспільних науках можна описати явища прогнозованості та принципової непрогнозованості, систематизувати відомості про розвиток нелінійної системи, у тому числі політичної. Прикладами атракторів можуть бути харизми політичних лідерів, які є тими неочікуваними компонентами системи, що збирають навколо себе важливі її елементи, втягують їх до руху, боротьби за владу, надають системі певні імпульси нестабільності і нерівноважності [178, с. 501]. Слід зазначити, що у синергетиці криза розглядається як закономірний феномен, який виявляє дефекти системи чи інституту і дає поштовх до розвитку.

Метод ретроспективного аналізу здавна використовується в політології та інших суспільних науках і допомагає вивченню політичних явищ у їх послідовному часовому розвитку, виявленні зв'язків минулого, теперішнього й майбутнього. Його застосування дозволило адаптувати до завдань політологічного дослідження наявні історичні дані щодо трансформацій політичних систем та встановити ключові розбіжності між особливостями перебігу кризових явищ на етапах конституювання, функціонування та розвитку різних політичних систем.

Що ж стосується власне політологічних методів, то слід передусім назвати метод аналізу документів, завдяки якому проводилася обробка першоджерел, у тому числі нормативно-правових актів, промов та інтерв'ю політичних діячів, у яких міститься актуальна інформація, необхідна для дослідження політичних криз. Так, було проаналізовано, зокрема, конституції низки держав, у тому числі й України, а також заяви представників влади. Крім того, було піддано обробці статистичні дані, що фіксують кількісні показники, наприклад, рівень довіри громадян до політичних інститутів або ступінь доступу населення до послуг «електронної демократії».

Варто також підкреслити значення інституційного підходу. Дослідження політичних інститутів та закономірностей їх розвитку уможливорює всебічне дослідження інституційних криз. В рамках нашого дослідження ми обмежилися дослідженням кризових процесів всередині органів державної влади та місцевого самоврядування, оскільки неурядові інститути (політичні партії, громадські організації, фінансово-промислові групи тощо), на нашу думку, мають бути предметом окремих досліджень.

Важливим інструментом набуття нових знань щодо предмета дослідження став компаративний метод. Він сприяв виявленню актуального змісту близьких теоретичних понять шляхом їх співставлення (наприклад, кризи та конфлікту, лояльної та антисистемної опозиції, легальності та легітимності тощо). За допомогою даного методу було проведено аналіз емпіричних даних, що стосуються кризових процесів у різних країнах. Також шляхом порівняння було сформульовано основні відмінності у перебігу криз в умовах конституювання та функціонування і розвитку політичної системи. Компаративістика у дослідженні політичних криз застосовується, зокрема, для порівняння різних підходів до бачення ролі кризи у розвитку системи.

Враховуючи потужний евристичний потенціал компаративістики, слід підкреслити, що вона дозволяє зрозуміти те чи інше явище, спочатку вивчивши його як окремий випадок (*case study*), а потім пов'язати з певною загальною тенденцією. Метод *case study* уможливорює накопичення емпіричного матеріалу з метою його подальшого аналізу, обробки і узагальнення; за його допомогою було розглянуто численні приклади виникнення, розвитку і вирішення політичних криз у різних політичних системах.

Враховуючи загальноприйнятий поділ політичної системи на інституційну, комунікативну, нормативну, культурно-ідеологічну, функціональну підсистеми, можна класифікувати досліджувані нами політичні кризи. Відтак, другий розділ роботи присвячено інституційному виміру криз, а третій - системному. Розглядаючи інституційні кризи, ми зосередимо увагу на парламентських кризах, кризах виконавчої влади та місцевого самоврядування. Досліджуючи системний вимір криз, ми виокремимо ті з них, які виникають поза інституційною підсистемою, а саме: у нормативній і культурно-ідеологічній (аксіологічні кризи), у функціональній (кризи легітимності), комунікативній (комунікативні кризи).

Усі наступні підрозділи мають схожу структуру: подається дефініція конкретного виду кризи з урахуванням сучасних поглядів фахівців на дану проблему, наводиться класифікація кризових явищ, аналізуються причини, хід та наслідки кризи для політичної системи. Окрема увага приділяється дослідженню

політичних криз на вітчизняних теренах та їх впливу на політичну систему України. Крім того, розглядаються основні способи подолання негативних наслідків політичних криз та перспективи їх застосування у вітчизняних умовах.

Комплексне застосування вищенаведених підходів та методів вирішальним чином вплинуло на розкриття у якомога повній мірі сутності та специфіки впливу політичних криз на інститути та системи, а також сприяло формуванню достатньо обґрунтованих висновків та наукових положень. Однак головною методологічною умовою вивчення кризових явищ є наукова об'єктивність та нейтралітет, тобто дистанціювання від політичних й ідеологічних уподобань, що дозволяє отримувати максимально достовірні знання.

Висновки до розділу 1

Спроби наукового осмислення даної проблематики сягають найдавніших часів: спроби інтерпретації кризових явищ знаходимо вже у працях Конфуція, Платона і Аристотеля. Пізніше політичні кризи розглядали Н. Макіавеллі, Ж. де Местр, Б. Спіноза, І. Кант та інші мислителі – представники донаукового періоду (до середини XIX ст.), для якого була характерна описовість та фрагментарність вивчення криз, що розглядалися як небажані явища, яких слід уникати. Втім, у працях давніх мислителів уже порушувалося питання про політичну довіру, ціннісну кризу та способи її подолання.

Другий період можна умовно назвати транзитивним, оскільки він полягав у переході від релігійно-філософського до політологічного сприйняття феномену кризи (середина XIX ст. – 1970-ті рр.). Наукове пізнання у цей час дедалі більше базувалося на суто політологічному інструментарії; у той же час дослідники відмовлялися від аксіологічного підходу. У цей час вперше було висунуто тезу про позитивний вплив кризи на розвиток політичної системи.

Третій період – політологічний (триває з 1970-х рр. і донині). Для сучасного етапу розвитку досліджень політичних криз характерне застосування теоретико-методологічного інструментарію різних наук, як соціально-гуманітарних, так і природничих. У цей же період починають проводитися дослідження політичних криз на планетарному рівні, де у нагоді стають результати екологічних, демографічних, економічних та інших досліджень. Крім того, сучасна політична наука звернулася до проблем криз локального масштабу як до специфічного феномену, що впливає на політичне життя країни.

Дослідження кризи як феномен політичної реальності потребує методологічного синтезу. Розуміння ролі кризових явищ як чиннику розвитку системи уможлиблюється за умов застосування комплексу загальнотеоретичних, загальнонаукових і власне політологічних методів. Слід особливо підкреслити важливість системного підходу, який застосовується на макро- і макрорівнях. Його евристичний потенціал доповнюється використанням структурно-функціонального методу, який дозволив виокремити складові політичної сфери та дослідити їх функціонування в умовах кризи. Синергетична парадигма розглядає як закономірний феномен, який виявляє дефекти системи чи інституту і дає поштовх до розвитку.

Отже, в рамках нашого дослідження політична криза розглядається на двох рівнях: інституційному і системному. Ми обрали саме ті інститути та функції системи, в рамках яких політичні кризи є найбільш чітко вираженими і чинять найбільший вплив на розвиток системи. Так, серед інституційних криз ми розглядаємо парламентські кризи, кризи виконавчої влади та місцевого самоврядування. Серед функціональних найбільш значущими, на наш погляд, є легітимаційні, ціннісні та комунікативні кризи.

РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР КРИЗ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ

Інституційна підсистема є цілісно впорядкованою сукупністю політичних інститутів, які зумовлюють розвиток політичної системи суспільства. Множина політичних інститутів включає державу, парламент, уряд, місцеве самоврядування, політичні партії та рухи, професійні спілки тощо. Втім, в рамках нашого дослідження ми зосередимо увагу на дослідженні кризових явищ у парламенті, виконавчій владі та сфері місцевого самоврядування

2.1 Парламентська криза та її вплив на розвиток політичної системи

Парламентські кризи, на нашу думку, потрібно досліджувати з урахуванням структури парламенту, його місця у політичній системі, місця та ролі опозиційних партій, стабільності уряду (якщо мова йде про парламентську форму правління) тощо.

Явище парламентаризму в тій чи іншій формі притаманне кожній сучасній демократичній країні. Керуючись системним та інституційним підходами, можна стверджувати, що парламент відіграє системоутворюючу функцію у рамках інституційної будови політичної системи. Інститут парламенту, являючи собою владний орган, що здійснює функції легітимації політичної влади, установчо-законодавчу та регулюючо-законодавчу, приймає конституцію, обговорює в колегіальному режимі найважливіші політичні рішення, містить у собі потужний системоутворюючий потенціал, що проявляється у політичній системі через сукупність політичних норм та відносин, які продукує легіслатура [219, р. 248]. Парламентська криза є за своїми основними характеристиками інституційною. Водночас дисфункція політичного інституту, який відіграє системоутворюючу функцію по відношенню до політичної системи, містить в собі загрозу системної

кризи, а отже, містить в собі потенціал до політичних змін та вдосконалень державного управління та політичних відносин і є джерелом нестабільності для політичної системи, що може призвести до незворотного розриву усталених політичних зв'язків та відносин, а також краху самої політичної системи.

Функціонування парламенту безпосередньо позначається на політичній системі. Так, якщо парламент працює ефективно, тобто відповідає на вимоги, що пред'являються до політичної системи середовищем, і продукує відповідні політичні рішення, то система функціонує адекватно і стабільно. І навпаки, дисфункції парламенту є дестабілізуючим фактором політичної системи, яка втрачає могутній інструмент політичних змін в рамках самої себе. Парламент часто є центром політичної консолідації суспільства, його провідних політичних сил. Престиж та домінуючий вплив легіслатури забезпечується тим, що він затверджує уряд і здійснює контроль за його діяльністю, приймає державний бюджет.

Парламентська криза означає зупинку адекватної діяльності, дисфункцію політичного інституту, що зводить нанівець ефективність даного політичного інституту. С. Ставченко зазначає, що основними різновидами парламентських криз є розпуск парламенту та зупинка процесу прийняття політичних рішень парламентом внаслідок відсутності консенсусу або необхідного кворуму для їх прийняття [179, с. 99]. Слід зауважити, що комунікативні процеси в політичній системі, які більш детально розглядаються нами у підрозділі 3.3, також суттєво впливають на функціонування парламенту. Так, суспільна дискусія стосовно функціонування, ефективності або неефективності, легітимності, розпуску та інших аспектів діяльності законодавчого органу, що протікає у сфері політичного дискурсу, може суттєво впливати на перебіг політичних подій та політичні рішення, що можуть самі по собі спровокувати політичну кризу. З позицій конфліктологічного підходу політична криза стає результатом невирішеного політичного конфлікту, а політичний конфлікт сам по собі має могутній комунікативний потенціал, а іноді взагалі комунікативну сутність, отже, політична парламентська криза може бути досліджена в просторі політичного дискурсу. Отже, можна дати авторське визначення: парламентська криза – це порушення або припинення нормального

функціонування законодавчого органу, зумовлений загостренням протиріч між провідними політичними силами у країні.

Досліджуючи парламентську кризу, слід звернути увагу на роль парламентської опозиції. Як справедливо зазначає В. Кривошеїн, існування опозиції є органічним явищем, необхідною характеристикою політичного устрою демократичної країни [90, с. 38]. Виступаючи повноправним інститутом політичної системи, опозиція є ефективним засобом цивілізованого розв'язання суперечностей між інтересами різних соціальних груп, висловлених на політичному рівні, невід'ємною складовою механізму стримувань і противаг у структурі владних відносин. З іншого боку, відсутність дієздатної опозиції або легітимних каналів для реалізації її поглядів спричиняє підвищення рівня соціальної нестабільності, провокує політичну апатію населення, або навпаки – розвиток подій за конфліктним, силовим сценарієм. Політико-правовий статус опозиції, особливості взаємодії між нею та правлячою більшістю, ступінь впливу парламентської опозиції на виконавчу владу та на здійснення державної політики загалом зумовлюють виокремлення таких різновидів парламентської опозиції, як: «класична» (або «британська»), «континентальна» багатопартійна, «скандинавська», «швейцарська» [134, с. 4–9].

«Класична» (або «британська») опозиція формується в умовах функціонування двох провідних партій, які змагаються на виборах та у парламенті. Опозиція за такої моделі є чітко ідентифікована. «Континентальна» багатопартійна передбачає репрезентацію опозиції кількома політичними партіями, які прагнуть впливати на формування уряду через збільшення кількості депутатських мандатів та отримання додаткових преференцій і можливостей під час коаліційних переговорів. За такої моделі змагальність та протистояння між коаліцією та опозицією слабо виражені. «Скандинавський» тип парламентської опозиції ґрунтується на використанні механізмів соціального партнерства у процесі створення коаліції та формування виконавчої влади. Нарешті, «швейцарська» опозиція характерна для малих країн і функціонує за умов відсутності яскраво вираженого протиборства між

опозицією та урядом, децентралізованості політичних партій та їх слабкої внутрішньої організації.

Парламентська опозиція, як різновид політичної опозиції, може бути лояльною і нелояльною; конструктивною або деструктивною. У законодавчому органі опозиція виконує функції агрегування й артикуляції того спектру соціальних інтересів, який у недостатній мірі враховується владою. Російський дослідник А. Курбанов сформулював тріаду функцій опозиції – критика, контроль та альтернатива. Політична опозиція забезпечує ротацію еліт, обмежує монополію на прийняття політичних рішень виключно владним угрупованням, забезпечує канал для вираження альтернативної думки, сприяє досягненню компромісу при прийнятті політичних рішень [88, с.93].

У той же час не варто перебільшувати позитивну роль опозиції. Оскільки специфічною рисою цього політичного суб'єкту а priori є залученість до конфлікту з владою, то у випадку відсутності ефективних механізмів включення до політичного процесу наслідком її діяльності може стати дестабілізація політичної системи. Взагалі амбівалентність є однією з ключових характеристик опозиції – цей необхідний для становлення і функціонування демократії інститут при відторгненні політичною системою або режимом перетворюється у головне джерело загрози його існуванню та політичної рівноваги в цілому. Останнє особливо важливо для суспільств, у політичній культурі яких демократичні традиції не є домінуючими [88, с. 93].

Діяльність та функціонування парламентської опозиції, її статус та взаємодію з урядом, значною мірою зумовлюють тип уряду (однопартійний або коаліційний, уряд більшості або меншості) та характер партійної системи. За цим критерієм А. Романюк [157, с. 150–153] виокремлює три групи країн з різним політико-правовим статусом опозиції. Перша група – це країни, де встановлюються однопартійні уряди більшості. До другої належать країни, де діють коаліційні уряди більшості. До третьої групи варто зарахувати країни, де переважають однопартійні та коаліційні уряди меншості.

До першої групи належить опозиція Великобританії. Право на опозицію має друга за кількістю депутатів у Палаті громад політична партія. Представники цієї партії мають право створити «тіньовий кабінет» – «Опозицію її Королівської Величності». Лідер опозиції та деякі депутати від опозиційної партії мають титул таємних радників, що надає їм право отримувати конфіденційну інформацію від уряду за умови збереження її таємниці. Таке залучення лідера опозиції до вироблення урядового курсу сприяє досягненню міжпартійного консенсусу з окремих державно-політичних питань та поділу відповідальності за прийняті з опозицією рішення. Найчастіше лідера опозиції залучають до консультацій під час гострих міжнародних і внутрішньополітичних криз. «Тіньовий уряд» має право на доступ до офіційної документації та на регулярне отримання інформації від чинного Кабінету Міністрів щодо найважливіших питань у сфері внутрішньої та зовнішньої політики.

Другу групу становлять країни з багатопартійною системою, коли партії, що становлять більшість у парламенті, формують уряд, а депутати усіх інших партій формально можуть становити опозицію [253, р. 37]. У кількісному вимірі опозиція становить меншість щодо урядової більшості. Функціонування опозиції у цьому випадку зумовлюється потенціалом найбільшої неурядової партії у парламенті; кількістю політичних партій, з яких формуватиметься опозиція; ідеологічною дистанцією, яка існуватиме між неурядовими партіями. Прикладом, коли уряду протистоїть потужна політична партія в опозиції, є Німеччина, Австрія, Іспанія, Греція, Ірландія, Нідерланди. Потужна контрурядова партія має змогу проводити ефективну антиурядову діяльність, а у разі, якщо в неурядовій меншості є кілька політичних партій, з яких жодна не домінує над рештою, то успішна опозиційна діяльність залежатиме від ідеологічної сумісності цих партій [245, р. 430-431].

Третю групу становлять парламенти, де традиційною є ситуація формування урядів меншості. В результаті уряду протистоїть у парламенті вже більшість неурядових партій. Уряд меншості під час прийняття рішень змушений постійно враховувати пропозиції неурядових партій, щоб мати потрібну підтримку у парламенті. Внаслідок цього у країнах із урядами меншості встановлюється система

співпраці уряду і партій, формально зарахованих до опозиції [254, р. 270-271]. Наслідком неможливості співпраці стає зміна уряду. Така ситуація характерна для Данії, Норвегії, Швеції. Натомість у Швейцарії, де усі основні партії входять до складу уряду, парламентська опозиція практично відсутня. Підводячи підсумок, можна узагальнити, що у країнах із сильними демократичними традиціями діяльність парламентської опозиції здебільшого відбувається у межах правового поля і не суперечить існуючому політичному ладу.

Парламентська криза є інституційною кризою, але водночас містить в собі потенціал для системної кризи, але і навпаки може виконувати стабілізаційну функцію. Внаслідок невирішеної парламентської кризи можуть незворотно змінюватись окремі підсистеми політичної системи, в результаті чого країна може змінити, наприклад, форму правління, виборче законодавство, про що детальніше йтиметься нижче. Водночас, наявність парламентської кризи є індикатором політичних проблем, вчасне адекватне вирішення яких сприяє стабілізації політичної системи та політичному розвитку країни. Отже, стабілізаційна та дестабілізуюча функції парламентської кризи проявляються в процесі розвитку політичної системи на інституційному та системному рівні.

Досліджуючи парламентські кризи, можна запропонувати їх типологізацію за критерієм форми правління. Так, у парламентських та парламентсько-президентських системах парламентська криза часто має наслідком урядову, адже уряд є підконтрольним і підзвітним перед парламентом. У президентських республіках парламентська і урядова криза пов'язані значно менше і є окремими політичними процесами. Крім того, варто зазначити, що у двопалатних парламентах криза охоплює переважно нижню палату, яка у більшості випадків має значно більші повноваження, порівняно з верхньою.

Відомий російський політик, голова Державної Думи РФ у 2003-2011 рр. Б. Гризлов, аналізуючи причини невдач багатьох держав «третьої хвилі» у побудові демократичних систем, побачив головну з них у майже повній відсутності у нових демократіях експериментування з новими інститутами, в їх орієнтованості на наслідування того, що зазвичай розглядається як «демократична норма». Нові

політичні системи на етапі свого конституювання займаються переважно копіюванням рутинної практики західних ліберальних демократій, які переживають стан занепаду. Політична історія держав Заходу свідчить, що еволюція західної ліберальної демократії і парламентаризму завжди йшла складним і суперечливим шляхом, вона знає як підйоми, так і спади політичного впливу і ролі вищого представницького і законодавчого інституту. Сьогодні парламент, як і раніше, посідає важливе місце в системі вищих органів державної влади західних країн, проте далеко не провідне. Воно нині, безсумнівно, належить органам виконавчої влади. У цих умовах дослідники все частіше говорять про кризу парламентської демократії [54, с. 40-41]. У свою чергу, німецький політолог Р. Дарендорф зауважив, що Захід вступив у період «постдемократії» і фіксує, що ознаки кризи виражаються зокрема в зниженні ролі парламентських структур і різкому посиленні виконавчої влади [55, с. 71-78].

Як зазначає словацький політолог І. Дзуриндин, демократичні вибори у парламентських республіках «перетворилися на боротьбу за впливові позиції, крісла та кабінети», а результати виборів є лише формальною перепусткою до бажаних посад. Парламент часто перетворюється на арену залаштункових ігор та інтриг, а депутати ігнорують інтереси виборців і починають «грати на себе», або їх діями керують партійні боси [59, с. 106]. Лідери опозиції певною мірою вважають поразку на виборах особистою образою, відтак, їх парламентська діяльність спрямована не стільки на конструктивну критику влади, скільки на досягнення реваншу. Взаємовідносини між коаліцією та опозицією скоріше характеризуються як боротьба за ресурси, аніж партнерські змагання. Часто застосовуються «чорні» політтехнології, викид компромату, що спричиняє кризу політичної комунікації, про яку детальніше йтиметься у підрозділі 3.3. Якщо ж окремих депутат побажає проявити в парламенті ініціативу, він повинен перш за все заручитися підтримкою власної фракції, можливість безпосереднього впливу на хід парламентської роботи залежить від його статусу у фракційній ієрархії, від наявності підтримки в зацікавлених колах партії і від того, чи визнаний чи цей депутат експертом у даній проблемі. Шанси депутатів на доступ до необхідної інформації та можливості

впливати на політичні процеси в першу чергу залежать від того, чи є він членом урядової або опозиційної фракції. Оцінюючи своє місце серед колег, депутат бачить перед собою безліч різних варіантів своєї діяльності. Він може просто залишатися лояльним членом своєї партії, голосувати згідно з настановами її керівників і не брати участі в обговоренні її курсу і цілей. Парламентар, що бажає привернути до себе увагу, повинен відзначитися або як блискучий полеміст, або як представник «групи тиску», або іншим, «позапартійним» шляхом, наприклад завдяки своїй харизмі чи неординарній поведінці. Передбачається, що член палати захищає інтереси своїх виборців, які, втім, не чекають, що в разі конфлікту з місцевими інтересами їх депутат буде голосувати проти політики своєї партії. І єдина сфера, до якої парламентар звертається рідко, - це законотворчість, його головний обов'язок [5, с. 320]. Численні суттєві питання вирішуються вождями партій: вони у вузькому колі ухвалюють рішення, ведуть боротьбу і перемагають, в той час як публічні засідання часто є лише виставою для публіки. Парламентські промови, написані спічрайтерами, слугують зростанню популярності, але майже не впливають на результати голосування. Рішення ухвалюються не в залі засідань, а на партійних зборах, засіданнях комітетів або навіть уряду, що є порушенням принципу розподілу влад. Г.Г. Авдоніна слушно зазначає, що в умовах конституювання демократії досі не враховані помилки так званої «риторики з'їздів», яка полягала в тому, що перед громадськістю парламентарі звітують зовсім інакше, ніж перед колегами, що призводить до кризи [1, с. 321].

В умовах, коли демократичні цінності ще не укорінилися в суспільстві, депутати парламенту, незалежно від партійної приналежності, одразу після отримання мандату починають ухвалювати рішення, вигідні передусім їх спонсорам, у той час як вибори до парламенту насправді ставлять електорат у складне становище, оскільки перелік кандидатів затверджується без участі громадян, а виборці вимушені обирати «найменше зло». Відтак, парламент часто перетворюється на майданчик для міжфракційних інтриг та ареною боротьби за владу амбітних політиків.

У здійсненні контрольних функцій фракціями парламенту, які є досить проблематичними, також спостерігаються помітні відмінності. Критика і контроль за діяльністю уряду і державним апаратом з боку опозиційних фракцій здійснюється, як правило, гласно, в той час як контрольні функції депутатами урядової фракції (коаліції) здійснюються переважно закритими і неформальними способами. Причому другий шлях виявляється часто більш ефективним, ніж перший. Так, на межі 1980-90-х років у парламенті ФРН формальні і легальні інструменти контролю використовували переважно фракції опозиції (СДПН, «Зелені»). У 1987-1992 роках на їхню частку припадало 86% "великих" і 98% «малих» запитів, за її ж ініціативою проводилася переважна більшість відкритих парламентських слухань. І це не випадково, оскільки вирішальним критерієм оцінки їхньої діяльності є реакція громадськості на їх критичні виступи та законодавчі ініціативи [54].

Характерними рисами парламентських криз в умовах конституювання політичної системи є їх бурхливість, непрогнозованість та схильність до набуття ними надінституційного, системного характеру. Яскравим прикладом є криза 1993 р. у Росії, коли депутати Верховної Ради відмовилися визнавати конституційну реформу і розпуск цього органу для заміни її Федеральними Зборами. Дім Рад, який неофіційно називали «Білий Дім», було заблоковано частинами міліції, що зберігали вірність Президенту. 3 жовтня 1993 р. у Москві було введено надзвичайний стан, а ввечері того ж дня противники Президента за підтримки військових на чолі з А. Макашовим тимчасово взяли під контроль будівлі мерії Москви та телевізійного центру «Останкіно». Вранці 4 жовтня 1993 р. за наказом Президента у столицю було введено війська, а о восьмій годині танки відкрили прицільний вогонь по вікнах Дому Рад. Ввечері того ж дня захисники «Білого Дому» склали зброю, а їх лідери були заарештовані, але через деякий час амністовані. Події 3-4 жовтня 1993 р. фактично поклали край не лише двовладдю у Росії, яке тривало два роки, але й ліквідували усю структуру Радянської влади, яка існувала в Росії з 1917 р. Було ліквідовано посаду віце-президента і встановлено перехідний режим управління. 12 грудня 1993 р. було одночасно проведено референдум з прийняття Конституції

Російської Федерації і вибори до Федеральних Зборів. Можна стверджувати, що саме радикальне й успішне вирішення кризи 1993 р. заклало підвалини майбутнього стабільного розвитку російської політичної системи [78, с. 119].

Втім, в інших європейських посткомуністичних країнах на етапі конституювання демократії спостерігалось менш стабільне становище. Так, соціологічне опитування, проведене влітку 2001 р. в десяти державах Центрально-Східної Європи (проект «New Europe Barometer»), показав, що тільки 2% опитаних повністю задоволені діючою в їх країні демократією, але 18% - повністю не задоволені. Тільки в Чехії і Словенії позитивну відповідь («досить задоволені») дали більше половини респондентів, а в Болгарії та Румунії - менше однієї третини. Вже в середині 1990-х років 21% східних німців (так званих «Ossi») міг би жити без парламенту. В Угорщині ця цифра склала 25%, в Чехії 43%, а в Польщі 43% взагалі висловилися за ліквідацію парламенту. Тривожним сигналом було те, що число тих, хто подібну подію розглядав як вірогідне, була нижчою, ніж число тих, хто цього хотів би [272, S. 289].

У зв'язку зі вступом країн Центральної Європи до Європейського Союзу значення національних парламентів як законодавчих органів закономірно зменшується. Дослідники вважають, що у перспективі близько 60% їх функцій перейде до компетенції органів Євросоюзу (Демократична правова держава, 2005, с. 29). У цій ситуації гостро постає питання про способи контролю парламентів за діяльністю національних урядів в рамках Євросоюзу. Як зазначає угорський дослідник А. Шайо, повноваження парламентів будуть скорочуватися, а повноваження виконавчої влади в деяких відносинах все більше розширюватися. В результаті під питанням опиняється сам елемент представництва в рамках представницької демократії. При цьому подальша маргіналізація національних парламентів вписується в загальноєвропейську тенденцію. Разом з тим новий розподіл повноважень ще більше знижує ймовірність концентрації влади в одних руках [208, с. 10-11].

Яскравим прикладом країни, де парламентські кризи трапляються регулярно, є Молдова. 5 квітня 2009 р. у країні відбулись чергові вибори до парламенту, а

наступного дня було оголошено їх попередні результати: Партія комуністів отримала 49,96% голосів (60 мандатів), Ліберальна партія – 12,79% (15 мандатів), Ліберально-демократична партія – 12,26% (15 мандатів), Альянс «Наша Молдова» - 9,81% голосів виборців (11 місць у парламенті). Три останні партії не визнали результатів виборів і організували масові акції протесту у Кишиневі та інших містах 6-7 квітня 2009 р. Так, 7 квітня натовп захопив будівлю Парламенту, яку було пограбовано й підпалено. В. Воронін заявив про спробу опозиції здійснити державний переворот в країні та наказав ввести до міста додаткові сили поліції, відновивши таким чином контроль над ситуацією у столиці. Масові безпорядки не перетворилися на кольорову революцію, і у травні 2009 р. новообраний Парламент розпочав роботу [130, с. 140-141].

У серпні – вересні 2009 р. загострилися протиріччя між коаліцією та Партією комуністів: ліберали відмовилися надати найбільшій партії країни низку урядових посад, а комуністи у відповідь відмовилися підтримати кандидата на посаду Президента, висунутого коаліцією. Таким чином, спікер Парламенту протягом усієї каденції законодавчого органу одночасно виконував й обов'язки голови держави.

Три опозиційні партії одразу заявили про перехід в опозицію і намір бойкотувати вибори голови держави. Оскільки для перемоги на виборах кандидат на посаду Президента має отримати 61 голос, то голосування 20 травня і 3 червня 2009 р. не принесли результатів. Через це повноваження Парламенту були достроково припинені, а нові вибори відбулися 29 липня 2009 р., за результатами яких більшість у законодавчому органі сформували некомуністичні партії, які разом отримали 53 місця, а спікером був обраний лідер Ліберальної партії Михай Гімпу. 11 вересня 2009 р. В. Воронін склав повноваження Президента Молдови, а до виконання його обов'язків, відповідно до Конституції, приступив М. Гімпу.

Оскільки новий склад парламенту не дійшов згоди щодо кандидатури Президента, виконуючий обов'язки голови держави достроково припинив повноваження законодавчого органу. Нові вибори відбулися 28 листопада 2010 р. з урахуванням змін до Виборчого кодексу, що передбачали, зокрема, дозвіл на утворення виборчих блоків, зниження прохідного бар'єра до 4% для партій і до 5 –

9% для блоків (залежно від кількості партій, що входять до блоку), розширення прав національних та міжнародних спостерігачів тощо.

За результатами виборів до законодавчого органу потрапили чотири політичні сили: Партія комуністів (39,35% голосів виборців, 42 місця у Парламенті), Ліберально-демократична партія (29,44% голосів, 32 місця), Демократична партія (12,72% голосів, 12 місць) і Ліберальна партія (9,97% голосів, 12 місць). Спікером Парламенту був обраний лідер Демократичної партії М. Лупу, який 30 грудня 2010 р. одночасно став і виконуючим обов'язки Президента Молдови [21, с. 38-39]. Втім, кризові процеси проявилися вже у 2013 р., оскільки правляча коаліція знову розпалася, а ефективність діяльності парламенту знизилася практично до нуля. На нашу думку, парламентські кризи у Молдові викликані як недосконалим рівнем політичного діалогу, так і низьким рівнем партійної дисципліни парламентарів. У той же час парламентська форма правління унеможлиблює вирішення низки питань (зокрема, обрання Президента) поза легіслатурою. А криза, в свою чергу, сприяє зростанню політичної напруженості у суспільстві, що наочно продемонстрували події 2009 р.

Ризик виникнення парламентських криз є досить високим у тих країнах, де політичні партії орієнтуються на різні мовні або релігійні спільноти, наприклад, у країнах Балтії. Так, остання масштабна парламентська криза у Латвії розпочалася у 2011 р. через прогресуюче зростання суспільного невдоволення соціально-економічним становищем країни і нездатність парламенту і сформованого ним уряду проводити адекватну внутрішню і зовнішню політику. Першим вагомим кроком президента В. Затлерса стало рішення розпустити парламент і призначити позачергові вибори. Формальним приводом до розпуску Сейму була надмірна залежність парламентських фракцій від олігархічних структур. Для цього було проведено референдум, що відбувся 25 липня 2011 р. За розпуск парламенту висловилися переважна більшість (94,3%) виборців, за невеликого показника явки у 44,73%. Для зміцнення позицій чинної влади президент створив нову політичну силу – Партію реформ Затлерса (ПРЗ), яка, згідно з його планом, повинна була

очолити процес політичних та економічних реформ і звільнити парламент від «партій олігархів» - «За кращу Латвію» і «Союз зелених і селян».

За результатами голосування 18 вересня 2011 р., «Центр згоди» став лідером виборчих перегонів, набравши 28,54% голосів. Втім, цей результат навряд чи можна вважати істотним проривом: можна припустити, що частина цього приросту була отримана за рахунок переходу на бік ЦЗ більшості колишнього електорату іншої російськомовної партії - «За права людини в єдиній Латвії», що на виборах 2010 р. отримала 1,43% голосів, а у 2011 р. лише 0,78%. Таким чином, ЦЗ поки не вдалося домогтися істотного збільшення бази підтримки у виборців.

Явного й однозначного успіху досягла лише ПРЗ. Вона отримала 20,78% голосів, випередивши «Єдність», лідера попередніх виборів, яка набрала цього разу лише 18,81% голосів. Таке падіння рейтингу стало несподіванкою: мало хто припускав, що вона посяде лише третє місце. Між тим, такий результат став недвозначним вердиктом виборців, які фактично відмовили цій партії у довірі. Це непрямо підтверджує і той факт, що узгоджене голосування за розпуск сейму обумовлювалося не стільки проблемою олігархів, скільки невдоволенням політикою кабінету В. Домбровскіса.

Парадоксальним наслідком дострокових виборів стало те, що найпопулярніша партія «Центр згоди» була фактично усунена від процесу створення уряду. Протягом місяця було сформовано новий уряд у складі «Єдності», ПРЗ і «Все для Латвії». Головою уряду став В. Домбровскіс, а провідну роль у коаліції отримала його партія «Єдність». Таким чином, політична криза обумовила інерційний сценарій розвитку країни, який, на думку М.Александрова, не призведе до поліпшення ситуації у Латвії [3, с. 65]. Цей сценарій передбачає, зокрема, подальший курс на отримання дотацій від ЄС та відкладенні реформ, які, зокрема, мали б полегшити становище російськомовних жителів Латвії.

Коаліція, створена влітку 2011 р., є менш стійкою, ніж попередня: у ході переговорів шість депутатів вийшли з фракції ПРЗ і сформували власну депутатську групу. Відтак, коаліцію створили лише 50 депутатів зі 100. Щоправда, ця група зобов'язалася підтримати уряд В. Домбровскіса, проте ці депутати, не пов'язані

партійною дисципліною, у будь-який момент можуть відмовитись від попереднього курсу, спровокувавши нову кризу. Слід зазначити, що обіцянок голосувати за урядові законопроекти та інші рішення вони не давали, а це може паралізувати роботу парламенту та уряду у будь-який момент. Таким чином, парламентська криза у Латвії може набути хронічної форми. Її можна було б вирішити шляхом залучення до коаліції представників політикуму, яких підтримують російськомовні громадяни. Проте нинішня латвійська політична еліта не має наміру допускати до владних посад представників етнічних меншин. У цьому контексті перемога на виборах мера Риги російськомовного політика Н. Ушакова у 2009 р. є винятком.

Створення винятково латиського уряду *de facto* закріпило розкол суспільства на латиську більшість і російськомовну меншість. Це поглиблюється послідовно антиросійською політикою Латвії, що виражається у публікації антиросійських матеріалів у ЗМІ та героїзації політичних діячів, діяльність яких негативно оцінюється у Росії. Постійно порушуються питання про демонтаж низки пам'ятників, за прикладом Естонії. Російськомовних жителів Латвії такі демарші обурюють, відтак, політика офіційної Риги призводить до наростання нетерпимості та розколу у латвійському суспільстві.

Сьогодні можна стверджувати про кризу публічної сфери і громадянськості як наслідок руйнування колишніх форм соціальної організації. Ще недавно ефективні політичні ідеології, партії і профспілки, які об'єднували і представляли інтереси масових груп суспільства у парламенті, втрачають своє колишнє значення, переживають кризу і починають грати інші ролі. У ХХ ст. не тільки партії, а й парламенти будувалися навколо ідеї класової боротьби, з правими і лівими політичними силами. Сьогодні ж соціально-економічне та ідейно-класове представництво витісняється, поступово трансформується у персональне, регіональне чи неполітичне.

Апатія і недовіра виборців у різних країнах пояснюється тим, що політична сфера з арени класової боротьби остаточно перетворилася на ринок політичних послуг, і значна частина мас цих послуг не потребує, задовольняючи свої потреби і переслідуючи свої інтереси на інших ринках. У зв'язку з цим О. Кустарьов

прогнозує: «Майбутні перспективи парламентів в умовах постмодерну видаються досить невизначеними. Настав час вирішувати проблему забезпечення ліберально-демократичних ідеалів у постпарламентську епоху» [95, с. 113, 115]. Подібні висновки формулюють й деякі західні дослідники, зокрема, Е. Тоффлер у книзі «Третя хвиля» пише, що у сучасному суспільстві «поступово відбувається відмова від принципів представницької демократії. Фактично парламентарі виходять з власних поглядів, в кращому випадку вислуховуючи експертів. Підвищення освітнього рівня і сучасна техніка дають можливість громадянам самотійно виробляти політичні рішення, що мають юридичну силу» [190, с. 435-436]. Втім, у західних країнах, які являють собою приклад розвинених політичних систем, що успішно функціонують і розвиваються, ситуація є принципово іншою. Парламенти більшості розвинених країн, хоч не завжди справляються з покладеними на них функціями, все-таки працюють за виробленими протягом десятиліть схемами, накопичивши досвід, що дозволяє успішно вирішувати кризи без шкоди для політичної системи.

Так, прикладом урядової нестабільності за парламентарної форми правління може бути Італія, де через нестабільність урядових коаліцій, зумовлену особливостями виборчої і партійної систем країни, політичну відповідальність уряду перед обома палатами парламенту за повоєнні роки змінилося понад шістьдесят урядів. За умов роздробленості партійно-політичного складу парламенту і нестабільності урядових коаліцій важливим засобом впливу уряду на парламент і забезпечення політичної стабільності є інститут постановки урядом у парламенті питання про довіру йому (вотуму довіри) [114]. Так, питання про довіру уряд може поставити у парламенті за відсутності парламентської підтримки його діяльності, у тому числі у зв'язку з відмовою парламенту прийняти запропонований урядом проект необхідного для його діяльності закону [113, с. 390-391]. Слід зазначити, що перехід від Першої до Другої італійської республіки на початку 1990-х рр. відбувся саме через посилення кризових явищ у легіслатурі, відтак, парламентська криза в Італії є чинником розвитку політичної системи [106, с. 86].

Втім, навіть у країнах з давніми демократичними традиціями парламентська криза може призвести до серйозних потрясінь, особливо якщо це стосується етнічно неоднорідної країни. Так, у Бельгії низка політичних криз (2003, 2007, 2010-2011 рр.) була детермінована полярністю політичних орієнтацій як виборців, так і парламентських партій, їх небажанням йти на компроміс та орієнтацію на різні регіони держави: франкомовну Валлонію та нідерландомовну Фландрію [19, с. 28]. Політична криза 2010-2011 рр., коли королівство протягом 14 місяців не мало уряду, а парламент працював з надмірними перервами, стала одним із свідчень небезпеки сепаратизму, який може призвести до небезпечних наслідків, аж до розпаду країни. Сепаратизм (в більшій мірі економічний, ніж етнічний) отримує дедалі більшого поширення у країнах Європи: Іспанії, Великій Британії, Італії. Основною проблемою цих країн є нерівномірний економічний розвиток, наслідком якого є спроба більш розвинених регіонів відокремитися або отримати більші повноваження в економічній сфері. [79, с. 126]. Вибухи сепаратизму виникають згідно з ефектом доміно: одне вогнище викликає появу інших у різних місцях континенту та планети.

Важливим наслідком дестабілізації функціонування інституту парламентаризму є виникнення антисистемних політичних сил, обумовлене прогресуючою нездатністю традиційних партій сформувати чітку програмно-ідеологічну ідентичність через скорочення ідеологічної дистанції між ними. Від протестних партій антисистемні відрізняються перш за все тим, що, критикуючи існуючу політичну систему та активно опонуючи їй, вони пропонують альтернативну модель структурування політичного простору. Антисистемні партії відрізняються від інших нонконформістським форматом політичної діяльності, прагнуть дезінтегрувати практику спадковості політичної влади, чинять делегітимізуючий вплив на систему владних відносин [261, р. 133]. У широкому розумінні Дж. Сарторі визначає ці партії як такі, що прагнуть змінити не конкретний уряд, а саму систему урядування в цілому, позиціонуючи себе як антисистемна опозиція з ідеологічною базою, що не поділяє загально пануючих політичних цінностей. Багатопартійні системи поляризованого плюралізму з відцентровою конкуренцією та широкою ідеологічною дистанцією між партіями сприяють появі

політичних сил, що відмовляються брати участь у формуванні парламентсько-урядових коаліцій. Антисистемні партії, на думку Сарторі, не обов'язково є революційними і за певних обставин можуть здійснювати політичну діяльність в рамках існуючої системи. Втім, їх критеріальними ознаками виступають «принципова опозиційність» та «бажання радикальної трансформації системи при змозі це зробити» [261, р. 132]. Відчуження політичних сил від виборців, невиконання передвиборчих обіцянок, загострення соціально-економічної ситуації зумовлюють зростання популярності радикальних партій. Серед антисистемних партій сучасності можна виокремити ліворадикальні та праворадикальні політичні сили.

Багато виборців загалом не задоволені тим, як парламентські партії (як провладні, так і опозиційні) розв'язують важливі суспільні проблеми, такі як безробіття, корупція, злочинність та імміграція. Критичне ставлення до результатів діяльності національних урядів у зазначених сферах суспільного життя зумовлює недовіру виборців щодо всіх існуючих традиційних політичних партій і політиків. Внаслідок цього крайні ультраправі партії почали орієнтуватися на досить потужний потенціал протестного голосування. Їм властиве висунення антивладних гасел і меседжей, постійне підкреслення власного позавладного статусу. Одночасно критика діючої влади має й ідеологічну складову у традиційному ліво-правому вимірі. Абсолютна більшість політичних партій, які діють у європейських країнах і які ми можемо трактувати як традиційні, приймають систему ліберально-демократичних цінностей і діють у цій системі. Майже всі крайні праві партії не є відкритими адвокатами недемократичних інституційних вимог, навпаки, можна навіть знайти ритуальну повагу до демократичних принципів в їхніх офіційних заявах та програмних документах. Незважаючи на це, вони підривають системну легітимність, оскільки політична доктрина крайніх правих носить антиегалітарний і антиплюралістичний характер, що протистоїть засадам демократичних конституційних держав.

Сьогодні можна впевнено говорити про антисистемну складову у позиції виборців, які підтримують радикальні партії. Відтак, голосування має оцінюватися

передусім як сигнал загрози для правлячих еліт, які нездатні ефективно здійснювати політичне управління. Варто зазначити, що ультраправі партії виступають на підтримку засад приватної власності та ринкової економіки. У цьому сенсі вони є просистемними по відношенню до капіталістичного способу господарювання. Можемо констатувати, що електоральні перспективи крайніх правих партій зворотньо пропорційні кредиту довіри виборців до традиційних діючих партій і політичної системи, за умов падіння такої довіри вони здатні успішно змагатися за протестні голоси і таким способом акумулювати підтримку виборців. Можна погодитися з італійським дослідником П. Іньяці, який відносить до антисистемних партій наступні: Партію Свободи в Австрії, французький Національний Фронт, німецьку партію «Республіканці», Фламандський Блок та валлонський Національний Союз у Бельгії, Партію прогресу у Данії. Головним індикатором для узагальнення цих політичних сил є постмодерний характер цих партій [246, р. 26]. Втім, українська партія «Свобода» після отримання статусу парламентської у 2012 р. втратила риси антисистемності.

Якщо виникнення і зростання популярності антисистемних партій викликане кризою політичних цінностей, про яку детальніше йтиметься у підрозділі 3.2, і зростанням недовіри до партій, що сповідують систему ліберально-демократичних цінностей, то проходження цих політичних сил до парламенту може стати причиною парламентської кризи. Зазвичай антисистемна партія, потрапляючи до парламенту, декларує свою опозиційність. Втім, парламентська опозиція як різновид політичної опозиції може бути лояльною і нелояльною; конструктивною або деструктивною. Представники антисистемних партій правого та ультраправого спрямування, отримавши депутатські мандати, часто перетворюються на деструктивну і нелояльну опозицію: перешкоджають нормальній роботі законодавчого органу: блокують роботу парламенту, застосовують фізичне насилля у залі засідань та поза нею, використовують парламентську трибуну для пропаганди антидемократичних ідей.

Яскравим прикладом такої партії є грецька «Золота зоря», яка вперше потрапила до парламенту у 2012 р. і наразі має 18 мандатів із 300 [257, р. 87]. Втім,

чотирьох депутатів від неонацистів позбавили недоторканості за напади на іноземців та інші правопорушення. Ультраправа «Золота зоря», члени якої ще у 2006 р. відзначилися нападом на офіс телеканалу ЕТ3, відрізняється крайньою нетерпимістю до інших політичних ідеологій та партій, що їх представляють, відтак, перешкоджають утворенню коаліцій та різко знижують ефективність роботи законодавчого органу. Подібна ситуація склалася й в Угорщині, де партія «За кращу Угорщину» подолала прохідний бар'єр у 2010 р. Наразі ця політична сила є союзником правлячої партії «Фідес», лідер якої В. Орбан наразі є прем'єром Угорщини. Лідери партії вимагають оголосити заборону на продаж землі іноземцям і витіснити їх з угорського ринку. У 2012 р. депутат від цієї партії М. Дендеші запропонував скласти список євреїв, що загрожують національній безпеці; це обурило не лише представників етнічних меншин, але й депутатів парламентської більшості, спричинивши конфлікт всередині правлячої коаліції [268, р. 130].

Нідерландська «Партія за свободу», що представлена у парламенті королівства третьою за чисельністю фракцією, дотримується ліберальних поглядів у питаннях економіки, проте декларує жорстку позицію щодо іммігрантів, у тому числі з країн Європи. У лютому 2012 р. партія відкрила сайт «Скарги на східних європейців», де пропонує усім охочим сповіщати про випадки втрати робочих місць через конкуренцію з боку східноєвропейських мігрантів. Це викликало обурення усієї європейської спільноти; а дипломатичні представники десяти країн направили до нідерландського парламенту офіційні заяви з вимогами припинити діяльність ресурсу, проте ультраправі політики відмовилися від жодних компромісів. Діяльність цього сайту серйозно зашкодила репутації законодавчого органу Нідерландів як всередині країни, так і за кордоном [263, р. 367].

Таким чином, можна стверджувати, що на тлі боргових та економічних проблем закономірно посилюється тенденція приходу до влади антисистемних сил. Криза легітимності та політичних цінностей призводить до зростання популярності ультраправих сил, які, потрапивши до парламенту, гальмують його роботу та використовують законодавчий орган для пропаганди радикальних

антидемократичних ідей, що дедалі більше зменшує довіру населення не лише до парламенту, а й владних структур в цілому.

Розглядаючи парламентські кризи як рушійну силу політичного процесу в сучасній Україні, слід відзначити, що за останнє десятиліття конституційний дизайн країни змінювався тричі: від президентсько-парламентського правління до парламентсько-президентського у 2004 р., навпаки у 2010 р [84, с. 47-48]. Нарешті, третя зміна відбулася під час Європейської революції 2014 р., про яку йтиметься нижче. Власне, саме політична криза 2004 р., що не була суто парламентською, а охопила усю політичну систему та все суспільство, сприяла зміні як складу владної еліти, так і трансформації політичної системи, формуванню нової системи стримувань і противаг в українському політикумі. Політичний пакт, ухвалений парламентською більшістю і опозицією, став результатом компромісу не лише між двома парламентськими силами, а й між різними суспільно-політичними угрупованнями, що були розділені за мовно-культурним та географічним принципами.

Політичні процеси в Україні після 2004 р. багато в чому детерміновані протиборством політичних сил у Верховній Раді. Відмінною рисою парламентських криз в Україні стало постійне набуття ними міжінституційного характеру. Після виборів 2006 р. робота парламенту в нових конституційних умовах супроводжувалася проявом усіх проблем і протиріч, деструктивних стратегій, що були характерні для попередніх років. Ситуація ускладнювалася відсутністю консенсусу у вищих ешелонах влади стосовно стратегічних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики, неможливістю прийняття стійких компромісних рішень і дотримання політичних домовленостей, врешті-решт відсутністю достатньої політичної волі для прийняття «непопулярних», але потрібних задля досягнення стабільності рішень [187, с. 90]. Парламентські вибори 2006 р. стали свідченням того, що політична еліта країни нездатна до конструктивних переговорів зі створення уряду, відтак, новий склад кабінету було сформовано лише через 4 місяці після оголошення результатів волевиявлення. Загалом кризові явища у 2005-2010 рр. розвивалися не лише за лінією влада – опозиція, а й у середині провладної команди

[210, с. 58-59]. Так, криза 2007 р. розпочалася із намагання Партії регіонів сформувати конституційну більшість із 300 депутатів, що було піддано сумніву з боку Президента та опозиції і призвело до блокування роботи парламенту та масових протестних акцій поза ним. Розпуск Верховної Ради та позачергові вибори відкрили шлях до формування нового уряду Ю. Тимошенко, який спирався на дві парламентські фракції [193, с. 39-40.]. Втім, більшість була настільки нестійкою, що підтримка уряду завжди опинялася під питанням. Таким чином, конституційні зміни не лише загострили старі кризові явища, але й спричинили нові, які вийшли за межі легіслатури [156, с. 29].

Іншими словами, незважаючи на існування формальних коаліцій, які мали більшість голосів у Верховній Раді останнього скликання, результативність (у сенсі кількості прийнятих законопроектів) її діяльності є низькою. Запровадження подібних механізмів, наприклад у вигляді функціонального трикутника: міністр-держсекретар-парламентський секретар, дозволило б, на думку О. Токовенка, поєднати можливі політичні та професійні зв'язки у стосунках між Урядом та Парламентом, надати їм більшої функціональності, нівелювати суб'єктивні та вузько партійні чинники цієї взаємодії [189, с. 66].

Розглядаючи новітні тенденції розвитку українського парламентаризму, слід зазначити, що українська легіслатура у 2010-2014 рр. не відігравала провідної ролі у формуванні уряду. Серед проблем, які призводять до регулярності парламентських криз, можна назвати відсутність стійкої партійної дисципліни серед парламентарів. Перехід з однієї фракції до іншої призводить до порушення репрезентативності політичної волі народу, оскільки політик відмовляється представляти той сегмент електорату, який його обирає. Переформатування парламентської більшості у березні 2010 р. стало яскравим свідченням недостатнього зв'язку між депутатами і виборцями і фактичної безвідповідальності перших перед останніми.

До початку 2014 р. парламент України перетворився фактично на дорадчий орган, який захищав політичні й економічні інтереси правлячої еліти, причому лобізм залишався поза межами законодавчого поля [43, с. 132.]. Втім, Європейська революція, окрім іншого, повернула Верховній Раді ті повноваження, які вона мала

у 2005-2010 рр. Протягом 22-23 лютого 2014 р. парламент ухвалив низку рішень, що вплинули на подальший розвиток політичної системи України: було змінено Конституцію, декриміналізовано статтю, за якою було засуджено у 2011 р. Ю. Тимошенко, а також створено нову коаліцію депутатських фракцій, яка сформувала уряд народної довіри на чолі з А. Яценюком.

Втім, дані події засвідчили й той факт, що парламент приймав ці рішення не з волі народних обранців, а під тиском подій на Майдані. Що ж стосується конфліктів у Верховній Раді, то вони часто закінчуються блокуванням трибуни чи навіть застосуванням насилля, що перешкоджає законотворчій діяльності та шкодить іміджу вітчизняної легіслатури не лише в Україні, а й за кордоном. Парламентські кризи в Україні мають й комунікативний аспект: народні депутати не лише не виконують передвиборчих програм, але й практично не підтримують контактів із виборцями в округах, що призводить до все більшого відчуження політичних діячів від решти громадян.

Що ж стосується криз у країнах з президентською формою правління, то доречним є приклад США як чи не єдиної великої демократії з президентською системою. Основною політичної кризи у США восени 2013 р. стали розбіжності між правлячою Демократичною і опозиційною Республіканською партіями, через які до початку нового фінансового року не був прийнятий закон, що встановлював фінансування федеральних відомств. Б. Обама не прийняв ультиматум республіканців, які вимагали припинення реформи охорони здоров'я, відтак, 1 жовтня 2013 р. близько 800 тисяч співробітників відділів федеральних агентств і міністерств, які визнані некритичними, були автоматично відправлені у відпустку без збереження заробітної плати. Було закрито майже всі державні установи, призупинилася розробка низки наукових проектів [260]. Криза тривала 16 днів і була вирішена лише шляхом тривалих переговорів між політичними силами. Втім, економіці США було завдано великих збитків, як прямих, так і непрямих: знизився попит на послуги автостоянок, кафе та інших закладів сфери обслуговування. Як свідчить досвід США, навіть за умов президентської форми правління

парламентська криза виходить за межі окремого інституту і впливає на розвиток системи в цілому.

Враховуючи багатоманітність політичних систем країн світу, важко виокремити певні заходи із запобігання парламентським кризам. В умовах парламентського правління найбільш дієвою є вимога конструктивного вотуму недовіри (така норма діє в Іспанії, Німеччині, Бельгії та Угорщині): висловлюючи недовіру уряду, парламентська більшість має запропонувати кандидатуру нового голови кабінету. Конструктивний вотум недовіри сприяє забезпеченню наступності і стабільності виконавчої влади і водночас підвищує вимоги щодо діяльності парламенту, посилює його політичну відповідальність.

Таким чином, досягнення стабільності уряду за умов його політичної відповідальності перед парламентом має передбачати засоби зворотного впливу уряду на парламент і забезпечення його відповідальності, у тому числі і перед самим урядом. У зарубіжних країнах до таких засобів належать: формування уряду на основі парламентської більшості, постановка урядом у парламенті питання про довіру йому, можливість розпуску главою держави парламенту у разі висловлення ним недовіри чи відмови в довірі уряду, ініціювання урядом перед главою держави питання про розпуск парламенту, конструктивний вотум недовіри [111, с. 389-390].

Втім, трапляються й інші випадки, коли правляча політична сила навмисне ініціює дострокові вибори, аби переконатися у підтримці електорату. Досвід Канади 1990-х рр. слугує яскравим прикладом того, як дострокові вибори можуть використовуватися як інструмент пролонгації своїх повноважень в умовах парламентського правління. Саме у такий спосіб ліберали, які прийшли до влади 1993 року, залишалися при ній протягом 12 років, оголошуючи дострокові вибори лише на піку своєї популярності. Епоха ліберального правління завершилася 2005 року, коли нижня палата парламенту, обрана за два роки до того, висловила недовіру уряду після серії корупційних скандалів, і на наступних виборах перемогли консерватори [9, с. 41-42]. Втім, такі кроки спостерігаються лише у країнах з давніми демократичними традиціями, де політична система відносно стабільно функціонує протягом десятиліть, а її розвиток є еволюційним та контрольованим.

До подібних кроків раніше вдавалися, зокрема, М. Тетчер у Великій Британії, Б. Нетаньяху в Ізраїлі та Дз. Коїдзумі в Японії.

Заслуговує на увагу думка Л. Тимофєєвої, яка пропонує приділити більшу увагу законодавчому оформленню прав парламентської опозиції та матеріальному заохоченню опозиціонерів. Наприклад, у Німеччині, згідно із законом 1994 р., кожна фракція, що не підтримує уряд, отримує додаткову (опозиційну) надбавку. У Швеції фракції опозиції отримують за кожен депутатський мандат удвічі більше, ніж фракції урядової більшості. Таким чином, держава надає опозиційним партіям додаткову матеріальну гарантію, що забезпечує їх плідну парламентську діяльність і запобігає численним конфліктам [186, с. 27]. Взагалі зміна виборчого законодавства є одним з поширених результатів успішного вирішення криз в умовах сталого розвитку політичної системи.

Отже, парламентська криза є порушенням нормального функціонування законодавчого органу країни, що полягає у неналежному виконанні парламентом своїх функцій або у повній його бездіяльності. Прояви такого роду кризи є різноманітними: неможливість сформувати уряд чи парламентську більшість, неприйняття важливих для суспільства законів, бездіяльність окремих парламентарів або цілих фракцій, що спричинює відсутність кворуму тощо. На етапі конституювання політичної системи парламентська криза часто є переломним моментом в історії розвитку країни: так, у 1993 р. у Росії силовий сценарій вирішення кризи призвів до прийняття нової конституції і формування принципово іншої політичної системи. Втім, в умовах нестачі досвіду демократичного державного будівництва парламентська криза може завдати серйозної шкоди системі: прикладами є пострадянські Молдова, Латвія та Україна, де парламентські кризи часто набувають всеохоплюючого характеру, перешкоджають процесу законотворчості та поширюються на виконавчу владу. Що ж стосується України, то кризові процеси у легіслатурі протягом усього періоду незалежності істотним чином впливали на зміни у політичній системі, що підтверджується конституційними трансформаціями 2004, 2010 і 2014 рр.

Таким чином, парламентська криза чинить потужний вплив на розвиток політичної системи, призводячи до дострокового припинення повноважень законодавчого органу, зростання популярності антисистемних партій, зміни виборчого законодавства та перерозподіл повноважень органів законодавчої і виконавчої влади.

2.2 Криза виконавчої гілки влади у процесі функціонування та розвитку політичної системи

У системі розподілу влади виконавча влада посідає важливе місце, оскільки від особливостей функціонування виконавчої влади залежить рівень реалізації державою своїх основних функцій та завдань. Політична система значною мірою залежить від успішної роботи виконавчої гілки влади, яка є об'єктивною необхідністю для будь-якого суспільства та держави. Саме від якості та ефективності функціонування виконавчої гілки влади залежить авторитет державної влади взагалі. Можна погодитись з А. Присяжнюком, який зазначає, що «виконавча гілка влади покликана здійснювати верховне врядування в суспільстві управління громадськими справами, виконання рішень законодавчої гілки й забезпечення дотримання законів, формувати й провадити загальну політику держави й окремих її підрозділів управляти процесами забезпечення життєдіяльності суспільства» [155, с. 594]. Слід наголосити на тому, що кризу виконавчої влади слід розглядати на двох рівнях: центральному та місцевому.

Російський вчений Ю.М. Павлов справедливо зауважує, що управлінські функції держави сьогодні є різко ослабленими – передусім функція контролю над фінансовими потоками, власністю, розподілом доходів, банками тощо. Незворотньо скорочуються можливості держави вирішувати проблеми сумісності різних видів людської діяльності на місцевому, регіональному, національному та

транснаціональному рівнях. Ліберальна традиція передбачає послаблення ролі держави практично в усіх сферах її діяльності, за винятком поліцейської [135, с. 4].

Варто погодитися з думкою Т.А.Алексєєвої, яка виокремлює два протилежних типи некерованості, що стають причиною кризи виконавчої влади:

1) уряд надмірно перевантажений вимогами зі сторони суспільства з дуже складною структурою і бере на себе велику кількість зобов'язань, як це буває в державах з великою кількістю соціальних програм;

2) держава в умовах економічної кризи або економічної недорозвиненості просто не володіє необхідними ресурсами для надання позитивного впливу на суспільство [4, с. 62]. Таким чином, вона дискредитує себе як ефективний регулятор та стає об'єктом невдоволення мас.

Ці типи некерованості можуть привести до розширення зони невизначеності, ризику й небезпек, зростання непрозорості державної структури, інститутів й організацій, появи нормативної аномії, звуження сфери аксіологічної функції культури довіри. За таких умов під загрозою виявиться сам факт формування та ефективного функціонування громадянського суспільства. Крім того, як зворотна сторона цього процесу загостриться криза лояльності: повсюдна відмова в довірі, тотальна підозрілість, поширення цинізму буде сприяти розмиванню взаємних зобов'язань, ігноруванню ціннісних основ культури довіри. Нарешті, криза солідарності у зв'язку зі слабким функціонуванням у суспільстві культури довіри, призведе до атомізації суспільних зв'язків, до зменшення консолідації громадянського суспільства, до ігнорування інтересів громадян. Пошук екзистенціальної безпеки приведе до зростання «культури недовіри», до замикання у вузькому колі партикулярних спільностей [62, с. 5].

Загалом серед причин кризи виконавчої влади можна виокремити наступні:

1. Зростаюча бюрократизація і корумпованість. Як відомо, цей фактор є притаманним різним режимам від відкрито авторитарних до легітимно демократичних. Як наслідок, може відбутися перетворення авторитарного режиму в тоталітарний, що сприятиме замкнутості влади, а демократичний – до авторитарного

в демократичній оправі або чисто авторитарний з повною деполітизацією своїх громадян.

2. До числа причин кризи виконавчої влади в багатонаціональних державах відноситься націоналізм, етнічний сепаратизм, який відкидає правомірність федеральної влади або проголошує верховенство республіканських конституцій над федеральним законом.

3. Джерелом кризи може бути втрата самої правлячої еліти віри в правомірність своєї влади, виникнення всередині неї гострих протиріч, зіткнень різних гілок влади [195, с. 112].

Російський політолог В.Р. Фельдман виокремлює об'єктивні та суб'єктивні причини кризи виконавчої влади. До об'єктивних відносяться тяжка хвороба голови держави або уряду, суттєве зменшення матеріально-фінансових ресурсів, несвоєчасність надходження відомостей з найважливіших напрямів управлінської діяльності, падіння рівня матеріального благополуччя населення тощо. Суб'єктивними причинами є безвідповідальне ставлення посадових осіб до виконання своїх обов'язків, політичний волюнтаризм й авантюризм правлячих кіл, неповага до Конституції та політичного режиму, самоізоляція державних службовців від громадськості [194, с.11-12].

Слід підкреслити важливу причину кризи виконавчої влади в країнах, що розвиваються, - це специфіка соціальної структури традиційних суспільств, що включає трайбалістські, общинні риси, які перешкоджають приватним накопиченням окремих громадян. Якщо один член племені досяг фінансового успіху, від повинен поділитися прибутками з усіма одноплемінниками [51, с. 60]. Такі традиції гальмують первинне накопичення капіталу і розвиток національного бізнесу, сприяє поширенню непотизму у державних структурах.

Так, політична ситуація в Лівані являє собою класичний приклад кризи виконавчої влади, яка не дає можливості країні використати своє вигідне географічне положення. Важливим чинником проблем була конфесійна система, відповідно до якої представництво у уряді та інших органах влади представників різних конфесій суворо регламентувалося: президентом мав бути християнин,

прем'єром - суніт, спікером - шиїт; аналогічним чином поділялися й місця в уряді. Відповідно, ані уряд, ані міністерства були нездатні контролювати політичну ситуацію, оскільки захищали інтереси певної конфесії.

Прем'єр-міністр Лівану Р. Харірі у 1992 - 2004 рр. провів реформи з ліквідації даної системи, що дозволило згуртувати населення у боротьбі проти тероризму та подолати наслідки війни з Ізраїлем 1982 р. Втім, після його убивства дані модернізаційні процеси припинилися, але водночас вибухнуло антисирійське повстання, що призвело до виведення з країни сирійських окупаційних військ. Війна між ліванськими ісламістами та Ізраїлем 2006 р. продемонструвала, що стабільність у країні була примарною і трималася на авторитеті однієї особи [161, с. 98]. Країна стала ареною протиборства США, Ізраїлю та місцевих християн з одного боку і воєнізованої партії «Хезболлах» з іншого. У таких умовах говорити про ефективність політичних переговорів між конфліктуючими силами в якості механізму досягнення компромісу і легітимації існуючої влади практично неможливо, а існування в країні декількох паралельних та ворогуючих центрів влади лише розсіює й без того легітимність влади.

Ірак є найнестабільнішою країною близькосхідного регіону, в якій влада практично не має жодної легітимності. Населення Іраку складається з трьох основних релігійно-етнічних груп (шиїтів, сунітів та курдів), при цьому перспектива порозуміння та стабілізації внутрішньогрупових відносин в країні навіть у середньостроковій перспективі не виглядає досяжною), значні території країни не контролюються багдадським урядом. Фактично центральний уряд у Багдаді протягом багатьох років працює завдяки зовнішньому джерелу – підтримці американських військ.

Функціонування системи виконавчої влади значною мірою залежить від діяльності людини. Виконавча влада є складною мережею людських (міжособистісних та міжгрупових) відносин у динаміці, з обов'язковим урахуванням психологічних та поведінкових факторів [140, с. 115]. Система державного управління створена для забезпечення стабільності і порядку всього суспільного устрою, тобто вона є засобом подолання кризових явищ у інших підсистемах

суспільства. На нашу думку, ефективне управління соціально-політичними процесами можливе лише за умов наявності у його суб'єктів навичок впровадження політичної стратегії і тактики, які виробляються на основі врахування сучасних досягнень методології синергетичного і мережевого підходів, інших нелінійних теоретико-методологічних парадигм та формують політичну компетенцію системи виконавчої влади. Складнішою є ситуація, коли сама система перебуває у кризовому стані, оскільки тоді відбувається хаос у всьому суспільному житті. О. Кукуруз визначає кризу виконавчої влади як особливий стан у функціонуванні та розвитку системи державно-владних структур і відносин, що характеризується загостренням внутрішньо-системних протиріч, розбалансованістю діяльності, що тягне за собою зниження результативності та ефективності управлінського впливу на соціально-економічні процеси [92, с. 672-677.]. Український науковець В.І. Шарий підкреслює, що криза виконавчої влади є об'єктивним виразом нездатності управляти соціально-економічним та суспільно-політичним розвитком держави й суспільства, надмірною заполітизованістю та пов'язаними з цим конфліктами між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади, що призводить до втрати владою легітимності [209, с. 13].

Особливістю кризи виконавчої влади є те, що вона, на відміну від парламентської, виходить за межі одного органу і пронизує усю вертикаль від уряду до органів влади на місцях. Ще однією відмінністю кризи такого роду є те, що вона не виникає раптово, а її прояви менш помітні, ніж ознаки парламентської кризи, якій ЗМІ традиційно приділяють більшу увагу. Криза, на думку Г. Белова, проявляється у складній еволюції стандартів державного управління і державної служби. Виконавча влада зближується з бізнес-менеджментом за цілями, стратегіям, технологіям, структурі і стандартам. Виникає перспектива набуття правлячим класом ознак «культури Давосу» [14]. Одночасно можливою є деградація системи виконавчої влади, послаблення довіри до держави. Наслідком деградації функції представництва є зменшення можливості еліти підтримувати достатній для контролю зв'язок з масами, у тому числі з електоратом. Відтак, враховуючи

вищевикладене, можна виокремити два її рівні: центральний (урядовий) і регіональний.

Розглядаючи центральний рівень криз виконавчої влади у країнах Заходу, варто звернути увагу на Велику Британію, де у 1980-х рр. сформувався «застій» у системі виконавчої влади, що полягав у недопущенні професійних вчених до державних посад. Перспектива досягнення високих посад була можливою лише для осіб, які пройшли нижчі щаблі «бюрократичних сходів». Відтак, кошти, що виділялися на функціонування виконавчої влади, витрачалися неефективно через прийняття непрофесійних рішень. Консерватори у 1980-х рр. розробили стратегії маркетингу та мінімізації для подолання кризових явищ у системі виконавчої влади. Стратегія маркетингу полягала у впровадженні в діяльність органів державної влади концепцій відкритої ринкової конкуренції. Ця стратегія, як її ще називають «відсторонення держави», спрямована на здійснення радикальних змін у «традиційних» функціях державного управління. Стратегія мінімізації мала на меті скорочення чисельності державних службовців і бюджетних видатків на утримання органів державного управління.

Підходи до трансформації в управлінні полягали в основному в запровадженні ринкових сил і, таким чином, створення умов для конкуренції. Водночас, було розроблено інноваційні моделі фінансування суспільних благ і сфери послуг. На основі даних стратегій було розроблено і запроваджено такий напрям менеджеризації державного управління, як дебіюрократизація, скорочення чисельності державного апарату. Ієрархічна структурованість державних органів розглядалася консерваторами як практичний прояв бюрократизму. Традиційне державне управління вважалося виправданим лише частково: державні установи було реформовано в державні агенції, які за своєю природою стали багатофункціональними, зі значно меншою чисельністю працівників. Пріоритетом у діяльності агенцій стало дотримання принципів відповідальності і справедливості [172, с. 54].

Ще однією кризогенною тенденцією, що гальмує розвиток британської виконавчої влади, є «синдром дверей, що обертаються». Він полягає у тому, що

експерти часто змінюють місце роботи, переходячи з приватних компаній на державну службу та навпаки. Це призводить до того, що чиновники займаються лобізмом певних корпорацій, іноді транснаціональних, а колишні держслужбовці, переходячи до приватного сектору, розголошують конфіденційну інформацію про плани уряду у тій чи іншій галузі господарства. Ця проблема набуває особливої актуальності після приходу до влади кабінету консерваторів Дж. Кемерона і здійснення нової хвилі приватизації. Для того, щоб запобігти кризогенним тенденціям, у Великій Британії введено (а віднедавна й посилено) нормативні обмеження для чиновників, що бажають перейти у приватний сектор. Так, службовці трьох найвищих рангів протягом двох років після відставки можуть отримати роботу поза державним апаратом лише з дозволу уряду, причому для двох найвищих рангів рішення ухвалюється на рівні Комітету радників при прем'єр-міністрі.

Кризові явища у виконавчій владі Великої Британії спричинили створення унікального державного органу при уряді королівства: Комітету зі стандартів публічної сфери. Цей орган у 1994 р. задекларував свої цілі так: відновлення довіри суспільства до осіб, що займають державні посади, та відновлення ясності та орієнтирів у тих питаннях, де шкала моральних цінностей виявилася розмитою. Одним з фундаментальних рішень цього Комітету стало формулювання принципів публічної сфери: безкорисність, принциповість, неупередженість, підзвітність, відкритість, чесність та лідерство. Іншим кроком з покращення функціонування виконавчої влади стало надання наприкінці 1990-х рр. Комісії з цивільної служби повноважень з контролю над призначеннями на державні посади. Особливість цього органу полягає в тому, що до її складу входять відомі особистості (лікарі, педагоги, бізнесмени, діячі культури), які не задіяні на державній службі [131, с. 47-48]. Таким чином, вони здатні незалежно відстежувати у формування кадрового складу системи виконавчої влади, не будучи частиною цієї системи.

Криза виконавчої влади у Росії на початку 1990-х рр. призвела не лише до тимчасової сецесії частини території (Ічкерії), але й до сплеску тероризму та організованої злочинності. Терористичні акти призводили до людських втрат,

порушували звичний хід життя, завдавали шкоди економіці країни. Успішне вирішення парламентської кризи у 1993 р. та зосередження усієї повноти влади в руках однієї команди відкрило шлях до придушення екстремізму силовими методами: у Грозний було введено контингент російської армії, а найактивніших лідерів чеченських сепаратистів було знищено.

Нова криза виконавчої влади була спричинена дефолтом 1998 р. і проявилася, серед іншого, у нестабільності урядів С. Кірієнка (1998 р.), Є. Примакова (1998-1999 рр.) та С. Степашина (1999 р.), кожен з яких перебував при владі менше одного року. В цих умовах Президент Б. Єльцин вдався до кадрових перестановок, призначивши 9 серпня 1999 р. в.о. голови уряду Володимира Путіна, колишнього секретаря Ради Безпеки РФ, і оголосивши його своїм наступником. 16 серпня того ж року він був затверджений на посаду прем'єр-міністра, а 31 грудня після відставки Б. Єльцина став в.о. Президента Росії.

26 березня 2000 р. В. Путін переміг на президентських виборах, а 7 травня того ж року вступив на посаду. Протягом наступних років було вжито низку антикризових заходів в економічній та політичній сферах. Друга чеченська війна завершилася поразкою екстремістів та поверненням Чечні під контроль федерального уряду. Тоді ж було взято курс на послідовне зміцнення вертикалі влади: частину повноважень суб'єктів федерації було передано федеральному центру. Одним з найважливіших кроків в рамках цього курсу стало скасування у 2004 р. виборності губернаторів, втім, у 2012 р. її було відновлено.

Протягом наступних років політична еліта Росії вживала превентивних заходів для запобігання кризам виконавчої влади, передбачаючи негативні наслідки тих чи інших подій та явищ і заздалегідь усуваючи їх. Так, було встановлено певний контроль над засобами масової інформації, заборонено діяльність низки політичних партій та громадських організацій, які становили загрозу державній безпеці. Для нейтралізації радикальних настроїв у Чечні на чолі республіки став Р. Кадиров, який, з одного боку, користується підтримкою місцевого населення, а з іншого – є надійним партнером федеральної влади і веде боротьбу з екстремізмом.

Як слушно зазначає Г. Хейл, російська політична еліта активно використовує поліцію, спецслужби, суди та численні ліцензійні та інспекційні органи для заохочення лояльних еліт і покарання нелояльних [241, р. 145]. Втім, однією з передумов можливого падіння довіри до влади може стати незадовільний стан безпеки у великих містах Росії, перш за все у Москві. Таким чином, Російська Федерація є прикладом успішного вирішення криз виконавчої влади на етапі конституювання політичної системи. Низка кадрових і управлінських рішень наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. зумовили стабільний розвиток як виконавчої гілки влади, так й усієї системи. Злагожене функціонування вертикалі влади сприяє й поліпшенню іміджу країни на зовнішньополітичній арені: Росії було надано право проведення Олімпійських Ігор 2014 р. та Чемпіонату світу з футболу 2018 р.

В умовах становлення політичної системи основною причиною кризи виконавчої гілки влади є грубі прорахунки у виробленні стратегії розвитку країни. Так, більшість колишніх африканських та азійських колоній після отримання незалежності прагнули побудувати економічну систему з опорою на власні сили, беручи приклад з Радянського Союзу, який власними зусиллями спромігся стати провідною промисловою державою. Проте лідери колишніх колоній були вимушені брати кредити, але новозбудовані промислові об'єкти приносили не прибутки, а збитки, оскільки для їх експлуатації не було кваліфікованої робочої сили, сировини і ринків збуту. Деформувалася місцева соціальна інфраструктура, зросла злочинність у містах і корупція у державних структурах. Ці деструктивні тенденції спостерігалися після краху колоніальної системи в Африці та Азії та після розпаду СРСР у кавказьких та середньоазійських державах. У наші дні від політики «опори на власні сили» відмовилися майже усі країни, окрім Північної Кореї, яка знаходиться майже у повній політичній та економічній ізоляції.

Втім, криза виконавчої влади спостерігається не тільки на центральному, але й на регіональному рівні. Більше того, кризові тенденції у регіонах часто більш помітні, ніж у столиці. Можна погодитись з російським політиком і економістом Є. Гайдаром, який зазначає, що криза виконавчої влади в умовах конституювання

системи по-різному дається взнаки в селі та великих містах. Сільська місцевість може забезпечити себе продуктами харчування за будь-якого режиму, якщо їх не забирають силою, а від промислових товарів можна на певний час відмовитися. У великих містах постачання продовольством стає важкою задачею. Дається взнаки руйнування комунікацій, дороги не ремонтують, канали міліють, шлюзи виходять з ладу. Параліч правоохоронних органів, саботаж, ріст злочинності роблять торгівлю та бізнес небезпечним заняттям, і це веде тотальної анархії та зубожіння населення [40, с. 14]. Подібну ситуацію можна спостерігати у пострадянських країнах Середньої Азії, зокрема у Таджикистані.

Глибока криза виконавчої влади призводить до втрати контролю над частиною території держави, іноді досить значною. Бездержавні території є осередками діяльності кримінальних, терористичних груп, в яких держава *de facto* перестала існувати. Бездержавним територіям властива сильна мінливість, нестійкість кордонів, низький рівень та мозаїчність зон контролю, що загрожує безпеці сусідніх країн [255, р. 67]. Так, практична уся територія Сомалі, деякі райони Пакистану, Афганістану, Іраку, Нігерії, Центральноафриканської Республіки, Демократичної Республіки Конго та низки інших держав взагалі не контролюються центральною владою. Від бездержавної території слід відрізнити повстанську (самопроголошену) державу як простір, що оголошений повстанцями територією або частиною території майбутньої держави, над яким здійснюється силовий контроль. При цьому повстанці не здатні повноцінно виконувати основні державні функції. Прикладами є Червоний коридор в Індії та території, контрольовані рухом FARC у Колумбії.

Територія, над якою здійснюється силовий контроль і де повстанські владні структури виконують принаймні частину своїх функцій, визначається як квазідержава. Після певної стабілізації та закріплення своїх позицій повстанці прагнуть набути легітимності в очах населення і переходять до налагодження мирного життя. Якщо вони мають на меті захоплення влади в усій державі, територія їх квазідержави є ще й елементом наочної агітації для інших частин країни. В якості прикладу квазідержави А.Б. Себенцов та В.А. Колосов наводять Таміл-Ілам на території Шрі-Ланки (до 2009 р.), де існували органи влади – уряд,

судова система, поліція, система освіти і охорони здоров'я. Бойове угруповання «Тигри визволення Таміл-Іламу» було перетворено на регулярну армію, що мала на озброєнні навіть літаки [163, с. 31–46]. Схожа квазідержава формується наразі й у сомалійському Пунтленді.

Слід сказати, що криза виконавчої влади, що призводить до фактичної втрати частини території держави та (або) втрати контролю над деякими сферами життя суспільства невідворотньо перетворює її на failed state (недієздатну державу або державу, що не відбулася). Така держава не здатна захищати на своїй території чи її частині свободу слова і зборів, політичну стабільність та відсутність насилля, належну ефективність публічних служб, належну якість регулятивної політики та верховенство права і проведення боротьби з корупцією [229, р. 121-122].

Некомерційна американська організація «Фонд миру» щорічно публікує рейтинг недієздатності держав, який обчислюється на підставі низки змінних, більшість яких прямо чи опосередковано пов'язана із функціонуванням виконавчої гілки влади: криміналізація та делегітимізація влади, погіршення роботи публічних служб, порушення прав людини, апарат безпеки, що функціонує як «держава в державі», розкол правлячих еліт. Ці чинники доповнюються економічними та соціальними, таким чином, рейтинг країн світу є максимально об'єктивним. У 2013 р. перша п'ятірка цих держав виглядала так: Сомалі, Демократична Республіка Конго, Судан, Південний Судан і Чад. На останніх позиціях (174-178) знаходилися Данія, Норвегія, Швейцарія, Швеція та Фінляндія – ці країни є найбільш дієздатними, а кризові процеси так фактично відсутні протягом десятиліть [269]. Рейтинг failed states наочно підтверджує: держави, що знаходяться на етапі конституювання політичної системи, найчастіше перебувають на більш високих позиціях, ніж ті, в яких політична система є усталеною, стабільно розвивається і функціонує. Е. Ньюмен зазначає, що саме існування failed states негативно впливає не лише на життя громадян цих країн, але й на світову безпеку [258, р. 437]. Так, більшість терористичних угруповань базуються саме у таких державах, де правлячі режими або нездатні дати відсіч злочинцям, або навіть прямо чи опосередковано

підтримують їх. Серед американських держав, що не відбулися, американський вчений Н. Хомскі наводить приклади Нікарагуа та Гаїті [228, р. 157].

Д. Тюрер дійшов висновку, що насилля у державах, що не відбулися, характеризується вибуховою динамікою і непередбачуваністю, радикальністю та ірраціональністю. Він вважає, що міжнародна спільнота має законне право застосовувати силу по відношенню до таких держав, якщо на їх території відбуваються масові порушення прав людини або вони своїм існуванням загрожують міжнародній безпеці [270, р. 735].

Саме на етапі конституювання політичної системи загроза територіальній цілісності країни є найбільшою. Стара вертикаль влади вже не діє, а нова структура лише формується, і це створює сприятливі умови для сепаратизму, особливо в умовах етнічної та релігійної багатоманітності. Так, фактично, демократизація Югославії обернулася її розпадом, оскільки офіційний Белград не зміг консолідувати регіональні еліти ані мирним, а ні військовим шляхом. Відтак, країна розпалася на Сербію, Чорногорію, Словенію, Хорватію, Македонію та Боснію і Герцеговину. Крім того, Сербія вже не контролює Косово, яке у 2008 р. проголосило незалежність, та декілька прилеглих до нього районів, населених албанцями.

Головним чинником кризи виконавчої влади у Боснії та Герцеговині є незбалансований розподіл функцій між центральними та республіканськими органами влади. Так, жоден нормативно-правовий акт не може бути прийнятий без погодження з представниками трьох етнічних общин, а спроби скасувати цей принцип у викликають масові акції протесту. Коли Верховний представник по Боснії і Герцеговині М. Лайчак у 2008 р. прийняв рішення без консультацій з представниками етнічних громад, чиновники-серби подали у відставку, а діяльність органів влади була паралізована. Ще одним кризогенним фактором є відсутність суверенітету – держава не контролює усю територію, національні органи влади не мають самостійності, чиновницький апарат не є стабільним. Усе це породжує безвідповідальність та корупцію, тіньову економіку, наркоторгівлю, торгівлю людьми та інші види кримінальної діяльності [24, р. 137]. Таким чином, Боснія і Герцеговина є одним з прикладів failed state на території Європи. Вона опинилася у

замкненому колі: без міжнародного протекторату різко зростає загроза повної дезінтеграції країни, а в умовах протекторату вона так і залишається неконсолідованою демократією, де не відбувається навіть процес конституювання політичної системи.

Подібна ситуація виникла й у Грузії, де у 2004 р. були придушені сепаратистські настрої в Аджарії, втім, у 2008 р. країна втратила контроль над Південною Осетією та Абхазією. Слід зазначити, що на решті території Грузії було впроваджено ефективну модель державного управління і практично подолано корупцію, що є взірцем для країн СНД. Створення Будинків юстиції стало потужним ударом по корупції - адже тепер чиновники, що повинні обслуговувати населення, не сидять в окремих кабінетах, тому не мають можливості вимагати гроші у громадян [183, с. 711].

Криза виконавчої влади призводить й до посилення сепаратистських настроїв у регіонах країни. Яскравим прикладом є розпад Югославії на шість незалежних і одну частково визнану державу Косово. Втім, такі тенденції спостерігаються у всій Європі. Так, Королівство Іспанія, яке є унітарною державою, наразі намагається подолати відцентрові тенденції, що склалися у Країні Басків та Каталонії. Населення цих регіонів переважно говорить відповідно баскською та каталанською мовами, володіючи при цьому іспанською. Баскські сепаратисти, які мають на меті створення незалежної держави, заснували 1959 року екстремістську організацію Euskadi Ta Askatasuna (ЕТА), ідеологія якої була продуктом синтезу лівого радикалізму та націоналізму. Бойовики ЕТА організовували диверсії, теракти та замаху на політичних лідерів. Останньою масштабною акцією терористів був вибух біля поліцейської казарми у місті Бургос 29 липня 2009 року. 10 січня 2011 року ЕТА оголосила про припинення бойових дій, проте ситуація у регіоні залишається напруженою: протягом останніх років сепаратисти неодноразово заявляли про припинення терору, проте пізніше поверталися до збройної боротьби. Що ж стосується Каталонії, то мадридський уряд також не визнає права Барселони на самовизначення, незважаючи на призначений на 9 листопада 2014 р. референдум про незалежність. Слід зазначити, що нездатність мадридського уряду, особливо

міністерств внутрішніх справ і юстиції, взяти під контроль політичні процеси у Каталонії поєднуються зі згуртованістю і послідовністю дій барселонського уряду. На нашу думку, перемога сепаратистів у Каталонії могла б ознаменувати нову віху в історії краю, який з автономії перетвориться на незалежну державу.

Криза виконавчої влади, що виникла на вітчизняних теренах після падіння режиму В. Януковича у лютому 2014 р., була зумовлена передусім тим, що кардинальних змін зазнав не лише склад уряду, а й місцевих органів виконавчої влади. Вертикаль виконавчої влади, що була сформована В. Януковичем та М. Азаровим вже не діяла, а нову ще не було сформовано. 23 лютого 2014 р. на площі Нахімова біля будівлі севастопольської міської ради пройшов мітинг проросійських сил, учасники якого оголосили недовіру голові Севастопольської міської державної адміністрації В. Яцубі та обрали новим головою міста російського бізнесмена О. Чалого. У ніч проти 27 лютого 2014 р. будівлі Верховної Ради та Уряду Криму у Сімферополі захопили озброєні невідомі особи та встановили на будівлях російські прапори. Голова Ради Міністрів АР Крим А. Могильов намагався провести перемовини, від яких проросійські сили відмовилися. 27 лютого 2014 р. було оголошено про проведення референдуму з питання незалежності Криму, того ж дня було усунено А. Могильова, а уряд Криму очолив С. Аксьонов, легітимність якого була визнана частиною віськовослужбовців і працівників МВС. Одночасно з цим російські війська, дислоковані на півострові, розпочали захоплення адміністративних будівель і блокування українських військових частин. Таким чином, легітимна виконавча влада в Криму опинилася в ізоляції.

Інтервенція Росії до Криму, що була фактично санкціонована російським парламентом 1 березня 2014 р., проходила на тлі відсутності рішучих дій як центрального уряду, так і місцевих органів виконавчої влади. Виконуючий обов'язки міністра оборони І. Тенюх усунув з посади командувача флотом Д. Березовського за перехід на бік інтервентів, але ситуація залишилася патовою: українські кораблі були заблоковані і пізніше захоплені окупаційними силами. Самопроголошений прем'єр АР Крим С. Аксьонов наказав припинити на території півострова мовлення українських телеканалів, що ускладнило комунікацію між Кримом і материковою

частиною країни. Референдум, проведений у Криму та Севастополі 16 березня 2014 р., фактично означав анексію Росією даної території. Крім того, у березні-квітні 2014 р. посилювалися сепаратистські настрої у Донецькій, Луганській та Харківській областях; було проголошено так звані «народні республіки» у Луганську і Донецьку. У південних та східних областях почастишали випадки саботажу, фіксувалися випадки переходу посадових осіб та силовиків на бік протестувальників. Втім, незважаючи на ускладнення ситуації на Півдні і Сході України, О. Турчинов заявив про наміри вирішувати кризу лише мирним шляхом [158, с. 2]

Станом на 1 травня 2014 р. дана криза призвела до низки наслідків. Так, було змінено кадровий склад керівництва міністерства оборони, а також розроблено Законопроект «Про забезпечення прав і свобод громадян на тимчасово окупованій території України». Для подолання сепаратистських настроїв уряд організував кампанію «Єдина Країна», наголосивши на необхідності інтеграції українців навколо спільних цінностей. Крім того, задля забезпечення ефективності роботи виконавчої влади А. Яценюк анонсував скасування обласних державних адміністрацій, що має на меті вирішення проблеми дублювання ними функцій обласних рад і заощадити фінансові ресурси в умовах кризи. Втім, імплементацію цих планів слід очікувати лише після завершення антитерористичної операції на Сході України.

Слід окремо зазначити, що криза виконавчої влади може бути спричинена не лише соціальними, економічними чи політичними факторами. В умовах природних та техногенних катастроф загострюються відносини у суспільстві, а порушення звичного ритму життя дезорганізує та деморалізує громадян, вони частіше звертаються по допомогу до органів державної влади, як центральних, так і місцевих. Система виконавчої влади, що не розрахована на таке навантаження, не справляється зі зростаючим обсягом роботи. Так, діяльність органів влади була практично паралізована на Філіппінах під час руйнівного тайфуну 2013 р., коли тисячі мешканців острівної країни залишилися без засобів до існування. Подібна ситуація склалася й після землетрусу і цунамі у 2011 р. в Японії, коли інфраструктура низки префектур була повністю знищена. В умовах стійкої

політичної системи такі кризи швидко долаються завдяки як професійним діям влади, так і свідомій та скоординованій діяльності громадян. Втім, в умовах конституювання політичної системи такий удар стихії може бути нищівним для держави і призвести до хаосу і анархії. Так, землетрус 2010 р. на Гаїті призвів до тотального знищення інфраструктури столиці країни Порт-о-Пренс (зруйнований був навіть президентський палац), а органи влади та поліція не змогли запобігти криміналізації країни та переходу цілих міст під контроль кримінальних груп. Криза на Гаїті продовжується й станом на 1 травня 2014 р.: постійні невдачі виконавчої влади призвели до відставки уряду у 2012 р., втім новий кабінет не спромігся навіть виробити реалістичну програму подолання стихійного лиха [273]. Таким чином, криза на Гаїті, спричинена природною катастрофою, вийшла за межі виконавчої гілки влади й охопила усю політичну систему острівної країни.

10 квітня 2010 р. під Смоленськом сталася катастрофа польського літака, на борту якого знаходилися президент Польщі Л. Качинський та провідні посадові особи держави: віце-спікери Сейму та Сенату, провідні партійні лідери, заступники міністрів, голова Національного банку, голова Бюро безпеки та інші урядовці найвищого рангу. Одночасна загибель такої кількості представників політичної еліти спричинила не лише шок у польському суспільстві і світі загалом, а й гостру кризу, оскільки заміщення цих посад мало відбутися у найкоротший термін. Така кількість одночасних призначень на посади, передусім у виконавчій владі, негативно вплинула на роботу усіх державних структур і, на нашу думку, посприяла перемозі на дострокових президентських виборах кандидата від опозиції Б. Коморовського. Таким чином, криза виконавчої влади, спричинена природними чи техногенними катастрофами, є раптовою, більш деструктивною, але її вплив на функціонування системи залежить від політичного режиму (в умовах демократії вона зазвичай вирішується успішно) та від рівня розвитку самої системи: чим більше усталеними є політичні інститути та зв'язки, тим скоріше вирішуються такого роду кризи.

Слід зазначити, що існує ціла категорія країн, яким кризи виконавчої влади практично не загрожують. Це зазвичай невеликі країни, що мають давню і

безперервну історію розвитку і функціонування демократичної політичної системи, яка узгоджується з економічними умовами та менталітетом нації. У таких країнах влада частіше попереджає кризи, ніж вирішує їх. В якості прикладу можна навести Швейцарію, що складається з чотирьох мовних спільнот: німецької, французької, італійської та ретороманської. Толерантне співіснування різних етнічних груп забезпечується різноманітними інструментами, такими як самовизначення, представництво та захист меншин. Принцип пропорційного представництва в органах влади дозволяє запобігти ізоляції меншості від політичного процесу. У Швейцарії існує неписане правило, що з семи членів Федеральної Ради (уряду) двоє мають бути франкомовного походження, а один – італомовного. Значну роль у недопущенні напруження між меншинами відіграє цілеспрямована політика держави на вирівнювання структурних регіональних відмінностей у соціально-економічній сфері через фінансові трансферти з центру на користь бідніших кантонів [108, с.56]. Втім, швейцарський федералізм захищає не усі меншини, а лише територіально сконцентровані. Сербська, турецька, португальська громади не мають у країні жодного офіційного статусу. В межах окремого кантону існує модель домінування та асиміляції: наприклад, у німецькомовному Берні громадяни мають вести ділове листування з чиновниками німецькою, навіть якщо рідною мовою для громадян і чиновників є французька. Це, зокрема, сприяє уніфікації діловодства та судочинства. Етномовні відмінності у Швейцарії не використовуються політичними партіями для формування ідеологічної платформи, а законодавство країни, що відповідає міжнародним стандартам, дозволяє достатньою мірою забезпечити права меншин, що позитивно впливає на рівень толерантності у суспільстві [108, с. 57].

Що ж стосується вітчизняної системи виконавчої влади, то за показником якості державних інституцій наша держава у 2010 р. знаходилась на 120 місці серед 133-ох країн світу [26, с. 6]. На нашу думку, серед кризогенних факторів у системі виконавчої влади можна виокремити наступні: 1) недостатній професіоналізм працівників державної служби; 2) сфера компетенції державної служби є недостатньо чіткою, що створює плутанину та правову невизначеність; 3) не гарантовані однорідні стандарти прийняття на службу; 4) довільність у визначенні

посадових окладів окремих працівників; 5) неточне визначення прав і обов'язків державних службовців; 6) слабка дисциплінарна відповідальність; 7) недосконала система підготовки та управління кадрами; 8) поширеність випадків корупції в органах виконавчої влади.

Одним з проблемних моментів виконавчої влади в Україні вітчизняні науковці вважають нерозмежованість політичних та адміністративних (службових, чиновницьких) посад в органах виконавчої влади та в органах місцевого самоврядування. Так, призначення і звільнення працівників органів виконавчої влади залежно від результатів виборів, що доводить ситуація в Україні після революції 2014 р. Вітчизняний дослідник М. Шульга, аналізуючи суспільну кризу в Україні, до чинників, що її ускладнюють, відносить масштабну розбалансованість між інститутами держави, роз'єднаність і протистояння політико-економічної еліти, відсутність спадкоємності в управлінні державою і суспільством. У суспільній свідомості втрачена престижність державної служби, а в її установах існує величезна плинність кадрів, персональний склад постійно змінюється, а від цього якість апаратної роботи державних органів стала вкрай низькою [215, с. 468].

Проблемою української виконавчої влади є й відсутність постійного діалогу між органами державної влади і громадянами. Для вироблення ефективної державної політики необхідно мати інформацію про інтереси і потреби громадян, рівень забезпечення прав, їх оцінку діяльності органів державної влади. Якщо влада й надалі буде закритою і державне управління буде здійснюватися політико-адміністративною елітою на власний розсуд без залучення громадськості, то кризові явища будуть лише поглиблюватися. Влада не повинна управляти суспільним життям, дистанціюючись від проблеми потреб громадян, натомість вироблення державної політики має відбуватися із залученням думок всіх зацікавлених осіб (виконавців і тих, кого стосується таке рішення. Особливо це є необхідним під час кризи, коли діяльність влади, значно ускладнюється наступними чинниками: у момент розгортання кризи складно визначити її масштаби; складно визначити, які групи громадськості опинилися під впливом кризи; не завжди зрозуміло, що конкретно призвело до кризи; часто її причини залишаються до кінця не

з'ясованими; наявний сильний вплив кризових ситуацій на громадськість; громадськість очікує точної та необхідної інформації, причому із часом це очікування набуває гіпертрофованого характеру; за умов браку інформації поширюються чутки; рішення про поширення інформації доводиться приймати в умовах сильного тиску; за кризової ситуації довіра тих груп громадськості, на які безпосередньо вплинула криза, до органів влади катастрофічно падає; криза зачіпає емоційні сторони поведінки громадян.

Однією з найтяжчих «хвороб» вітчизняної системи виконавчої влади є корупція, яка за ефектом ланцюгової реакції породжує цілий спектр інших системних проблем: провокує правовий нігілізм і знижує ефективність регулювального впливу на поведінку суб'єктів відносин регуляторних актів; породжує некеровану й латентну монополізацію ринку й підриває правові основи вільної, добросовісної конкуренції; призводить до перекосів у оптимальному поєднанні методів адміністративного регулювання й ринкового саморегулювання на всіх рівнях влади та управління. Розквіту корупції сприяє й пострадянська бюрократична традиція політичної влади, коли більшість населення є відчуженою від процесу управління державою та знаходиться у повній залежності від волі чиновництва [96, с. 94]. Корупцією сьогодні в Україні вражені всі без винятку сфери вироблення та реалізації державної політики, всі гілки влади та державні органи. Однак найнебезпечнішим є те, що корупція дедалі більше політизується – стає характерною рисою діяльності головних центрів прийняття політичних і державних рішень, які є похідними та визначальними для функціонування публічної влади, розподілу та використання суспільних ресурсів (коштів, землі та іншої нерухомості, отримання державних замовлень на виконання робіт, залучення інвестицій тощо), реалізації принципу верховенства права, утвердження соціальної справедливості [125, с. 70].

Слід констатувати, що вітчизняна система виконавчої влади не встигає реагувати на нові економічні потреби, працювати у випереджальному режимі, як це відбувається у розвинених країнах. Існуюча система управління, з її кадрами і культурою, на наш погляд, об'єктивно подолати кризу неспроможна. Така система

шукає шляхи «латання дірок», замість того, щоб вдатися до розробки цілісної антикризової політики. Щоб досягти якісного державного управління в Україні, зазначає Г. Слізкова, варто здійснити ґрунтовну роботу у чотирьох напрямках. По-перше, необхідний глибокий і прогностичний аналіз та моделювання існуючої соціально-економічної ситуації. По-друге, потрібно подбати про забезпечення максимально тісної взаємодії із громадянським суспільством не стільки у подоланні вже існуючих проблем і наслідків, скільки у передбаченні та запобіганні більш глибоких і реальних кризових процесів. По-третє, необхідна розробка і реалізація конкретних антикризових технологій. І нарешті, вкрай необхідне політико-правове, організаційне та кадрове забезпечення роботи антикризового управління [169, с. 141].

Сьогодні перед українською політичною та економічною елітою постає завдання відмови від зміни неоліберальної стратегії реформування на стратегію соціальної і політичної солідарності, співробітництва, пошуку оптимального балансу державних, суспільних та приватних інтересів [66, с. 5]. А для реалізації нових парадигм державного управління українське суспільство потребує цілеспрямованого формування громадської думки щодо легітимації виконавчої влади як головної передумови ефективного запровадження реформ.

Важливим інструментом вирішення та попередження кризових явищ у виконавчій владі є так звані «фабрики думки». Серед них є як такі, що створюються політичними партіями чи бізнес-структурами, так і незалежні центри. Однією з перших таких корпорацій у 1948 р. стала RAND Corporation, метою якої проголошено сприяння науковій та освітній діяльності з метою захисту національної безпеки США. Аналітичні центри успішно користуються зацікавленістю уряду США у розвитку і розширенні науково-дослідного потенціалу, проте привертають поряд з державними і значні ресурси громадських та бізнес-структур. «Фабрики думки» в США являють собою самостійні організації, наближені до влади, але не включені до неї безпосередньо (на відміну від того, що часто має місце у пострадянських країнах). Така система сприяє виробленню адекватних

управлінських рекомендацій, що відповідають критеріям достовірності і функціональності [124].

Американська система аналітичних центрів є взірцем для країн як Західної Європи, так і Латинської Америки; втім, у цих країнах місцева специфіка зумовлює певні відмінності. Особливістю чилійських фабрик думки є те, що вони виникли в умовах військової диктатури А. Піночета наприкінці 1970-х рр. за підтримки США. Серед них можна назвати CIEPLAN, SUR, CED, CLEPI та інші. Їх першочерговими функціями було проголошено: 1) забезпечення засобами до існування лідерів опозиції; 2) інтерпретацію економічних реформ воєнного режиму та причин кризи демократії та падіння Народного фронту; 3) створення умов для діалогу між різними політичними силами; 4) розробка планів для майбутнього демократичного урядування [256, р. 33]. У Японії провідна «фабрика думки», навпаки, входить до складу системи виконавчої влади: з 2001 р. функціонує Рада з науково-технічної політики, яку очолює прем'єр-міністр країни. [58, с. 8]. Основними документами, які виробляє Рада, є рекомендації по запитах прем'єра, ініціативні рекомендації та доповіді комітетів та комісій. З метою запобігання кризам у системі виконавчої влади Рада бере участь у виробленні п'ятирічних планів науково-технічного розвитку, що затверджуються урядом.

Сучасні фабрики думки просувають свої напрацювання в конкретні законодавчі чи виконавчі рішення, є генераторами ідей, альтернативних прогнозів, висновків, модераторами публічної комунікації, лобістами суспільних інтересів. Ідейна продукція «фабрик думок» - прикладна політична експертиза, аналітичні статті, фундаментальні політичні праці. Але її, як правило, відрізняє стратегічне ціле покладання, засноване на певних уявленнях про бажані соціально-економічні та політичні результати. Як слушно зазначають В. Горбатенко та І. Петренко, саме цим фабрики думок відрізняються від академічних наукових установ. Методика роботи «фабрик думок» полягає в застосуванні технологій аналізу (артикуляція проблеми), політичної комунікації (формулювання політики) та реалізації політики (впровадження певних управлінських чи законодавчих рішень) [46, с. 5–13]. Розвинена мережа аналітичних центрів, пріоритетне фінансування та доступ до

новітніх технологій нині є важливими складовими моделі стійкого розвитку передових країн. Втілення в життя такої моделі сприяє конкурентоспроможності та світовому науково-технічному лідерству. Постіндустріальні країни спроможні забезпечити безперервну та інтенсивну конвертацію результатів наукових досліджень у політичні рішення.

У пострадянських країнах фінансові можливості виконавчої влади є значно меншими, а бізнес-структури традиційно не бажають приділяти значну увагу науковим дослідженням. Віддача від інвестицій у наукові дослідження стає відчутною лише після тривалого періоду, який не співпадає з періодом перебування у влади одного і того самого уряду (електорального циклу). Недостатнє фінансування наукових шкіл в умовах становлення демократії зумовлює нестачу кваліфікованих кадрів в органах виконавчої влади і, як наслідок, численні недоліки та помилки у їх роботі. Втім, на нашу думку, у найближчому майбутньому зв'язок виконавчої влади та аналітичних центрів буде лише зміцнюватися.

Іншим важливим способом подолання негативних наслідків кризи виконавчої влади є боротьба з корупцією, можлива лише за умови системного підходу, поєднання профілактичних, правоохоронних і пенетенціарних заходів. Можна погодитись з вітчизняним експертом М. Мельником, який пропонує наступні заходи: 1) відмова від використання адміністративного ресурсу, зокрема у передвиборчих кампаніях; 2) відокремлення влади від бізнесу; 3) утвердження незалежного, компетентного та неупередженого суду; 4) запровадження дієвого громадського контролю над діяльністю політичних суб'єктів і забезпечення політичної та правової відповідальності за їх антисуспільні, аморальні і протизаконні дії та рішення; 5) посилення морально-психологічного імунітету суспільства до корупції та антикорупційної мотивації громадян [125, с. 71-72]. На нашу думку, дані заходи, безперечно, є дієвими, втім, їх має доповнити люстрація виконавчої влади за зразком Польщі, Чехії та Грузії. Як вже зазначалося, грузинський сценарій реформ виконавчої влади у 2000-х рр. істотно підвищив довіру громадян як до цієї гілки влади, так і до системи в цілому.

Отже, криза виконавчої влади – це особливий стан у функціонуванні та розвитку системи державно-владних структур і відносин, що характеризується загостренням внутрішньо-системних протиріч, розбалансованістю діяльності, що тягне за собою зниження результативності та ефективності управлінського впливу на соціально-економічні процеси. Її головною особливістю є те, що вона, на відміну від парламентської, виходить за межі одного органу і пронизує усю вертикаль від уряду до органів влади на місцях. Причинами такої кризи можуть бути як політичні розбіжності, економічні негаразди, соціальні проблеми, так і екологічні та техногенні катастрофи. Криза виконавчої влади може проявлятися як на центральному (урядовому), так і на регіональному рівні.

Глибока криза виконавчої влади може призвести до наростання сепаратистських тенденцій, втрати контролю над частиною території держави, іноді досить значною. Така країна стає державою, що не відбулася, що призводить не лише до внутрішньої нестабільності, а й до загроз її сусідам, оскільки на території таких держав часто базуються кримінальні, терористичні, фундаменталістські угруповання. У більш стабільних країнах криза виконавчої влади, однак, теж перешкоджає нормальному розвитку, перекриваючи доступ іноземним інвестиціям, придушуючи вільну конкуренцію в економіці, сприяючи переходу її у тіньовий сектор, та відкриваючи шлях криміналізації суспільства.

Вагому роль у попередженні та вирішенні криз державного управління у постіндустріальних країнах відіграють фабрики думки, які або входять до системи виконавчої влади (Японія), або є незалежними (США, Велика Британія). Ці потужні об'єднання, у свою чергу, сприяють розвитку науки, особливо прикладної, результати якої можуть бути імплементовані в економіку. Крім того, для подолання негативних наслідків таких криз проводиться люстрація, боротьба з корупцією, реформування структури виконавчої влади тощо.

Що ж стосується України, то вітчизняна система виконавчої влади не встигає реагувати на нові економічні потреби, працювати у випереджальному режимі, як це відбувається у розвинених країнах. Основними проблемами на вітчизняних теренах є корупція, правовий нігілізм, невідповідність механізмів роботи державних органів

новим ринковим реаліям, недостатня інформатизація державних установ, непрофесіоналізм чиновників та недостатнє фінансування цієї сфери. Глибока криза виконавчої влади, що далася взнаки у 2014 р., призвела не лише до втрати Україною контролю над Кримом і Севастополем, а й водночас створила передумови до трансформації системи, зокрема, змін до законодавства і ліквідації обласних державних адміністрацій.

Отже, криза виконавчої влади чинить помітний вплив на політичну систему, змушуючи створювати нові інститути влади і ліквідувати старі; в умовах тривалої кризи виконавчої влади, що не вирішується, держава втрачає контроль над частиною своєї території.

2.3 Криза місцевого самоврядування у комплексі чинників розвитку політичної системи

Політична криза як явище багатовимірне не обмежується центральними органами влади. Органи місцевого самоврядування, що представляють інтереси територіальних громад, функціонують у схожому режимі. Ефективність їх роботи також залежить від узгодженості політичних сил, громадських організацій, ініціатив окремих впливових громадян, а також від рівня розвитку політичної системи в цілому. У сучасній політичній науці актуалізуються дослідження локально зумовлених політичних явищ, а фокус дослідницької діяльності спрямовується на міста, особливо на ті з них, які являють собою цілі регіони.

З певними застереженнями можна стверджувати, що місцеве самоврядування виникло навіть раніше, ніж держава і центральна влада, тому що перші державні утворення (єгипетські номи, грецькі поліси) являли собою не що інше, як самоврядні міста чи поселення з невеликою прилеглою територією або без неї. Нині ж окремі міста посідають у світовому політичному та економічному розвитку надзвичайно важливе місце, співставне з роллю держав. У багатьох сучасних

країнах на локальному рівні відбуваються процеси, аналогічні тим, що тривають у вищих ешелонах влади. Відтак, дослідження кризових явищ у масштабі територіальних громад дозволяє глибше пізнати їх сутність і на загальнонаціональному рівні. Дослідження криз місцевого самоврядування, безперечно, потребує теоретико-методологічного синтезу, зокрема, залучення економічної та соціологічної методології.

Кризою місцевого самоврядування можна вважати таке явище, яке протікає на рівні населеного пункту або декількох сусідніх населених пунктів і дестабілізує життя місцевої громади. Особливістю такої кризи є те, що її причинами часто є не політичні, а економічні, соціальні чи інші фактори. Часто ці кризи мають економічний характер, пов'язані із суперечками щодо бізнесу і позбавлені ідеологічного забарвлення. Серед причин, які сприяють розвитку кризових процесів у сучасних великих містах та агломераціях, можна зазначити перенаселення, нестача території для комфортного проживання усіх мешканців.

Серед криз, що виникають на місцевому рівні, можна умовно виокремити два типи, залежно від характеру міста. До першого типу належать політичні кризи у містах-регіонах або агломераціях; до другого типу - локальні кризи, що трапляються у містах, що не мають особливого статусу в адміністративно-територіальному поділі держави. Втім, дана типологізація є умовною, оскільки в сучасному світі спостерігається плюралізм муніципальних об'єднань.

Актуальність дослідження міських політичних режимів пов'язана зі зростанням значення нинішніх потужних агломерацій та їхніх об'єднань, які перетворилися на свого роду «регіони-держави» (наприклад, Ломбардія в Італії, Баден-Вюртемберг у Німеччині, Область затоки Сан-Франциско у США, а також окремі міста світового значення: Лондон, Москва, Париж тощо). На початку XXI ст. актуалізується проблематика становлення нових міських угруповань, котрі стають центрами фінансового, промислового, культурного, політичного життя розвинених держав.

Місто являє собою особливий організм, для якого важливі його місце розташування, внутрішня динаміка і соціальна структура. Слідом за розвитком

всесвітньої (світосистемної) економіки міста втрачають колишню могутність або знаходять щось нове. Сутність цього процесу полягає в концентрації найважливіших економічних, фінансових, політичних функцій у декількох найбільших центрах-містах. Особливе змагання йде між так званими глобальними містами, географічна дистанція між якими у кінцевому результаті на даному історичному етапі вже не має принципового значення (Москва – Лондон, Шанхай – Сінгапур, Лос-Анджелес – Токіо). Основою виняткового статусу таких міст у сучасному світі, за словами Т.Л. Нагорняк, є їх людський капітал, а саме надзвичайно високий рівень його концентрації на обмеженій території [128, с. 41]. Глобальне місто представляє собою ієрархізовану економічну систему, де кожен елемент конкурує з іншими за те, щоб просуватися у напрямку її вершини. Отже, глобальні міста – це найбільші світові центри, місця концентрації найважливіших економічних, фінансових, політичних функцій, що займають стратегічні місця у світовій економіці. Вони, як правило, концентрують командні функції і сервісні фірми високого рівня, орієнтовані на всесвітні ринки [38, с. 167].

Звичайно, далеко не кожне місто здатне потрапити до числа глобальних центрів; конкуренція між світовими містами стає дедалі жорсткішою. На початку ХХІ ст. серйозних змін зазнають основи політики крупних міст, що спрямована на входження до числа найбільш значущих міст світу. Задачі формування сприятливого місцевого середовища відсуваються на другий план. Відтак, даються взнаки негативні тенденції у розвитку міст, що є своєрідною платою за новий статус. Це проявляється, зокрема, у стандартизації розвитку міст, їх перенаселення, зростання соціальної нерівності. Втім, головний вектор розвитку ХХІ ст. чітко простежується: формування транснаціональних урбаністичних систем [170, с. 34]. Глобальні міста часто формують власні інтереси і ресурсні можливості їх відстоювати, відтак стають активними, функціонально значимими і впливовими акторами світової політики.

Втім, найдраматичніші зміни відбуваються у країнах, що розвиваються, де вибухоподібне зростання малочислених мегаполісів, що беззастережно домінують на просторах великої протяжності, є структурно не забезпеченим і відбувається на тлі катастрофічної деградації сільської місцевості та малих міст. Надзвичайно

інтенсивне зростання демонструють міста найбідніших країн, що частково пояснюється запізненням урбанізації. Абсолютна більшість міст, де населення до кінця 2000-х років перевищило 10 мільйонів, належать до цих країн: Сан-Паулу, Ріо-де-Жанейро (Бразилія), Мумбаї, Делі (Індія), Шанхай (КНР), Дакка (Бангладеш), Карачі (Пакистан), Каїр (Єгипет), Маніла (Філіппіни), Лагос (Нігерія) та ін. За даними, які наводить Н.В. Панкевич, населення найбільших центрів Анголи, Чаду, Руанди з 1950 р. зросло у 90 разів, а нігерійської Абуджі - у 138 разів [137, с. 78]. Більшість цих міст являють собою нетрі, якість життя мешканців яких близька до середньовічної. Нові міські еліти мають здатність до соціальної та географічної мобільності, у той час як для переважної більшості населення соціальні ліфти не працюють взагалі.

Російський політолог Д. Савкін зазначає, що сучасне місто, будучи продуктом глобалізації та урбанізації, є особливо вразливими в умовах криз і загроз глобального характеру. Велике місто, з одного боку, виступає показником проблем усієї світової спільноти, а з іншого – є осередком скупчення проблем національної держави. Кризи в окремому місті можуть проявлятися гостріше, ніж у державі в цілому. Серед проблем, з якими стикається сучасний мегаполіс, Д. Савкін вказує тероризм, транспортні, економічні, екологічні проблеми [162, с.22-23].

Наразі Москва є перенаселеним містом з високою загрозою терористичних актів. Як і інші глобальні міста, її населяють представники різних мовних та релігійних громад, великою є кількість нелегальних мігрантів, які часто формують гетто, як у Лондоні, Нью-Йорку та Парижі. Причиною такого стану справ є безвідповідальність місцевої влади, тісні зв'язки чиновників з мафією, яка контролює нелегальну міграцію, пасивність населення і його небажання звертатися до правоохоронців, що, у свою чергу, викликане недовірою до виконавчої влади і поліції. Одна з перших криз такого роду сталася у 2010 р. після вбивства футбольного уболівальника групою нелегальних мігрантів. Було організовано низку акцій протесту, під час яких москвичі висловили свою недовіру до чинної влади, як московської, так і федеральної. Втім, рішучих заходів проведено не було, і у 2013 р. вибухнув новий конфлікт, також спричинений вбивством росіянина іноземцем у

московському районі Бірюльово Західне, фактично перетвореному на імігрантське гетто. У відповідь на це громадяни Росії, передусім представники титульної нації, організували низку мітингів, пікетів та навіть погромів, скоординувавши свою діяльність через Інтернет. Було завдано шкоди інфраструктурі району, пошкоджено крамниці, автозаправки, кафе, що належали емігрантським діаспорам. Лише після цього міська влада вдалася до рішучих дій, а саме: було проведено арешти і депортацію нелегальних мігрантів, посилено охорону муніципальних об'єктів, звільнено з посад низку службовців вищого рангу, у тому числі голову адміністративного округу, де відбулися безпорядки, та місцевого шефа поліції. Криза отримала широкий розголос в Росії та за її межами, оскільки нелегальні мігранти є громадянами країн близького і далекого зарубіжжя. Парадокс ситуації полягає в тому, що за сучасної економічної моделі Москва не зможе повністю відмовитися від іноземної робочої сили, а це сприятиме збільшенню питомої частки мігрантів і, як наслідок, посиленню напруженості в місті. На нашу думку, подібна ситуація у Москві та інших російських мегаполісах сприятиме зростанню популярності правих, націоналістичних партій, які у перспективі можуть потрапити до парламенту.

Що ж до країн перехідного режиму, які не мали соціалістичного минулого, то ситуація в них здебільшого є схожою. Прикладом кризи у Туреччині можна назвати події у Стамбулі 2013 р. Як відомо, столицею країни є Анкара, проте основним економічним та культурним центром залишається Стамбул, який є одночасно і містом, і провінцією. Криза розпочалася через бажання міської влади знести парк Таксім Гезі та побудувати на його місці торговельний комплекс. Екологи та громадські активісти 28-29 травня 2013 р. облаштували на території парку наметове містечко і заявили про наміри захищати зелені насадження, при цьому висуваючи вимоги не до центрального уряду, а лише до міської влади. Втім, через тісні зв'язки мерії з бізнес-колами було вирішено вдатися до розгону пікетувальників силами поліції і звільнити територію для подальшої забудови. 31 травня 2013 р. проти демонстрантів було застосовано водомети і сльозогінний газ, втім кількість протестувальників дедалі збільшувалася, а протести охопили Істікляль -

центральний проспект міста. Зворушення спостерігалися також у стамбульському районі Бешикташ.

Спроба розгону демонстрантів призвела до посилення протестних настроїв не лише в Стамбулі, а й в усій Туреччині. Громадяни за допомогою соціальних мереж і форумів організували протягом червня 2013 р. акції в Анкарі, Анталії, Ізмірі та інших містах, у цей же час у Стамбулі тривали барикадні бої, під час яких загинули 10 осіб. Змінився не лише масштаб кризи, а й її характер: відтепер громадяни вимагали не лише відмови мерії від будівництва, а й відставки уряду Р. Ердогана. Враховуючи те, що Р. Ердоган уособлює праве, проісламське крило турецького політикуму, криза набула ціннісного та легітимаційного характеру. Як слушно зауважує А. Мартиросян, площа Таксім є для турецької громадськості символом світської держави, а протести проти забудови - це лише верхівка айсберга [119, с. 68] Протестувальники вимагали не лише відставки уряду (легітимаційний аспект кризи), а й відмови від курсу на поступову ісламізацію країни, що триває протягом останніх років (ціннісний аспект). Під час протистояння між опозицією та міською владою виникло слово *charpulling* (калька від турецького слова «*çapulcu*» (грабіжники), яким охарактеризував мітингувальників Р. Ердоган). Термін *charpulling* у міжнародному політичному дискурсі став означати боротьбу турків за право на сприятливе оточуюче середовище [249, р. 132] Таким чином, криза у Туреччині вплинула на світовий політичний дискурс. Втім, виконані були лише першочергові вимоги: будівництво було скасовано, але уряд залишився у повному складі. Тим не менш, істотно знизилася довіра до Р. Ердогана.

Найчастіше причинами кризи є: 1) відсутність у муніципалітетів фінансових засобів для ефективної реалізації своїх повноважень; 2) невідповідності до самоврядування виборні голови і депутатський корпус; 3) патерналістське налаштування населення, що не сприймає свою «малу батьківщину» як об'єкт самоуправління і не бажає наявними засобами брати участь у вирішенні проблем локального характеру [146, с. 158].

Російський політолог В. Гельман окреслив чотири сценарії виходу з невизначеності в умовах суспільної трансформації: війна усіх проти всіх, боротьба

за правилами, співтовариство еліт, «переможець отримує все». Їх можна розглядати як сценарії взаємодії елітних акторів. [27, с. 33]. Власне, описаний ним сценарій «війни усіх проти всіх», коли політичні сили та громадські організації протягом тривалого часу не здатні виробити консенсусу, фактично є синонімом політичної кризи локального характеру.

В умовах перехідного політичного режиму місцеві органи влади та місцеве самоврядування знаходяться у процесі пошуку оптимальних сценаріїв взаємодій. Важливою проблемою є необхідність забезпечення легітимності нормативно-правових актів місцевих рад, яка означає їх визнання та сприйняття територіальною громадою, усвідомлення правильності їх змісту з погляду інтересів місцевих жителів та держави в цілому, переконаність у його відповідності потребам сьогодення [70, с. 291]. Основний акцент діяльності політичних сил на локальному рівні зміщується з суто політичної в економічну і соціальну площину. Крім того, локальні кризи у країнах з нестабільною демократією часто набувають рис міжетнічних чи міжконфесійних конфліктів. Якщо така криза виникла у столиці держави або у великому місті, то події отримують загальнонаціональний і навіть міжнародний резонанс. Прикладом може слугувати звільнення Президентом Росії Д. Медведєвим мера Москви Ю. Лужкова у зв'язку з втратою довіри. На нашу думку, підґрунтям для цього була тривала політична і бізнес-діяльність Лужкова, а також його складні взаємовідносини з Медведєвим. Ця подія стала предметом широкого обговорення у російських та зарубіжних ЗМІ. Слід також відзначити, що новий мер столиці С. Собянін є креатурою Кремля і діє відповідно до курсу голови держави, уособлюючи стабільність російської вертикалі влади на рівні суб'єкта федерації.

Другим типом є локальна криза, що виникає у місті, яке не має спеціального статусу. Серед найгостріших локальних криз, що викликали міжнародний резонанс, можна назвати конфлікт у казахстанському Жанаозені. Починаючи з травня 2011 р., працівники промислових підприємств (переважно нафтовидобувної галузі) періодично оголошувати страйки з вимогою підвищення оплати праці. 16 грудня 2011 р. у центрі Жанаозена відбулися масові акції протесту, що переросли у

зіткнення страйкуючих робітників з поліцією. У місті розпочалися масові безпорядки, підпали та погроми, кілька людей загинули. Було порушено розклад руху потягів та іншого транспорту; закрито більшість установ і підприємств [77, с. 177]. У багатьох країнах світу відбулися пікети посольств Казахстану, профспілки інших держав світу висловили солідарність з робітниками, а імідж режиму Н. Назарбаєва за кордоном помітно погіршився. Втім, криза не призвела до загальнонаціонального хаосу, оскільки влада в Астані вжила максимум зусиль, щоб не допустити виступу опозиції.

Варто також розглянути особливості протікання локальних політичних криз в Естонії – країні, яка вже після 13 років державного будівництва вступила до ЄС та НАТО. Незважаючи на помітні успіхи у конституюванні демократичної системи, у країні існують проблеми бідності, ігнорування інтересів російськомовної меншини та негромадян. Слід окремо відзначити те, що жителі Естонії є носіями різних політико-ціннісних орієнтацій: титульна нація у переважній більшості орієнтується на ліберально-демократичні цінності, у той час як російськомовна меншина частково поділяє імперські та навіть комуністичні цінності. Відтак, навіть локальні кризи в Естонії набувають ціннісного забарвлення.

У 2004 р. у місті Ліхула було встановлено пам'ятник учасникам Другої світової війни на боці нацистів, що викликало обурення як російськомовних мешканців міста, так і іноземних держав. Втім, це викликало протест не лише місцевих жителів, а й талліннської влади та міжнародної спільноти. Після нетривалого протистояння монумент було знесено. Втім, оскільки цей прецедент мав ціннісне забарвлення, то він невдовзі повторився у столиці, що набуло масштабу міжнародного скандалу.

У 2006 р. естонська мерія вирішила перенести пам'ятник радянським солдатам з центральної площі Тинісмяге на військовий цвинтар, обґрунтувавши це тим, що знаходження країни у складі СРСР було окупацією. Для перешкодження цьому російськомовна громада міста створила групу «Нічний дозор», яка проводила як інформаційно-роз'яснювальну роботу, так і влаштовувала пікети на захист статуї. Втім, локальна криза набрала загальнонаціонального масштабу через бажання

прем'єра А. Ансипа залучити на свій бік прибічників націоналістичних партій. Він ініціював внесення поправок до естонського законодавства, які дозволяють демонтаж монументів такого роду.

Вранці 26 травня 2007 р. було розпочато роботи з демонтажу монументу, а опівдні в центральній частині міста розпочалися зіткнення громадян Росії та російськомовних громадян Естонії з поліцією. Було спалено та пограбовано кілька крамниць, частину правопорушників вдалося затримати. Міністр внутрішніх справ Естонії очолив антикризову комісію, метою якої було недопущення розповсюдження сутичок за межі Таллінна, а також ліквідація заворушень у центрі столиці. Протягом кількох годин усі організатори безпорядків були затримані, а вогнища заворушень локалізовані і придушені силами поліції та добровільних формувань «Кайтселійт». Міська влада заборонила будь-які масові акції в межах столиці до 11 травня з метою недопущення нових зіткнень [147, с. 106 – 107.]. Таким чином, кризу було вирішено за допомогою силовиків, втім, це забезпечило тривалу стабільність: протягом останніх шести років кризи такого роду в Естонії не траплялися. Таким чином, локальна криза забезпечила відвернення подібних ситуацій у майбутньому та стабільний розвиток естонської політичної системи.

В іншій балтійській державі, Латвії, 21 листопада 2013 р. через порушення правил будівництва сталося зруйнування торговельного центра «Махіма» у столичному районі Золітуде, що призвело до загибелі більше 50 осіб. Порушення правил будівництва і безпеки евакуації були допущені свідомо з метою заощадження коштів [248, р. 9]. Дану катастрофу часто порівнюють з обвалом фабрики у Бангладеш, що було також пов'язано зі спробами отримання надприбутків. Наслідки ризької катастрофи були значущими: прем'єр-міністр Латвії В. Домбровскіс подав у відставку, а довіра до мера Риги Ніла Ушакова істотно знизилася. Втім, мер не залишив посаду, натомість анонсував введення більш жорстких вимог до будівництва у столиці.

Кризи локального характеру трапляються й у країнах зі сформованою демократичною системою. Варто згадати неаполітанську кризу, що полягає у складних взаємозв'язках між міською владою Неаполя, громадянами і бізнес-

структурами, які значною мірою пов'язані з проблемами житлово-комунального господарства. За деякими даними, утилізацію побутових відходів контролює мафія, яка стягує «данину» з відповідних фірм, що призводить до збитків та банкрутств. Крім того, фірми саботують створення нових полігонів для утилізації відходів та модернізації галузі, оскільки вважають це не вигідним. Як наслідок, на вулицях Неаполя накопичується велика кількість сміття, що періодично викликає акції протесту. В умовах невдоволення населення міська влада вимушена укладати контракти з будь-якими фірмами, що погодяться на виконання утилізації відходів, у переважній більшості, мафіозними. Неподалік міста існує «трикутник смерті» - територія, що повністю контролюється мафією, де незаконно спалюються токсичні відходи, що призводить до збільшення захворюваності серед жителів міста та околиць. Припинити діяльність мафіозних структур вкрай важко, оскільки вони здебільшого мають опосередковане представництво у владі: політики, виборчі кампанії яких фінансуються мафією, відстоюють у міських та загальнонаціональних органах влади інтереси спонсорів [238, р. 602]. В умовах, коли криза загострюється, влада залучає до очищення міста армію, втім, заходів із системного вирішення кризи ще не вжито. Сміттева криза негативно впливає на імідж Неаполя як туристичного об'єкту й за межами Італії, що зменшує кількість туристів і, як наслідок, призводить до збідніння міста. Це, у свою чергу, призводить до делегітимації як місцевої, так і центральної влади.

Екологічне підґрунтя має й локальна криза в Горлебені, де у 1977 р. було створено сховище відходів ядерної енергетики. Втім, після протестів 1979 р. уряд ФРН оголосив мораторій на захоронення відходів після масових акцій протесту. Коли у 2010 р. мораторій було знято, акції протесту відновилися, що призводило до сутичок громадян з поліцією. Незважаючи на те, що за геологічними умовами для створення сховища більше підходять баварські та баден-вюртемберзькі території, сховище продовжує функціонувати у Нижній Саксонії. Втім, партія ХДС-ХСС чітко уявляє, що розташування таких об'єктів на території південних земель знизить підтримку цієї партії на виборах у цих регіонах, де вона набирає більшість голосів [83, с. 132-133].

У США протягом останніх десятиліть «кризовим» містом стала колишня автомобільна столиця Детройт, штат Мічіган. Через прорахунки компанії «General Motors» та скорочення протягом 1960-х рр. попиту на американські авто. У результаті банкрутства заводів більшість підприємців, менеджерів та кваліфікованих робітників залишили місто. Після заколоту 1967 р., коли внаслідок протистояння між чорношкірими та силами поліції загинули десятки жителів, місто перестало бути привабливим об'єктом для інвестицій, відтак, рівень життя у Детройті різко впав. Масовий виїзд працюючого населення призвів до збільшення концентрації у місті маргіналів, відтак, набули поширення тяжкі злочини. Колишня автомобільна столиця перетворилася на промислові нетрі, які дедалі менше контролює поліція. На початку XXI століття біле населення становить не більше 10% мешканців 700-тисячного міста, і ця частка постійно зменшується [48, с. 43]. Практичну неможливість вирішення детройтської кризи було фактично підтверджено на федеральному рівні: у грудні 2013 р. місто було оголошено банкрутом. Наразі комунікації, транспорт, житлово-комунальне господарство знаходяться у занедбаному стані, а Детройт можна порівняти з мексиканськими чи бразильськими містами з їх малоприсадибними для життя фавелами, де панує хаос, анархія та організована злочинність. Втім, криза у Детройті не чинить істотного впливу на політичну ситуацію у США загалом, що відрізняє її від аналогічних криз у країнах з перехідним режимом.

Втім, саме у західних демократіях (передусім у США) було сформовано специфічний механізм взаємодії локальних еліт, які можуть як сприяти подоланню кризових явищ у міському середовищі, так і поглиблювати їх – growth coalitions (коаліції зростання). Одна з перших коаліцій такого роду виникла в Атланті (штат Джорджія, США). Після приходу до влади мера М. Джексона було встановлено так звану «біполярну кооперацію» бізнесу і міської влади [266, р. 163]. Ця коаліція стала свого роду прикладом для аналогічних об'єднань в Америці та Європі.

О. Бичкова та В. Гельман класифікують сучасні коаліції зростання за критеріями сили та слабкості муніципальної влади та бізнесу [27]. Ця класифікація представлена у вигляді табл. 2.1.

Таблиця 2.1. Локальні режими: взаємовідносини влади і бізнесу

Сила бізнесу \ Сила влади	Слабкий бізнес	Сильний бізнес
Сильна влада	«Держава-хижак»	«Взаємні заручники»
Слабка влада	Політика невтручання	«Захоплення держави»

Джерело: [27]

Модель «держави-хижака» (англ. «predatory state») розповсюджений там, де муніципальні органи втрачають мотивацію до взаємодії з бізнесом. У таких випадках місцева адміністрація сама контролює основні економічні ресурси. Бізнес-групи залишаються розрізненими і програють у боротьбі проти чиновництва. Подібна ситуація склалася у містах Центральної та Східної Європи, насамперед у Будапешті [102, с. 127].

Протилежною за своєю суттю є ситуація, за якої бізнесові кола захоплюють фактично усю владу в місті, перетворюючи виборні органи влади на свого роду демократичний «фасад». Взаємодія такого типу є виявом усіх негативних наслідків діяльності «машин зростання». Це корумпованість органів місцевої влади та місцевих адміністрацій; надмірне збільшення ренти та вартості проживання в цілому; перенасичення території міста людськими ресурсами, що призводить до зростання безробіття, попри наявність великої кількості підприємств, недосконалу забудову, диспропорційну інфраструктуру й т. ін. Внаслідок цього зростання часто не лише не розв'язує основних соціальних проблем, а й загострює їх іще більше, збільшуючи масштаби бідності та безробіття, поглиблюючи соціальну нерівність населення [101, с. 11-12]. О. Бичкова та В. Гельман наводять російське місто Череповець як приклад «диктатури бізнесу» - усі мери міста були колишніми працівниками місто утворюючого металургійного заводу корпорації «Северсталь». Незважаючи на забруднення навколишнього середовища, проблеми екології практично не включаються до порядку денного, оскільки міська рада є фактично

підконтрольною бізнес-колам [27]. На нашу думку, те ж саме можна сказати й про більшість українських міст.

Існують також і проміжні варіанти. Так, поєднання слабкої влади та слабого бізнесу призводить до політичної нестабільності міського режиму. Як правило, така конфігурація триває недовго, і режим трансформується: один з акторів (або обидва) стрімко акумулюють ресурси, перетворюючись на потужних учасників політичного процесу.

Іншим проміжним варіантом є поєднання сильного бізнесу та сильної влади – «mutual hostages» («взаємні заручники»). Такий варіант є найбільш сприятливим для розвитку міста, що підтверджує приклад Санкт-Петербурга. Міська адміністрація має досить великі бюджетні та земельні повноваження, що дозволяє їй активно впливати на економічний розвиток і диктувати свої правила гри економічним агентам. Але приймати повністю самостійні рішення вона все-таки нездатна: багато підприємств (насамперед загальнонаціональні та транснаціональні) знаходяться за межами її контролю. Тому влада і бізнес змушені шукати точки дотику інтересів. Як наслідок, спостерігається активна участь бізнесу у прийнятті політичних рішень на місцевому рівні; особливо це стосується представників тих галузей економіки, які географічно «прив'язані» до міста, - перш за все будівництва та нерухомості. А це тягне за собою залежність економічних агентів від міської адміністрації, оскільки саме вона (поряд з федеральним урядом) виступає основним власником і розпорядником міських земель. У свою чергу, міська влада зацікавлена у залученні капіталу і розвитку бізнесу як локомотива економічного зростання [184]. Подібна взаємозалежність призводить до формування коаліції за типом машини зростання, яка характеризується тісною кооперацією міського уряду і різних фінансових і будівельних компаній. Вітчизняний дослідник О.Л. Тупиця звертає особливу увагу на місце профспілок у взаємодії з органами місцевого самоврядування в умовах кризи. Професійні спілки покликані реалізовувати принцип громадянської свободи, який втілюється, зокрема, у свободі вибору громадян щодо участі у різних добровільних асоціаціях [191, с. 162]. Крім дій профспілок безпосередньо на рівні місцевих громад, існує також можливість впливу на місцеві справи на

загальнодержавному рівні. Про це свідчать, зокрема, акції протесту 2006 р. у Києві, організовані Федерацією профспілок України.

Але результати такої політики виявляються неоднозначними. Платою за розширення будівництва, залучення інвестицій, високі темпи розвитку інженерної та транспортної інфраструктури, збільшення податкових надходжень стають надмірно щільна забудова і загроза руйнування історичного вигляду міста, а також погіршення екологічної обстановки через забудову зелених зон. Втім, взаємодія такого типу утворює оптимальну констеляцію акторів для перетворення міста на «машину зростання». І публічні політики, й бізнес-актори мають досить ресурсів, щоб впливати один на одного, що призводить до формування доволі чіткого порядку денного, який базується на компромісі загальних інтересів. Окрім того, всі учасники мають певний зиск від зростання. Будучи матеріально і політично залежною від розвитку економіки, місцева адміністрація схильна до тісного союзу з економічною елітою, яка, зі свого боку, намагається отримати доступ до публічних ресурсів для захисту власних бізнесових інтересів. Таким чином, в умовах сформованої демократичної політичної системи міський простір розвивається за логікою процесу інституціоналізації локальних еліт з метою максимально ефективного використання наявних ресурсів та пошуку нових можливостей.

Що ж стосується політичних криз локального характеру на вітчизняних теренах, то дедалі більша кількість міст України зіштовхуються з локальними кризами, свідченням чому є зростаючі сепаратистські тенденції, деіндустріалізація як результат зупинки нерентабельних підприємств і інтенсифікації вивозу сировини, архаїзація соціальних відносин, у яких підсилюється значення первинних аскриптивних зв'язків (кланових, сімейних, етнічних, земляцьких тощо) [212, с. 418]. Відбувається криміналізація відносин у результаті масової аномії і підриву нормативних, ціннісних і значимих принципів соціокультурної регуляції: посилюється вплив мафіозних структур на політичні процеси на локальному рівні. Погіршення екологічної і демографічної ситуації у регіонах і окремих населених пунктах призводить до перетворення їх на депресивні райони, міста і селища. Депресивному регіону притаманні низький рівень виробництва та інвестицій в

розрахунку на одного мешканця та середньомісячних доходів працюючих, високий рівень безробіття та дотаційність бюджету, низька забезпеченість населення соціальними гарантіями та інші соціально-економічні індикатори, що значно поступаються середнім загальнодержавним показникам. Як наслідок, місцеве самоврядування працює в таких містах і районах вкрай неефективно передусім через нестачу фінансів. Прикладом є місто Стаханов Луганської області, де через зупинку підприємств на початку 2010-х рр. значно погіршилася економічна ситуація. Незадоволені політикою мера Ю. Борисова мешканці міста створили ініціативну групу із проведення референдуму щодо довіри міському голові. Проте, незважаючи на судові рішення, міська рада не оголосила референдум, відтак, ситуація у Стаханові та низці інших міст зі схожою структурою економіки залишається напруженою, особливо після загострення політичної ситуації на Донбасі у квітні-травні 2014 р.

Індустріальні міста України часто культурно безликі, а настрої населення більшості населених пунктів як на Сході, так і на Заході характеризується апатією, недовірою до владних структур усіх рівнів. Існує прошарок людей, які не вписалися у ринкові відносини і поповнили лави маргіналів: бездомних та злочинців. Водночас значна кількість людей не має навіть чітких уявлень про сутність ринкової економіки, жадаючи від місцевої влади забезпечення їх усім необхідним на «радянських» умовах; особливо яскраво це помітно у сфері ЖКГ. Небажання громадян брати на себе відповідальність навіть за стан власної оселі (вже не кажучи про рівень вулиці, мікрорайону чи населеного пункту) зумовлює різке погіршення стану інфраструктури навіть у столиці. Надзвичайно загострюються проблеми соціально-економічного характеру: зношення житлової і транспортної інфраструктури, погіршення кримінальної ситуації, зростання числа бездомних, інформаційне і психологічне перенавантаження. Громади депресивних міст є переважно заангажованими посередниками між мешканцями, бізнесом і владою. Громадські організації та рухи у таких містах створюються групами інтересів під конкретні події чи з певних приводів. Яскравим прикладом стали події 1994 р. (створення НПГУ та масові шахтарські страйки на Донбасі як чинник дострокових

президентських виборів). В електоральному вимірі депресивний стан економіки та інфраструктури спонукає мешканців таких міст обирати опозиційні, часто маргінальні рухи і так звані «треті сили» [129, с. 128].

В умовах пострадянської політичної реальності спостерігається поєднання політиків, бізнесменів і мафіозних структур на локальному рівні у єдиний конгломерат, що фактично узурпує владу у населеному пункті. Корупція, таємні альянси і кланові війни призводять до великих витрат, пов'язаних із суспільним неприйняттям і уявленнями про неправовий характер режиму. Панування кланів і кланових стратегій, за словами В. Сергєєва, означає обмеження конкуренції та звуження можливостей для інших груп населення, значну частину яких очікує статус аутсайдерів [166, с. 215]. Консолідація клієнтелістського соціально-політичного порядку впливає на розвиток антиправової свідомості мешканців, їх упевненості у власному безсиллі та всевладді чиновників і бізнесменів. Рейдерські захоплення підприємств, замахы на життя міських голів, депутатів місцевих рад та провідних бізнесменів вже сприймаються як дещо звичне, оскільки у буденній свідомості громадян вже укорінилася стійка недовіра як до органів влади, так і до ділових кіл. Так, протягом 2010-2013 рр. було вбито кілька градоначальників кримських міст і містечок, у тому числі мерів Феодосії та Симеїзу. Надзвичайно високі ціни на землю в АР Крим зумовлюють постійні суперечки між представниками бізнес-кіл, криміналітету та місцевої влади, відтак, вітчизняне чорноморське узбережжя й надалі залишиться об'єктом політичних конфліктів. На нашу думку, сьогодні можна вести мову про особливий пострадянський механізм функціонування політичної довіри на локальному рівні, який обмежується здебільшого родинно-клановими стратегіями.

Криза органів місцевого самоврядування призвела до того, що районні, міські та обласні ради являють собою цілком безпорадні декоративні структури. Сформовані з представників місцевих осередків (нерідко фіктивних) дрібних партій локального значення, більшість місцевих рад виявилися організаційно й політично непередбачуваними та некерованими. Висуванці цих осередків не є народними представниками у повному сенсі цього слова, бо вони - здебільшого опосередковані

уповноважені своїх партій. На думку М. Бесараба, депутати, що не мають виборчих округів, ні перед ким не звітують, тобто перебувають в організаційному й правовому вакуумі [18, с. 4]. Крім того, центральна влада все більше усувається, делегуючи соціальні функції на регіональний рівень, не забезпечуючи органи місцевого самоврядування необхідними ресурсами.

Фактична некерованість органів місцевого самоврядування проявляється, зокрема, у самоправному залишанні партійних фракцій, створенні сурогатних структур, що в умовах правової держави мала б позбавити їх делегованих повноважень, зрештою, – права відвідувати пленарні засідання й голосувати. О.Ю. Висоцький зазначає, що наразі в українському суспільстві триває «цинічна деморалізація», тобто звільнення політики від моральних імперативів. Вона полягає, зокрема, у тому, що зловживання чиновників, політиків та бізнесменів практично ніколи не тягнуть за собою санкцій [34, с. 60]. Більше того, порушення ними норм права і моралі сприймаються громадськістю як дещо звичне. Політичні скандали за участі мера Києва Л. Черновецького протягом 2006 - 2012 рр., пов'язані із проблемами забудови столиці, стали свідченням цьому.

Прикладом локальної політичної кризи в Україні є ситуація навколо Київської міської ради, депутатський корпус якої було востаннє обрано на позачергових виборах 2008 р. Відповідно до Конституції України, її повноваження мали припинитися у 2013 р., втім, парламент не призначив чергові вибори, а подовжив термін роботи міськради. Це викликало протести як опозиційних депутатів, так і широких мас населення. Так, проти порушення законодавства виступили А. Яценюк, В. Кличко, О. Тягнибок та інші опозиційні лідери; було проведено низку акцій протесту з метою оголошення дати виборів. 2 червня 2013 р. опозиція оголосила Київраду нелегітимною, втім, Конституційний суд призначив вибори на жовтень 2015 р., таким чином подовживши повноваження міської ради ще на два роки.

Дане рішення пояснювалося передусім тим, що довіра громадян до правлячої еліти як на національному, так і на міському рівнях дедалі знижувалася. Нові вибори, ймовірно, могли принести перемогу опозиції, оскільки 70% мешканців

столиці вважали міськраду нелегітимною [110]. Відтак, центральній владі було б складніше контролювати місцеве самоврядування у столиці, а це може ускладнити використання адміністративного ресурсу на майбутніх президентських та парламентських виборах. Втім, навіть діяльність провладного голови Київської міської державної адміністрації В. Макеєнка та в.о. міського голови Г. Гереги не завадила учасникам масових протестів захопити мерію 30 листопада 2013 р. і перетворити її на штаб опозиції. Протягом грудня 2013 р. - лютого 2014 р. діяльність міської влади у столиці була майже повністю паралізована. Передумови до вирішення кризи з'явилися лише після зміни влади: 25 лютого 2014 р. Верховна Рада призначила позачергові вибори Київського міського голови та депутатів Київської міської ради на 25 травня того ж року [150, с. 202].

Сучасний стан місцевого і регіонального розвитку характеризується відсутністю належного матеріального, фінансового, кадрового та іншого ресурсного забезпечення, необхідного для виконання завдань і повноважень місцевого самоврядування. Кризові явища в житлово-комунальному господарстві в системах енерго-, паливо- і водозабезпечення та соціальній інфраструктурі переросли в катастрофу [35, с. 20]. У якості прикладу можна навести ситуацію в Алчевську, де вихід з ладу системи опалення у 2006 р. на місяць паралізував життя міста.

Якщо взяти за основу економічні фактори виникнення кризових явищ на локальному рівні, то у даній ситуації, як стверджує А.Л. Фомічов, існують вагомі підстави для протесту в українському суспільстві: інфляція і підвищення цін на товари і послуги, не виплата зарплат [196, с. 528]. Втім, наявність лише готовності до протестів недостатньо для соціального вибуху: необхідне значене погіршення ситуації у найкоротший термін, а також наявність громадських лідерів, здатних організувати громадян і координувати їх дії. Крім того, необхідні також надійні канали комунікації, що забезпечують злагодженість і кооперацію між учасниками руху.

Традиційні протестні рухи в Україні функціонують переважно на локальному рівні, обмежуючись територією одного міста, району чи області. Час від часу поблизу населених пунктів, де зберігаються отруйні речовини чи боєприпаси,

виникають стихійні мітинги, які іноді досягають своєї мети. Так, у 2009 р. акції протесту у Тернопільській та Львівській областях змусили владу ліквідувати сміттєзвалища біля населених пунктів.

Прикладами таких рухів є й численні акції протесту проти незаконної забудови, особливо у столиці та обласних центрах. Так, у місті Києві за часів мера Л. Черновецького відбулися акції проти забудови скверу на Позняках, проти знесення будівель на Андріївському узвозі, акції протесту проти забудови ділянок на березі дніпровських заток тощо. У 2010 р. у Харкові було організовано рух проти будівництва автошляху через лісопарк, втім, значна частина мешканців не підтримала активістів, вважаючи, що побудова дороги є необхідною для економіки. У цілому мешканці, які володіли хоча б деякою інформацією про «конфлікт у Лісопарку», на початку протистояння поділяли позиції активістів громадських організацій. Найбільшу підтримку позиції активістів громадських організацій висловили жінки порівняно з чоловіками, особи старшої вікової групи, а також потенційний електорат опозиційних партій (блоків) [200, с. 45].

Стурбованість людей середовищем проживання знаходить відображення не тільки в екологічному русі; захист екологічних цінностей політичні та громадські діячі використовують у боротьбі за владу в місті. Цю тенденцію відзначив І. Валлерстайн: «Екологія перетворилася на серйозну політичну проблему в багатьох частинах світу. З'явилися навіть досить сильні політичні рухи, організовані в ім'я захисту навколишнього середовища від подальшого руйнування. Звичайно, актуальність проблеми оцінюється в наші дні по-різному – одні кажуть про наближення кінця світу, інші вважають, що питання можна швидко вирішити на суто технічному рівні» [28, с. 105].

Можна стверджувати, що наразі в Україні існує велика кількість суспільних рухів, спрямованих на боротьбу з кризовими явищами на локальному рівні. Окрім суто політичних рухів, які спрямовані на підтримку певної політичної сили і створюються «на замовлення», існують і протестні рухи, які створюються самими громадянами для захисту своїх неполітичних інтересів: права на безпечне довкілля, власну безпеку, свободу слова, гарантії захисту від проявів дискримінації. Оскільки

участь у будь-яких акціях протесту несе потенційну небезпеку для життя, здоров'я та свободи учасників (це наочно продемонстрували події 2013-2014 рр.), то до організації кожного протестного заходу відповідальні за нього активісти підходять дедалі серйозніше.

Говорячи про можливість подолання політичних криз локального характеру, слід звернути увагу на government relations (від англ. «відносини з урядом») як особливого роду діяльності, що пов'язана із захистом інтересів місцевої громади у відносинах з центральною владою. GR-підрозділи у західних країнах створюються як в умовах приватних компаній, так і у складі органів місцевого самоврядування.

Мета GR – управління регулятивними ризиками з метою їх мінімізації, а також досягнення і підтримання максимально комфортних відносин між бізнесом, владою та органами місцевого самоврядування. GR-підрозділ, що працює з регулятивними ризиками у межах корпорації або органу місцевого самоврядування спрямований на вирішення наступних завдань:

- виявлення ризиків;
- оцінка істотності потенційних загроз;
- виявлення джерел ризиків і сфер діяльності, які вони зачіпають;
- надання рекомендацій із вибору стратегії зменшення вірогідності настання події ризику для прийняття управлінського рішення;
- розвиток діяльності з управління ризиками з метою мінімізації їх наслідків у випадку їх настання [181, с. 76].

Для отримання інформації про можливі кризи та про ступінь вірогідності їх настання збираються та аналізуються відомості з офіційних і неофіційних джерел, на основі чого прогнозуються рівні можливих збитків і готуються пропозиції із прийняття необхідних політичних рішень. Після виявлення і оцінки загроз слід визначити суттєві джерела виникнення ризиків, якими є:

- дії органів влади щодо прийняття нормативно-правових актів
- характер і порядок виконання прийнятих нормативно-правових актів

- індивідуальні фактори, пов'язані з персональними особливостями осіб, що знаходяться на державній службі і мають повноваження по контролю діяльності економічних та взаємодії з органами місцевого самоврядування суб'єктів.

Отримавши інформацію про потенційну загрозу виникнення регулятивного ризику, GR-підрозділ проводить аналіз потенційної шкоди і розробляє стратегію подолання ризику, яка передається на розгляд керівництву компанії або установи, яке й ухвалює остаточне рішення. Загальноприйнятою моделлю побудови прогнозних варіантів розвитку ситуації є модель, що враховує спектри від песимістичного до оптимального і далі – до оптимістичного. За часом розглядаються варіанти від короткотермінового до довготермінового. Іноді готується так звана «карта ризику», що є текстовим і графічним описанням обмеженого числа ризиків організації [64, с. 88-89].

Управління кризами на локальному рівні можна поділити на кілька основних напрямів:

- вплив на джерела ризику шляхом переговорів і формування переліку альтернатив;
- залучення до проблеми інших учасників політичного процесу, на яких криза також чинить вплив, з метою об'єднання зусиль;
- привернення уваги до питання політичних, суспільних і некомерційних організацій;
- лобіювання своїх інтересів в органах влади власними силами або силами зовнішніх лобістів [15, с. 44-45].

Втім, вищенаведений огляд діяльності подібних підрозділів відноситься переважно до західній реалій. Закритість і непрозорість у діяльності центральних і місцевих органів влади, відсутність у вітчизняних вишах спеціальних курсів і навчальних програм, консерватизм політичних діячів та чиновників перешкоджає розвитку GR в Україні, відтак, ефективність функціонування системи місцевого самоврядування залишається вкрай низькою, а кризові явища не вирішуються, а дедалі поглиблюються.

Слід підкреслити, що кризові ситуації на локальному рівні, як і на інших рівнях, не повинні бути несподіванкою для влади. С.В. Ставченко зазначає, що управлінська система має врахувати аналіз готовності міста до різних кризових ситуацій, а також: 1) виявити сфери діяльності організацій, які проявляються як найменш стійкі у кризових ситуаціях; 2) створити постійну групу управління кризою, призначити осіб, відповідальних за планування дій в умовах будь-яких нестандартних ситуацій; 3) підготувати персонал до дії під час кризи, здійснювати інструктажі та регулярну перевірку готовності персоналу до дій у кризовій ситуації; 4) моделювати кризові ситуації, створювати постійно діючі центри управління кризою [176, с. 278].

Отже, криза місцевого самоврядування – це особлива політична ситуація, що полягає у порушенні функціонування органів місцевого самоврядування та інших інституцій місцевого характеру, що істотно впливає на життя значної кількості жителів одного або декількох населених пунктів. Такі кризи виникають як у великих містах (навіть глобальних центрах), так і у середніх і навіть малих населених пунктах. Причини кризи криються як у недосконалості функціонування інститутів самоврядування, так і у патерналістських настроях населення, що не бажає брати відповідальність за розвиток міста, селища, району.

Слід звернути увагу на те, що вплив такого роду криз на політичну систему істотно різниться. Локальні кризи у країнах з нестабільною демократією часто набувають рис міжетнічних, міжкланових чи міжконфесійних конфліктів. Якщо така криза виникла у столиці держави або у великому місті, що має статус регіону, то події переважно отримують загальнонаціональний і навіть міжнародний резонанс. Важливою проблемою на етапі конституювання політичної системи постає необхідність забезпечення легітимності нормативно-правових актів місцевих рад, яка означає їх визнання та сприйняття територіальною громадою та центральною владою.

Втім, кризи місцевого самоврядування трапляються й у країнах зі сформованою демократичною системою. Проте в умовах стабільного функціонування політичної системи такі кризи не загрожують колапсом владних

структур; їх вплив рідко виходить за межі муніципального об'єднання чи регіону. Що ж стосується України, то кризи локального характеру на вітчизняних теренах дедалі більше активізують протестні рухи, що часто набувають загальнонаціонального характеру.

Таким чином, криза місцевого самоврядування чинить вагомий вплив на політичну систему, створюючи необхідність формування коаліцій зростання та підрозділів із зв'язків з урядом. Втім, така криза може охопити й загальнодержавні органи влади, набувши загальнонаціонального характеру, й навіть вийти за межі інституційної підсистеми, набувши системного характеру, що укладнює боротьбу з негативними її наслідками.

Висновки до розділу 2

Інституційні політичні кризи проявляються на двох рівнях політичного життя суспільства: загальнонаціональному та локальному. На національному рівні вони охоплюють законодавчу та виконавчу влади, на локальному – органи місцевого самоврядування. Однією з найбільш помітних є, без сумніву, криза парламентаризму, що полягає у порушенні нормального функціонування законодавчого органу країни. Парламентські кризи часто набувають всеохоплюючого характеру, перешкоджають процесу законотворчості та поширюються на виконавчу владу.

Криза виконавчої влади являє собою особливий стан у функціонуванні та розвитку системи державно-владних структур і відносин, що характеризується загостренням внутрішньосистемних протиріч, розбалансованістю діяльності, що призводить до зниження результативності та ефективності управлінського впливу на соціально-економічні процеси. Її головною особливістю є те, що вона, на відміну від парламентської, виходить за межі одного органу і пронизує усю вертикаль від уряду

до органів влади на місцях. Глибока криза виконавчої влади часто призводить до втрати контролю над частиною території держави, іноді досить значною. Така країна стає державою, що не відбулася, а це призводить не лише до внутрішньої нестабільності, а й до загроз сусіднім державам.

Криза місцевого самоврядування – це особлива політична ситуація, що полягає у порушенні функціонування органів місцевого самоврядування та інших інституцій місцевого характеру, що істотно впливає на життя мешканців одного або декількох населених пунктів. Кризи такого роду виникають як у великих, так і у середніх і навіть малих населених пунктах. Причини кризи криються як у недосконалості функціонування інститутів місцевого самоврядування, так і у патерналістських настроях населення, що не бажає брати на себе відповідальність за розвиток міста, селища, району.

Інституційні кризи на українських теренах характеризуються значною тривалістю, глибиною та всепроникністю: практично кожна інституційна криза містить потенціал для переростання у тотальну кризу всієї системи: її делегітимації та порушення комунікації. Кризи локального характеру часто поглиблюються і розширюються, набуваючи загальнонаціонального масштабу і потребують вирішення на рівні центральних органів влади. Для криз у політичній системі сучасної України є характерним, зокрема, стрімке зростання протестних настроїв, зумовлених зневірою значної частини громадян як у конкретних політичних лідерах чи інститутах, так і у системі в цілому, що буде детальніше розглянуто у наступному розділі.

РОЗДІЛ 3. СИСТЕМНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНИХ КРИЗ

Кризові явища не обмежуються суто інституційною підсистемою, а виходять за її рамки, набуваючи позаінституційного, системного виміру. Так, у функціональній підсистемі може виникати криза легітимності, у нормативно-ціннісній - аксіологічна криза, у комунікативній - криза політичної комунікації. Варто зазначити, що в рамках розділу неможливо охопити увесь спектр кризових явищ, втім, обрані нами різновиди кризи є яскравим свідченням впливу кризи на розвиток політичної системи.

3.1 Криза легітимності та її вплив на розвиток політичної системи

Проблема політичної легітимності є особливо важливою при дослідженні політичних систем. Беручи до уваги модель Д. Істона, можна констатувати, що легітимність пов'язана передусім із «входом» у політичну систему, оскільки стосується підтримки громадянами її функціонування. Якщо вимоги громадян задовольняються то спрацьовує зворотній зв'язок - на вхід політичної системи надсилається імпульс підтримки. Отже, криза легітимності як феномен, тісно пов'язаний з поняттями довіри і сприйняття, має досліджуватися з використанням соціологічного та психологічного інструментарію.

Під легітимністю ми розуміємо морально-психологічне сприйняття влади громадянами, визнання її права здійснювати управління соціальними процесами, згода, готовність їй підпорядковуватися. У загальному визначенні сутність легітимності полягає в тому, що той чи інший порядок створення та забезпечення виконання законів є придатним для громадян держави. Держава існує лише тоді, коли ті, над ким вона панує, підкоряються авторитету володарюючих. Як слушно

зазначає К. Вороніна, легітимність політичного режиму виявляється на трьох рівнях: інституційно-архітектонному (фіксація на рівні конституції форми державного правління), процедурному (визначення повноважень державних інститутів і форм участі громадян в політичному житті) та функціональному (аналіз ступеню ефективності діяльності політичних інститутів, відповідальності політичних акторів перед громадянами та реалізації громадянських прав і свобод) [39, с. 349]. Що ж стосується типів легітимності, то варто згадати загальновідому класифікацію М. Вебера, який виокремлював традиційний, харизматичний та раціонально-легальний типи панування [271, S. 122].

Поняття легітимності тісно пов'язане з концептом легітимації, яка являє собою процес створення, віднайдення можливостей для політичної реалізації, відкриття шляхів і перспектив для бажаної певному суб'єктові політики [33, с. 28]. Можна погодитися з британськими вченими Дж. Бутом та М. Селінгсоном, які виокремили шість вимірів легітимації: 1) існування політичної спільноти (держави-нації); 2) підтримка центральних принципів політичного режиму (основна підтримка ключових норм демократії); 3) підтримка інституцій політичного режиму (легітимність як результат оцінки роботи інститутів держави); 4) оцінка функціонування політичного режиму (легітимність як результат сприйняття суспільством економічного розвитку країни); 5) підтримка місцевих органів влади; 6) підтримка політичних акторів чи представників державної влади (оцінка ефективності державних керівників) [224, р. 49].

О.Ю. Висоцький виокремлює декілька вимірів легітимності [33, с. 27]: 1) Метафізичний вимір легітимності – це відповідність Першопринципу Дао (Лао-цзи), Логосу (Геракліт) або принципу Любові (Новий Заповіт). 2) Онтологічний вимір легітимності передбачає розуміння легітимності як відповідності сутнісним, універсальним основам виживання людства, розвитку людини як вільної істоти. 3) Соціокультурний вимір легітимності – це відповідність ustalеним традиційним принципам соціальної життєдіяльності в різних її сферах (зокрема, політичній), які ґрунтуються на історичних, національних, культурних, релігійних, моральних, правових, психологічних, світоглядних, економічних, географічних та екологічних

детермінантах існування суспільства, укорінених у глибинних просторах людського досвіду та репрезентованих на архетипному рівні свідомості. 4) Аксіологічний вимір легітимності – це відповідність нормам і цінностям, прийнятим більшістю суспільства, його уявленням про ідеальний порядок. 5) В морально-етичному вимірі легітимність виступає як відповідність діяльності, її цілей та засобів, або соціальної практики загалом як моральним уявленням суспільства чи його певного сегмента, так і постулатам етичних теорій, концепцій та вчень. 6) У правовому вимірі легітимність – це відповідність праву, справедливості, принципи яких зафіксовано в юридичних актах держави, або відповідність суспільним уявленням про природне право, яке виступає ідеалом існуючих правових відносин.

7) Нарешті, політичний вимір легітимності – це відповідність діяльності органів управління державою чи об'єднань держав інтересам даного суспільства, його окремих частин або людства в цілому. Процес відтворення політичної легітимності у політичній системі є засобом підтримки її системних властивостей та показником ефективності політичного управління. Відтак, процес породження політичної влади в рамках політичної системи ми можемо назвати процесом політичної легітимації. Політична легітимація в даному аспекті є метою, змістом та водночас інструментом політичного управління, що відображає складність та багатофункціональність цього феномену. Вона реалізується в рамках політичних технологій, які дозволяють оптимально використовувати політичні ресурси. Політичні ресурси можуть бути конвертовані в різні напрямки: в соціальні, матеріально-технічні, людські, психологічні, комунікативні, економічні, символічні ресурси. Роль та способи використання ресурсів в процесі політичної легітимації залежить від конкретно-історичної ситуації, умов існування системи, стан самої системи, її інститутів. Тому з цієї точки зору легітимність є властивістю самого стану політичної системи конкретного суспільства в умовах динамічної, але стійкої рівноваги, індикаторами якої є параметри зворотного зв'язку та підтримки [177, с. 537].

В основі будь-яких процесів легітимації лежить такий соціальний феномен та психологічний ефект як довіра, що уможливорює роботу каналів комунікації між

населенням та владою, полегшуючи суспільне управління. Довіра – це позитивне сподівання на те, що інша людина не діятиме опортуністично за допомогою слів, дій або рішень. Довіра є важливим компонентом соціального капіталу та сприяє співпраці між громадянами, між законодавчою та виконавчою владою, між працівниками та керівниками, між політичними партіями, урядом і приватними організаціями [53, с. 64]. В умовах відсутності довіри немає впевненості в угодах, а отже, й реальної сили у нормативно-правових актах. Органи державної влади та місцевого самоврядування повинні протистояти руйнуванню соціального капіталу, створювати умови для підвищення ступеня довіри населення до їх діяльності, сумлінно виконуючи для цього покладені на них завдання.

Як найважливіша складова соціального капіталу, довіра необхідна передусім для успішного розвитку країни загалом. Слід зазначити, що у суспільстві з високим рівнем довіри зазвичай вищий рівень визнання публічної влади, а отже, нижчі витрати на підтримку порядку. Крім того, реформи, що впроваджуються органами влади, проходять легше через скорочення витрат на вирішення соціальних протиріч. Натомість у багатьох країнах з низьким рівнем довіри люди не мають навіть елементарних інституційних гарантій, що захищають їх від політичного свавілля. Це значною мірою обумовлює домінування силового чинника у протіканні політичних процесів у численних країнах Африки, Азії та Латинської Америки [237, р. 516]. Низький рівень довіри обґрунтовано вважається істотною перешкодою для консолідації нації, а отже й її здатності адекватно, оперативно та успішно відповідати на зовнішні виклики, підтримувати високу інтенсивність внутрішньосуспільних відносин та ціннісний консенсус. Можна з впевненістю констатувати, що від визнання (легітимності) залежить існування як суспільства, так і кожного індивіда. «Нам необхідне визнання суспільства, щоб бути людьми і сформувати свій Я-образ, тобто самоідентичність. Суспільству ж для того, щоб існувати, необхідне визнання з боку громадян» [16, с. 120].

На думку американського вченого Т. Парсонса, довіра є однією з умов, що забезпечують суспільну стабільність. Проблема стабільності розглядається науковцем у рамках концепції взаємообміну ресурсами між підсистемами

суспільства. Таким чином, довіра виборців виступає як своєрідне кредитування політики [139, с. 24-26]. Громадяни оцінюють успішність та заможність держави або регіону переважно за допомогою економічних показників і не звертають уваги на моральні цінності, рівень культури та довіри. В умовах невизначеності і нестабільності дедалі більшого значення набуває питання ціннісних орієнтацій суспільства, виявлення довіри та дотримання соціальних норм, які є основними складовими соціального капіталу [99, с. 60]. Взаємне зацікавлення суспільства й індивіда у легітимності актуалізує проблему комунікативної взаємодії як інстанції, яка розподіляє (диспозиціонує) легітимні потенціали у суспільному просторі, тобто як поля – топосу обміну та конвертації одних форм легітимності в інші. Як зазначає Т. Пояркова, від зв'язків між представниками владного прошарку напряду залежить функціональність еліти [152, с. 16]. Причому війни, конфлікти, гроші, символи влади, престижу чи належності до панівної соціальної групи разом з вербалізацією у полі обміну легітимностями є складовими комунікації, що визначає порядок (норми, принципи, ідеали) присвоєння та закріплення легітимних вартостей за учасниками політичного життя і ресурсами, які вони використовують, у боротьбі за когнітивне, аксіологічне, економічне чи політичне управління суспільством або лише їх власною життєдіяльністю.

О.Ю. Висоцький небезпідставно вважає полем обмінів легітимностями універсальну системоутворюючу інстанцію соціального, в якій сходяться (перетинаються) міфологічні, релігійні, економічні, ідеологічні, політичні, правові, етичні, естетичні, історичні, етнічні та інші дискурси учасників соціального світу з метою його визначення (когнітивного та аксіологічного) і, відповідно до цього визначення, захисту чи зміни існуючих суспільних відносин [32, с. 82-83].

Особливістю легітимації політичного режиму за умов демократичного транзиту є кореляція рівня легітимності з темпом економічного розвитку в країні. Першим демократію з рівнем економічного розвитку пов'язав С.Ліпсет. Він наголосив, що демократії більш схильні закріплюватись в розвинутих країнах. Якщо політична еліта запровадила демократичні політичні інститути та процедури, але не

спроможна вивести з економічної кризи, то в цій державі виникає загроза повернення до авторитаризму [185, с. 92].

Серед чинників, що впливають на легітимність політичного режиму, слід особливо виокремити стабільність економіки та рівень добробуту населення. Внаслідок зростаючої ролі, якої набуває держава в економічній сфері, легітимність режиму визначається передусім його економічною ефективністю. Низка економічних невдач може суттєво послабити навіть могутній тоталітарний режим. Радянський Союз припинив існування не внаслідок військової поразки, а передусім через тяжку економічну ситуацію [222, р. 336]. Подібним чином Велика депресія 1930-х років призвела до падіння демократичного режиму у Німеччині та інших країнах Європи.

Як й будь-яке явище чи процес легітимація може піддатися ерозії чи зазнавати кризи. Отже, криза легітимності – це ситуація, у якій піддається сумніву правомірність існуючого соціального порядку та відкрито висловлюється недовіра до існуючої влади. Вона свідчить про те, що політична влада вже не здатна переконати суспільство в необхідності і оптимальному функціонуванні існуючих державних інститутів. Якщо делегітимація являє собою процес поступового падіння довіри, то криза легітимності характеризується гранично низьким рівнем підтримки громадянами політичних інститутів та / або системи в цілому, що загрожує існуванню і відтворенню системи.

Можна виокремити такі характерні риси кризи легітимності: відсутність згоди в суспільстві стосовно політичної влади, невизнання суспільством існуючої практики прийняття політичних рішень, невідповідність цих рішень домінуючим у суспільстві традиціям та уявленням про право та справедливість, політична пасивність громадян, ігнорування ними закликів влади, наростання протестних настроїв тощо.

На нашу думку, можна виділити два основних виміри кризи легітимності: інституційний і системний. Перший стосується недовіри громадян до певного політичного інституту, а другий полягає у несприйнятті населенням усієї політичної системи як такої. Говорячи про інституційний вимір кризи легітимності, слід

зазначити, що недовіра громадян фокусується як на виборних інститутах і посадових особах (парламент, президент), так і на невиборних (органи виконавчої влади, поліція, судова система тощо). В рамках даного дослідження ми сфокусуємось передусім на проблематиці довіри до перших, оскільки саме в цьому випадку спостерігається безпосередній зв'язок між виборцями та обраними на посади політиками. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що навіть той, хто налаштований проти певного інституту та вимагає його ліквідації, легітимує таким чином його існування, оскільки змушений визнати його фактичність, а відтак, рахуватися з принципами його функціонування. Так, за словами О.Ю. Висоцького, існування опозиції у ліберально-демократичній державі завжди зміцнює позиції офіційного уряду (не кажучи вже про соціально-політичну систему в цілому), оскільки, поважаючи принципи і процедури його формування, опозиція не може досягти його негайної та безумовної відставки (ліквідації) та, одночасно, своєю політичною поведінкою, незважаючи на постійну критику зі свого боку, створює чинній владі ореол найкращої і єдино можливої у даних соціальних, економічних, історичних та політичних умовах, виводячи її легітимність із дотримання нею принципів та процедур функціонування. Крім того, критика, яка не знищує основи (смысл існування) відповідного інституту, зміцнює його, оскільки сприяє його внутрішній мобілізації перед загрозою від конкурента чи ворога та дозволяє своєчасно подолати слабкі сторони діяльності [32].

Реальність парламентського життя у багатьох країнах відрізняється від ідеального образу: прийняття рішень здійснюється не парламентською більшістю, а у комісіях, партійних комітетах або урядом. Це призводить до перетворення парламентаризму на фасад, що приховує реальний механізм прийняття владних рішень [11, с. 48]. У цих умовах традиційний парламентаризм і пов'язана з ним система політичних свобод і гарантій переживає серйозну кризу. У здійсненні контрольних функцій фракціями парламенту, які є досить проблематичними, також спостерігаються помітні відмінності. Критика і контроль за діяльністю уряду і державним апаратом з боку опозиційних фракцій здійснюється, як правило, гласно, в той час як контрольні функції депутатами урядової фракції (коаліції)

здійснюються переважно закритими і неформальними способами. Громадяни дедалі менше довіряють парламенту, і політична діяльність часто набуває позапарламентських, вуличних рис, а саме загострюються масові протести. Часто недовіра до парламентів виникає в рамках одного електорального циклу, що пов'язано з неналежною роботою правлячої коаліції. У цьому випадку криза загрожує позиціям конкретної політичної сили, але не становить небезпеки для функціонування легіслатури як такої. За таких умов найпоширенішим наслідком кризи легітимності є поразка на виборах. Можна навести приклад Японії, де парламенту довіряли лише 14% громадян, але це не вплинуло істотним чином на ситуацію в країні. Натомість недовіра до філіппінського парламенту (у 2004 р. йому довіряли 44% громадян) спричинила зростання популярності президента Г. Арройо і її переобрання на другий термін, що зумовило стабілізацію політичної системи шляхом співпраці президента з популярною у країні Католицькою церквою [232]. Недовіра виборців до легіслатури може призвести до системної кризи легітимності, про яку йтиметься нижче.

Говорячи про кризу легітимності виборного голови держави, слід зазначити, що такі кризи у переважній більшості виникають у тих країнах, де президент обирається всенародним голосуванням. Таким чином, падіння довіри до президента зумовлене розбіжностями між його передвиборчою програмою і фактичним політичним курсом. В якості прикладу можна навести Францію, де рейтинг президента Н. Саркозі перебував у 2011 р. на рекордно низькому рівні; у квітні 2011 р. було побито рекорд його непопулярності – 29%. Причиною втрати легітимності стала неефективність його команди, непопулярні реформи, звинувачення у корупції, погіршення економічної ситуації, невирішеність конфліктів між імігрантами та корінними мешканцями, а також особисті якості Н. Саркозі – непередбачуваність, нестійкість та схильність до конфліктів. Ліві сили незадоволені заходами зі скорочення бюджетних витрат, а праві – нездатністю президента зменшити напругу в імігрантських кварталах. Однією з причин інтервенції французьких військ у Лівію стало намагання Н. Саркозі повернути довіру виборців та зміцнити імідж захисника демократії. Втім, Н. Саркозі – не

перший президент Франції, якого звинувачували у корупції. Його попередник Ж. Ширак також був учасником корупційного скандалу: у 2007 р. проти нього було відкрито розслідування за звинуваченням у розкраданні державних коштів. За даними слідчих органів, під час його роботи у паризькій мерії здійснювалися незаконні виплати членам «Об'єднання на підтримку республіки». У лютому 2005 р. тижневик *Le Canard enchainé* розслідував діяльність міністра економіки Франції Е. Геймарда, який витрачав державні кошти на власні потреби, причому уряд неодноразово звертався до громадян з закликами до економії. Міністр був змушений піти у відставку [86].

Французький соціолог М. Доган доводить, що у Франції та за її межами спостерігається повсюдна наявність значного відсотка громадян, що виражають слабку довіру або ж сильну недовіру до окремих політичних інститутів та до осіб, які ними керують, у той же час не заперечуючи легітимності самої політичної системи [50, с. 85]. Погоджуючись із дослідником, зазначимо, що це є характерним переважно для стабільно функціонуючих систем, яким не загрожує руйнація; у таких умовах криза легітимності сприймається як новий поштовх до розвитку.

Втім, на особливу увагу заслуговує системний вимір кризи легітимності, що полягає у падінні довіри до політичної системи в цілому. Місце та роль процесів легітимації та делегітимації Д. Хелд розкриває через фази розвитку ліберального демократичного режиму [243, р. 76–81]. Перша фаза знаходиться в межах норми і проявляється в політичній сфері як фрагментація політичної влади в межах суспільства. Політичні рішення визначаються демократичним тиском та процедурами, при цьому уряд прагне опосередкувати та встановити справедливість між вимогами. В сфері економіки синтез ринкових механізмів та кейнсіанської економічної політики спричинив економічне процвітання післявоєнного світу. На другій фазі відбувається підвищення очікувань, за яким логічно втікає третя фаза – прагнення до посилення влади через «зниження відмінностей» між політичними та соціальними акторами, що формують «входи» системи (іншими словами прагнення влади протистояти процесам самоорганізації, тобто урізноманітнення). На четвертій фазі групи тиску, що відчують на собі підвищення довіри до них з боку населення,

починають визначати провідні політичні рішення в державі. П'ята фаза характеризується зміщенням активності політиків всіх політичних партій до проектів, які мають короткострокову політичну вигоду. На тлі цього відбувається стрімке зростання очікувань, що становить шосту фазу, та має наслідком сьому фазу, на якій уряд проводить політику заспокоєння. Восьма фаза відзначається диспропорційною ескалацією численних державних агенцій, а на дев'ятій держава (мається на увазі уособлення державної влади в даному політичному режимі) втрачає ресурси ефективного управління. Заключною фазою стає руйнування приватної влади творення добробуту, але в демократичних політичних режимах ліберального спрямування на даній стадії, як правило, відбувається перехід до четвертої фази, що спричиняє новий виток кризи і фактично означає собою процес стабілізації системи в рамках інститутів та норм, вироблених даним політичним режимом.

Фактично, наслідуючи логіку Д.Хелда в аналізі фаз розвитку демократичного режиму, можна зробити висновок про наявність в демократичному ліберальному режимі внутрішнього потенціалу до відновлення та недопущення можливого наслідку кризи легітимності, а саме, руйнування режиму.

На думку К. Касторіадіса, у сучасному суспільстві політична влада набуває ознак деперсоналізації. Відтак, демократичний рух дедалі більше втрачає первісні форми політичного протистояння, трансформуючись у боротьбу за імперативи в економічній та управлінській системах. За цих умов характерною ознакою нашого сьогодення стає етичний дискурс, що, на думку К. Касторіадіса, є наслідком банкрутства віри в політику в процесі тоталітаризації її в останні два століття, коли вона розглядалася як універсальний засіб вирішення всіх проблем.[73, с. 51].

Основними передумовами кризи легітимності режиму є суперечності між загальнолюдськими цінностями, які поділяють громадяни, і егоїстичними інтересами правлячої еліти, відсутність дієвого механізму захисту прав і свобод людини, зростання бюрократизації та корумпованості, а також посилення сепаратистських настроїв у багатоетнічній державі. Наростання напруженості у суспільстві, правовий нігілізм та посилення впливу радикальних партій та рухів є

тими ознаками, які сигналізують про граничне загострення кризи, яке може призвести до революції. Нелегітимна влада у політичній свідомості громадян сприймається як окупаційна, відтак, для боротьби з нею використовуються усі наявні можливості.

Слід зазначити, що кризи легітимності можуть носити як ситуативний характер, і бути викликаною перебігом чи збігом певних факторів та подій, або мати постійний відкритий чи латентний характер, коли відносини владних інституцій та суспільства знаходяться тривалий час на межі взаємовизнання та підпорядкування. В залежності від характеру кризи формується і система заходів щодо її подолання. Втім, навіть за схожих обставин, універсального рецепту подолання кризи легітимності бути не може. Як досягнення легітимності політичної влади, так і подолання її кризи є справою суто індивідуальною для кожної країни та суспільства [204, с. 396].

Основними факторами дефіциту політичної довіри в умовах демократичного транзиту є: 1) культурно-історичний (відсутність розвинених громадянських традицій, занепад ціннісно-регулятивної системи суспільства чи історично сформоване критичне сприйняття державної влади, що час від часу загострюється неефективною політикою конкретних урядів і відображається у сплесках соціальної активності); 2) соціально-економічний (несформований середній клас, який у західних державах є провідним соціальним носієм демократичних цінностей, гарантом їх збереження та відтворення); 3) демографічний (депопуляція, старіння населення, міграційні процеси тощо). Сукупна дія перелічених чинників призводить до тотальної недовіри у суспільстві. Отже, криза легітимності зазвичай настає не спорадично, а є наслідком тривалого її зниження, обумовленого діями та вчинками провладних інституцій та осіб, які негативно оцінювалися з боку суспільства. Криза владної легітимності визріває тривалий час, а проявитися може несподівано під впливом певних факторів та обставин.

Криза легітимності – це у будь-якому разі обмеження її можливостей, що не дозволяє реалізовувати завдання, які постають перед її суб'єктами. Причинами можуть бути: 1) втрата орієнтації контролю над процесами, що відбуваються;

2) втрата підтримки сил, що володіють необхідним політичним або фінансовим впливом; 3) у знеціненні старих концепцій, ідей, ідеалів і принципів політичного розвитку і браку нових конструктивних орієнтирів, що достатньо мобілізують соціальну активність політично значимих сил; 4) негнучкість, некомпетентність, аморальність, неузгодженість та запізніле реагування на дії інших суб'єктів політики; 5) брак необхідної інформації про плани інших учасників політичного процесу, можливі варіанти розвитку ситуації, а також дезінформація; 6) нечіткість оцінки ситуації, недосконалість системи врахування можливих наслідків різних дій та подій через невироблення довгострокової стратегії політичної діяльності і розвитку легітимації політики як її складової [33, с. 31].

М.Доган слушно зазначає, що ерозія довіри може виникнути в усіх політичних системах на будь-якому етапі їх становлення та за будь-якого політичного режиму і характеризується чотирма ознаками:

1. Ерозія – стійке явище, обумовлене особливою ситуацією. Розчарування й незадоволення мають тенденцію стати хронічними.

2. Недостаток довіри є загальнопоширеним.

3. Дефіцит довіри носить характер не лише хронічний і загальнопоширений, але й структурний в тому значенні, що він торкається більшості важливих інститутів – більше 15, підриваючи повагу до них і послаблюючи владу правлячих кіл.

4. Недовіра має ірраціональну забарвленість. Для більшості недовіра базується не на прагматичній, а на ідеологічній основі [50, с.86].

Відповідно знаходиться низка об'єктивних причин, які на сучасному етапі сприяють формуванню недовіри. Можна погодитись з Р. Делтоном, який у своїй праці «Демократичні виклики, демократичні альтернативи. Ерозія політичної підтримки в авансованих індустріальних демократіях» виводить список чинників падіння рівня довіри та підтримки демократії: а) глобалізація; б) європейська інтеграція; в) міжкультурна міграція; г) нестача соціального капіталу; д) демографічні тенденції; е) технологічні зрушення; ж) ціннісні зміни; з) економічна дія; и) ефекти ЗМІ (медіалізація) і т.д. [230, р. 41]. Таким чином, на втрату довіри та початок процесу делегітимації впливає велика сукупність чинників,

які діють на різних індивідів по-різному, в залежності від ментально-психологічних, культурних, соціально-економічних та історичних особливостей.

Тому постає необхідність систематизувати головні причини, які стають джерелом негативного ставлення населення до влади, формуючи недовіру до її інституцій та основних представників, а також можуть стати джерелом делегітимації політичної системи:

1. Зростаюче безсилля всієї піраміди управлінського апарата держави. Сучасне суспільство стає настільки складним, динамічно змінюється, що закостенілі та інерційні структури державного управління не встигають оперативно реагувати, але за організаційною пам'яттю та енергією прагнуть й далі намагатися контролювати суспільні процеси, не маючи при цьому адекватного інструментарію.

2. Суперечності між універсальними цінностями, пануючими в суспільстві, і партикулярними або навіть егоїстичними інтересами керуючої еліти і пов'язаних з нею соціальних груп. Поглиблення цієї суперечності призводить до того, що влада замикається в самій собі, втрачаючи підтримку і довіру населення

3. Делегітимація влади, характерна для демократичних режимів, є проявом суперечностей між ідеєю демократії і суспільно-політичною практикою. Вона проявляється у намаганні влади вирішити виникаючі проблеми силовим шляхом, натиском на засоби масової інформації, обмеженні або недотриманні основних прав людини. Це дає можливість до заміни демократичного режиму авторитарним. Сприятливим фоном для цього завжди є деполітизація і апатія населення.

4. Причиною делегітимації влади виступає також відсутність в політичній системі артикуляції інтересів соціальних груп; відсутність достатньої вертикальної мобільності в поєднанні із соціальною нерівністю, масовим збіднінням населення тощо [195, с. 110].

Перспективи подолання кризи легітимності визначаються поєднанням багатьох чинників, найважливішими серед яких є розвиток демократичних основ суспільного життя, подолання економічної нестабільності, розвиток моральної та громадянської культури населення і відповідальність самої влади, що часто виявляється недосяжним бажанням. Таким чином, для вироблення методів

подолання недовіри та появи культури довіри мають бути розроблені та впровадженні структурні стратегії, що заохочують довіру, а також використані ресурси основних агентів – готовність і бажання таких агентів скористатися своїми можливостями.

П.Штомпка виокремлює п'ять макросоціетальних обставин, які сприяють появі «культури довіри», тоді як протилежні – «культуру недовіри»:

- 1) нормативна узгодженість / нормативний хаос (аномія);
- 2) стабільність соціального порядку / радикальні зміни;
- 3) прозорість соціальної організації / секретність;
- 4) відчуття зрозумілості навколишнього світу / відчуття невідомості;
- 5) підзвітність інших людей і інститутів / безвідповідальність [213, с. 8].

Однак, бути впевненим, що безпосередній суб'єкт (держава), якому належать всі можливі ресурси, використає їх для подолання масової недовіри громадян та зосередиться на подоланні делегітимаційного процесу, неможливо. Це можна вважати своєрідним тестом, який кожна еліта повинна пройти на етапі усвідомлення необхідності побудувати або підтримати демократію у своїй країні за допомогою «ланцюгової довіри» (громадянин – суспільні об'єднання – громадянське суспільство – держава).

Однією із головних проблем сучасності є велика кількість держав, які переживають кризу легітимності. Протягом багатьох десятиліть особливо гостро вона проявилася у формі політичної нестабільності, частих державних переворотів в «третьому світі». В останні роки проблема кризи довіри та легітимації влади стала занадто актуальною для більшості посткомуністичних країн. Це пов'язано з руйнуванням там традиційних, ідеологічних та харизматичних механізмів легітимації, з відсутністю багатьох зрілих передумов, необхідних для демократії, і з низькою ефективністю влади, сформованою демократичними процедурами. Криза легітимності супроводжується масовими акціями протесту, часто супроводжується застосуванням політичного насилля, особливо за умов авторитарних режимів.

Проблема формування або відновлення довіри, яка стосується безпосередньо впливу на процес легітимації демократичного або іншого режимів, належить до

компетенції держави. Жоден інший самостійний суб'єкт владних відносин не може застосовувати весь той комплекс заходів та ресурсів, які має у своєму розпорядженні держава. І, відповідно, головним розпорядником всього цього масиву є політична еліта, яка в даний момент перебуває при владі.

Втім, часто спостерігається критика, що вказує на істотні протиріччя між функціонуванням інституту, з одного боку, та інтересами діючих суб'єктів політики, з іншого. Яскравий приклад – дисидентство в СРСР з його боротьбою за права людини. Як відомо, дисидентство було одним з делегітуючих чинників, що розхитував основи монопольного панування партійно-комуністичної номенклатури з її спецрозподільниками і нездатністю на належному рівні забезпечити як громадянські, так і соціальні та економічні права радянських людей [259, р. 108]. Правлячі режими використовують усі можливі ресурси та інститути, що перебувають під їх контролем, аби знищити політичну опозицію. Сучасні диктаторські режими, що неминуче зіштовхуються з подібними кризами, вимушені перманентно застосовувати армію і поліцію для збереження існуючого ладу (М'янма, Фіджі, Лаос та більшість країн Екваторіальної Африки), а режим КНДР для захисту від зовнішніх інформаційних потоків підтримує штучну ізоляцію населення країни від навколишнього світу. Проте, як свідчить досвід комуністичних диктатур, застосування насилля не може запобігти невідворотному падінню авторитарних режимів.

Головна особливість Близького Сходу – перманентна і практично спільна для усіх країн криза легітимності влади, проявом якого стала «Арабська весна». Ще однією особливістю є те, що основна регіональна сила, що має найрозвиненішу інфраструктуру – Ізраїль – є по суті країною позарегіональною, через численні конфлікти із арабськими сусідами, перш за все з Палестиною [250, р. 33]. Криза легітимності у Сирії пов'язана з тим, що чинний президент Сирії Башар Асад успадкував владу від свого батька, який здобув владу у 1970 р. шляхом військового перевороту. Особливість політичної влади в Сирії полягає у тому, що вона є світською і знаходиться в руках малочисельної етнічної групи алавітів. Опозицію владі складають переважно ісламісти, які протягом кількох років ведуть

громадянську війну проти Асада. У той же час Саудівська Аравія є винятково сировинною країною, у якій панує абсолютна монархія. Враховуючи виснаження нафтових родовищ і зростання безробіття (за різними оцінками воно становить 13-25%), можна спрогнозувати підрив легітимності чинної влади. Правляча династія Саудитів фактично «купує» довіру та підтримку населення нафтодоларами, що значно обмежує інші засоби легітимації свого правління.

Вищенаведені приклади наочно демонструють усю палітру кризи легітимності, якою пронизані політичні відносини і процеси у близькосхідному регіоні. При цьому навіть після повалення цих режимів на їх місці не з'являться такі, влада яких буде не тільки законною, але й легітимною. Раціональної легітимності у цьому регіоні бути не може, оскільки у політичних відносинах відсутні демократичні цінності і традиції. Традиційна ж легітимність є нестійкою через тривалий конфлікт між сунітами та шиїтами, що бере початок із VII ст. Регіон завойовувався різними колонізаторами настільки часто, що жодна влада не може вважатися тут повністю легітимною.

Втім, політична та духовна еліта Ірану є порівняно легітимною. Політичний процес і політичні відносини у країні побудовані таким чином, що до них залучені практично усі політичні сили: у парламенті представлені реформатори, помірковані та консерватори. Владна піраміда, що складається з муніципалітетів, парламенту, громадських організацій, Асамблеї експертів та інших структур, досить успішно займається агрегацією та артикуляцією рішень. Причому ця піраміда складається з представників усіх політичних сил.

Саме криза легітимності шахського режиму призвела до ісламської революції 1979 р. Оскільки духовні лідери мали більшу легітимність в іранському суспільстві, ніж монарх, що багатьма сприймався як маріонетка Заходу, його було повалено. Будь-яка інновація або модернізація, будучи адаптованою суспільством, призводить до зміни балансу політичної влади. Особливістю легітимації влади в Ірані є віра шиїтів (переважної більшості іранців) у «прихованого» дванадцятого імама Махді, який має з'явитися перед кінцем світу. До цього часу іранський духовний лідер (аятола) є намісником Махді на землі. Усі політичні та економічні кроки в Ірані

пояснюються владою з точки зору релігії, навіть необхідність приватизації чи пенсійної реформи [115, с. 17]. Існуюча на початку XXI ст. легітимність влади та політична стабільність забезпечує нормальне функціонування усієї соціально-політичної системи, однак не гарантує таку стабільність у майбутньому, в умовах нестачі в Ірані чітко діючих елементів традиційної легітимності.

Йорданія – це чи не єдина країна регіону, еліта якої володіє повноцінним ресурсом легітимності, хоча й традиційної: нинішня династія Хашимітів вважається пов'язаною із пророком Мухаммедом. Після підписання перемир'я між Йорданією та Ізраїлем у 1994 р. забезпечило правлячій династії значний зовнішній та внутрішній ресурс як для традиційної, так і раціональної легітимації. Королівство Йорданія наразі має усі шанси поєднати традиційні ісламські цінності з європейськими. Країна має політичні, соціальні, культурні, освітні ресурси для перетворення на «ворота у глобальний світ» для регіону.

Натомість економічні досягнення Тайваню, Південної Кореї, Сінгапуру, Чилі надали можливість недемократичним режимам цих країн посилити власну легітимність. Завдяки економічним досягненням рівень легітимності авторитарних режимів досяг такого рівня, що з'явилася реальна можливість провести відносно вільні вибори. Відтак навіть авторитарні лідери цих країн користуються повагою населення. Яскравим прикладом є місто-держава Сінгапур, де колишній диктатор Лі Куан Ю, уже не маючи реальної влади, протягом семи років обіймав спеціально створену для нього урядову посаду міністра-ментора (наставника). Сінгапурське суспільство визнає непересічну роль лідера у модернізації економіки острівної країни: за кілька десятиліть правління Лі Куан Ю колишня англійська колонія за рівнем добробуту населення наблизилася до найрозвиненіших країн Заходу [75, с. 556].

У більшості випадків легітимаційні кризи в авторитарних республіканських режимах призводять до швидкого падіння правлячого режиму, оскільки влада лідерів не є сакральною, а тримається на політичному насиллі чи економічних успіхах. Постійна зміна військових диктатур стала невід'ємною частиною політичного життя більшої частини латиноамериканських країн у XX столітті.

Монархічні ж режими використовують традиційний тип легітимації, що забезпечує їм триваліше існування. Втім, дві світові війни підірвали довіру підданих до монархів: Перша світова знищила Російську, Австро-Угорську, Німецьку і Османську імперії, а після 1945 р. було ліквідовано монархії в багатьох європейських країнах: Болгарії, Італії, Румунії, Угорщині, Югославії. Наслідками кризи легітимності також є масова еміграція, «потік» капіталів, «доларизація» країн (вираження недовіри до національної валюти), самоізоляція в закритому світі сім'ї чи в будь-яких інших малих групах. У сфері вертикальних політичних взаємовідносин індикаторами недовіри є абсентеїзм (відмова від участі у виборах), скорочення соціальної бази підтримки інститутів влади, а якщо й існує довіра до деяких політичних інститутів, то незначна [127, с.375]. Криза легітимності в рамках електорального циклу призводить до поразки правлячої партії або коаліції на виборах. Втім, тривала криза легітимності може призвести до державного перевороту, революції та повалення конституційного ладу.

Український дослідник В. Білошицький зазначає, що в останні роки чітко окреслилася тенденція втрати населенням ліберально-демократичних країн інтересу до участі у виборах представницьких органів влади. За останні 40 років фіксується стабільна тенденція до зниження ступеня залучення громадян демократичних країн до участі у виборчих кампаніях, виборах та інших заходах публічного політичного життя, що може означати втрату значним числом громадян віри у свою спроможність впливати на чинну систему політичних інститутів. Останнім часом фіксується й тенденція до зростання рівня недовіри громадян до законодавчих і виконавчих гілок влади та суб'єктів їх утворення, тобто політичних партій [20, с. 64].

Стрімке падіння довіри до російської влади у 2009 р., на думку самих росіян, було саме кризою, але не катастрофою, причому кризою, пов'язаною значною мірою із зовнішніми факторами. Навесні 2009 р. Д. Медведєву довіряли 63% росіян, не довіряли 20%. Росіяни також довіряють церкві (51%), армії (50%), ФСБ (40%). Керівникам суб'єктів федерації довіряють 36%, не довіряють 41%. Державна Дума – 23% проти 53%. Рада Федерації – 23% проти 45%. 11% росіян довіряють політичним

партіям (66% не довіряють), поліції 22% (не довіряють 57%). Так, 46% опитаних назвали в якості головної причини кризи легітимності міжнародну фінансову кризу. 24% вважають причиною підривної діяльність країн Заходу. 23% звинувачують банкірів, 28% - невдалу економічну політику нинішнього уряду, 22% - попереднього уряду, 18% - непродуману фінансову політику Центробанку, 9% - вважають винними себе, суспільство, населення, яке не навчилося працювати в умовах ринку. 5% вважають причиною кризи спадок радянської системи, 3% - опозицію, 2% - сіоністські організації [159, с. 87-96].

Розвиток інформаційних технологій поставив під загрозу стабільність режиму В. Путіна та Д. Медведєва. Політична опозиція протягом 2010-х років посилює свої позиції, згуртувавшись навколо М. Ходорковського, Б. Немцова, С. Удальцова та О. Навального. Опозиціонери проводять розслідування корупційних дій влади, викриваючи зловживання та інші порушення законодавства. Інтернет-проект О. Навального «РосПил» надає можливість отримувати правдиву інформацію щодо злочинів режиму [171, с. 22-23]. Крім того, російська опозиція проводить численні акції протесту, зокрема, проти анексії Криму. Усе це свідчить про те, що криза легітимності якщо й не загрожує самому існуванню сьогodнішньої політичної системи Росії, то значно підриває її стабільність і може призвести до революційних подій у майбутньому.

Варто зазначити, що характерною рисою легітимаційних криз в Україні є їх незавершеність та циклічність. Криза легітимності влади не призвела до вирішення актуальних проблем, що існують у взаємовідносинах влади і суспільства. Натомість вирішення головних протиріч, що були причинами криз, гальмувалося як владою, так і основними суб'єктами політики. Результатом цього є недовіра громадян України до політичних інституцій, а отже, у масовій свідомості влада є нелегітимною, незважаючи на зміну складу правлячої еліти.

Однією з найпомітніших криз легітимності на вітчизняних теренах стали події 2004 р., пов'язані з президентськими виборами. Через недовіру громадськості до результатів другого туру розпочалися масові акції протесту (так звана Помаранчева революція), що призвели не лише до переголосування другого туру з наступною

перемогою опозиційного кандидата В. Ющенко, але й до оновлення складу владної еліти. Втім, вітчизняний дослідник Ю. Мацієвський слушно вважає згадані події не революцією у класичному розумінні цього слова, а переходом від кланово-олігархічного авторитарного режиму до демократичного [121, с. 17]. В Україні політичний процес не вийшов за межі правового поля, хоча був дуже близько до цього; вибори закінчились, хоча й екстраординарно, проте легітимно. Криза легітимності, що була викликана порушеннями виборчого законодавства і супроводжувалася масовими акціями протесту, також була вирішена конституційним шляхом. Втім, рівень довіри до нової владної команди протягом перших років її урядування істотно знизився, і це уможливило реванш В. Януковича у 2010 р.

Втім, стратегія Партії регіонів на чолі з В. Януковичем і М. Азаровим на побудову міцної владної вертикалі, політичні репресії, скорочення соціальних виплат викликали недовіру населення. Станом на травень 2013 р. Верховній Раді довіряли 16,3%, не довіряли їй - 76,8% респондентів. Президенту довіряли 25,8%, не довіряли 68,9%. Уряду довіряли 22,3%, а не довіряли – 71%. Громадяни висловлюють недовіру міліції (70%) та прокуратурі (63%). Політичним партіям не довіряли 69,2%, довіряли їм – 17,6% [174]. О. Мазур підкреслює, що низька довіра громадян до органів влади трансформувалася в небезпечну тенденцію - зростання зневіри в демократичні процедури взагалі, а також у зневагу до органів влади, які застосовують ці демократичні процедури [109, с. 142]. Свідченням втрати легітимності режимом В. Януковича стало, зокрема, збільшення кількості протестних акцій, страйків, конфліктів та політичних скандалів як у столиці, так і в регіонах.

Євромайдан як акція політичного протесту розпочався 21 листопада 2013 р. як реакція на рішення Кабінету Міністрів України про призупинення процесу підготування до підписання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом. Слід зазначити, що ця дата співпала з дев'ятою річницею Помаранчевої революції 2004 р., втім сучасні події стали більш драматичними і вирішальними для долі України. Нижче ми спробуємо надати авторську періодизацію революційних подій.

Перший етап (21 – 30 листопада 2013 р.) характеризувався локальним і мирним характером політичного протесту. На Майдані Незалежності у столиці було встановлено намети пікетувальників, у той час як біля Верховної Ради України влада організувала так званий «антимайдан». Сутички між правоохоронцями, протестувальниками та провладними активістами мали на цьому етапі епізодичний характер [136, с. 2]. Лідери опозиції В. Кличко, А. Яценюк та О. Тягнибок закликали до мирного вирішення політичної кризи. Втім, в останні дні листопада, напередодні саміту у Вільнюсі, акції почали поширюватися по всій території України, а події набули міжнародного резонансу.

Другий етап (30 листопада 2013 р. – 22 січня 2014 р.) відзначився ескалацією протесту і радикалізацією вимог, причиною чого став силовий розгін Євромайдану у ніч проти 30 листопада. Відтепер учасники протестів вимагали відставки міністра внутрішніх справ В. Захарченка, а радикально налаштовані учасники заявили про необхідність відставки уряду М. Азарова та президента В. Януковича. 1 грудня було захоплено Київську міську державну адміністрацію, яку протягом кількох місяців використовували як штаб опозиції. 22 грудня народне віче ухвалило резолюцію про створення загальнонаціональної організації Всеукраїнське об'єднання «Майдан» з метою поглиблення, розширення та подальшої координації діяльності Євромайдану. Автовласники влаштували «Автомайдан», а інтернет-активісти створили безліч сайтів та сторінок у соціальних мережах з метою мобілізації громадян, передусім молоді. Після прийняття парламентом так званих «законів 16 січня», що обмежували громадянські права, зокрема, на свободу слова і зібрань, сутички з правоохоронцями у Києві та інших містах набули систематичного характеру, у центрі столиці було споруджено численні барикади.

Третій етап (22 січня – 21 лютого 2014 р.) став кульмінацією протистояння між режимом В. Януковича та опозицією. День Соборності відзначився особливо тяжкими барикадними боями на Європейській площі та вулиці Грушевського, в яких загинули щонайменше три особи. Акції протесту набували небаченої раніше гостроти й у регіонах: 22-27 січня було захоплено низку обласних державних адміністрацій. Провідну роль у боротьбі проти режиму почали відігравати

радикальні групи, серед яких найактивнішими стали «Правий сектор» та «Спільна справа». 18 лютого протистояння між силовиками та опозиціонерами у центрі Києва загострилося. Мирна хода, що прямувала до парламенту, була зупинена загонами «Беркуту» та внутрішніх військ. Цього ж дня було здійснено чергову спробу звільнення Майдану Незалежності від учасників протесту. 19 і 20 лютого бої у центрі Києва продовжилися, що призвело до загибелі близько сотні громадян. Фактично урядові сили зазнали поразки, а центр столиці перейшов під контроль опозиції.

Четвертий етап (з 21 лютого 2014 р.) ознаменувався колапсом старої політичної системи і конституюванням нової. Ввечері 21 лютого президент та лідери опозиції підписали Угоду про врегулювання політичної кризи в Україні. Відповідно до цієї угоди, було відновлено дію Конституції 2004 р., а позачергові президентські вибори мали бути проведені до кінця поточного року. Того ж дня парламент скасував статтю, за якою було засуджено Ю. Тимошенко, і наступного дня її було звільнено. У ніч проти 22 лютого президент таємно виїхав з Києва до Харкова, але потім зник, через що Верховна Рада призначила виконуючим обов'язки голови держави новообраного спікера О. Турчинова [217]. У цей час численні представники колишньої владної еліти, у тому числі й В. Янукович, залишили країну, а лідер фракції Партії регіонів у парламенті О. Єфремов заявив про перехід політичної сили в опозицію. 27 лютого за участі Майдану було сформовано новий уряд на чолі з А. Яценюком. До його складу увійшли як досвідчені політики, так і громадські діячі, що відзначилися під час революційних подій. Втім, в останні дні лютого посилювалася активність сепаратистів у Криму, що призвело до втручання Росії та ескалації протистояння на півострові. Невизнання парламентом автономії нової української влади призвело до гострої політичної кризи, яка призвела до анексії півострова Росією..

Незважаючи на незавершеність і певну непередбачуваність революційних подій в Україні, можна окреслити основні наслідки, до яких вже призвів Євромайдан та пов'язані з ним події станом на 1 квітня 2014 р. У внутрішньополітичній сфері це передусім трансформація конституційного ладу

(повернення до парламентсько-президентської республіки) та докорінна зміна правлячої верхівки і влади на місцях. Слід також відзначити звільнення та реабілітацію політв'язнів, зокрема Ю. Тимошенко. У локальному вимірі революція призвела до наростання сепаратизму у Криму, Севастополі, які були анексовані Росією, і Луганській та Донецькій областях. Акція «Російська весна», хоч і не досягла помітних успіхів у східних регіонах, але продемонструвала незгоду значної частини населення з політичним курсом нової влади. Головами низки обласних державних адміністрацій було призначено представників фінансово-промислових груп: І. Коломойського у Дніпропетровській області та С. Таруту у Донецькій, що може у перспективі призвести до олігархізації нового режиму і втрати ним довіри громадян. Адже вимогами громадян на Майдані є люстрація та боротьба з корупцією, втім, можливості виконання цих вимог в умовах повернення до влади олігархів видаються примарними.

У зовнішньополітичному вимірі означені події закріпили курс на європейську інтеграцію України, а у перспективі можуть зумовити й євроатлантичну. Втім, в економічній сфері спостерігалось падіння курсу гривні та інфляція, що призвело до збідніння населення. В культурно-ідеологічній сфері Євромайдан призвів до нових спроб переосмислення спірних сторінок історії України, зокрема, діяльності ОУН і УПА, а також вніс певний вклад у боротьбу із залишками тоталітарного минулого: під час революції в Україні було демонтовано значну кількість пам'ятників більшовикам, передусім В. Леніну.

Отже, Євромайдан став наслідком низки суперечностей в українському суспільстві: між владою та опозицією, між носіями європейських та російських імперських (а подекуди й радянських) цінностей, між олігархами, бюрократією і силовиками з одного боку та найманими працівниками, студентством і малим бізнесом з іншого. Гостра криза легітимності полягала в тому, що громадяни не довіряли практично усім інститутам: парламенту, президенту, уряду, армії, міліції та судовій системі. Розпочавшись як мирна акція протесту, Євромайдан перетворився на Революцію гідності, яка поклала край політичному режиму, що існував з 2010 р., і заклала підвалини нового конституційного, політичного і правового устрою. Зміна

законодавства стала свого роду точкою біфуркації, і від нової владної еліти залежатиме, чи піде Україна шляхом розбудови демократичної, соціальної і правової держави. На нашу думку, Євромайдан і революція 2014 р. засвідчили, що український народ здатен повалити будь-який режим, відтак, нова владна еліта дотримуватиметься демократичних норм.

Слід зазначити, що традиційним інструментом запобігання падінню легітимності в українських реаліях є збільшення видатків, зокрема соціальних виплат. Втім, в останні роки все більше громадян розуміють, що це є лише маніпулятивною передвиборчою технологією, яка не забезпечена реальним зростанням економіки. Крім того, необґрунтоване збільшення видатків забезпечується емісією грошей, яка призводить до інфляції, відтак, ефективність цих кроків дедалі менша.

Для подолання кризи легітимності в умовах демократичного режиму влада використовує різноманітні методи, до яких належать, зокрема: підтримка постійних контактів з населенням, проведення роз'яснювальної роботи щодо своїх цілей, задоволення соціально-економічних потреб громадян, здійснення державних програм підтримання законності та правопорядку. На думку російського дослідника Д.В. Іванова, у XXI столітті політичні еліти володіють теорією і практикою управління масовою комунікацією, тому «демократичні політичні режими, будучи іманентно схильними до кризових процесів, залишаються стабільними і зберігають свої адаптивні властивості» [65, с. 51].

Дії влади у випадку падіння рівня її легітимності відрізняються залежно від характеру політичного режиму та особливостей політичної культури суспільства. У демократичних країнах особливо гостра криза легітимності часто призводить до відставки уряду або голови держави. Прем'єр-міністр Румунії Е. Бок склав повноваження 6 лютого 2012 р. після невдалих спроб вирішити соціально-економічні проблеми, а президент Німеччини К. Вульф пішов у відставку 17 лютого 2012 р. після низки корупційних скандалів. Натомість в умовах авторитарних режимів лідери рідко добровільно відмовляються від влади, варто згадати арабських диктаторів, владу яких було повалено шляхом революцій. Проте трапляються й

винятки: чилійський диктатор А. Піночет пішов у відставку після поразки на виборах 1990 р.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що криза легітимності є своєрідним «іспитом» для будь-якої владної еліти, який демонструє рівень відповідності її діяльності зовнішнім вимогам. Лише скоординовані дії парламенту, уряду та голови держави дозволяють політичній системі відновити стабільність без суттєвих негативних наслідків. Особливо важливого значення в сучасних умовах набуває проблема управління масовою комунікацією для збереження адаптивних властивостей системи в умовах кризи легітимності.

Отже, недовіра населення до існуючого політичного режиму є наслідком неефективної політики держави у співробітництві із громадянським суспільством і, таким чином, є надзвичайно важливим чинником делегітимації влади та кризи демократії. Але, як будь-який хаос перетворюється в порядок, так і кожна влада має ефективні механізми для подолання недовіри своїх громадян та повернення курсу розвитку країни в раціонально-правові рамки становлення та функціонування демократичного режиму.

У науковій літературі не існує чіткого алгоритму подолання кризи легітимності, втім, можна виокремити низку заходів, що сприятимуть відновленню довіри до влади.

- підтримка постійних контактів владних інститутів з населенням;
- проведення народними обранцями та чиновниками роз'яснювальної роботи відносно своїх цілей;
- посилення ролі правових методів для досягнення цілей і постійного поновлення законодавства;
- дотримання правил політичної гри без утиску інтересів сил, які беруть у ній участь;
- зміцнення демократичних цінностей у суспільстві;
- задоволення соціально-економічних потреб населення.

Насамкінець варто зазначити, що зупинити або позбавитися кризи легітимності досить важко і не завжди вдається. Іноді владна еліта, ігноруючи

потреби суспільства, остаточно позбавляється довіри громадян і поступається місцем новій еліті, як вже було в Україні у 2004 р. Тому проблема делегітимації відноситься до розряду тих, яким простіше запобігти, аніж припинити, коли вони вже далися взнаки.

Можна виокремити дві групи механізмів, що мають сприяти подоланню кризи легітимності.

До першої групи механізмів, які формують та підтримують довіру населення перш за все на інституційному рівні, відносяться:

1. Формування особистості з культурно–довірчою спрямованістю, яка б відчувала себе носієм людських достоїнств й інших громадянських чеснот, що впливають на солідаризацію суспільства – вплив на процес соціалізації за допомогою виховання - розумового, культурного-естетичного, патріотичного.

2. Створення умов відносної рівності життєвих шансів, можливостей громадян реалізувати свої здібності й особистісні ресурси, державне фінансування освіти, науки і мистецтва, допомога у виборі професії та працевлаштуванні.

3. Відносну свободу вибору варіантів соціальної мобільності, тобто можливість та інтенсивність професійних посадових та територіальних переміщень, особливо підвищення вертикальної мобільності представників нижчих та середніх прошарків. Усе це має забезпечити самостійність акторів у виборі способів виконання своїх соціальних ролей та реалізації творчих задумів [63, с. 123].

Друга група механізмів має назву макротехнологій довіри, які виконують дві взаємопов'язані функції: 1) вони спрямовані на вдосконалення державного управління на користь розв'язання та відновлення проблеми довіри; 2) вони сприяють формуванню і зміцненню інфраструктури довіри в суспільстві.

У складі цих методів конкретно описуються:

– метод прозорості управління – можливість постійного доступу до результатів дій влади;

– метод відвертості управління – правдивість висловлювань конкретних політичних діячів та представників різного роду структур;

- метод позитивного позиціювання – створення позитивного іміджу надійного партнера для кожного громадянина та суспільства в цілому;
- метод партиципативності (співучасті) – метод включеності у процеси прийняття рішень влади;
- метод культивування толерантності – боротьба за гуманізацію стосунків всіх національних та етнічних груп тощо [127, с. 377].

Отже, недовіра населення до існуючого політичного режиму є наслідком малоефективної політики держави у співробітництві із громадянським суспільством і, таким чином, є надзвичайно важливим чинником делегітимації влади та кризи демократії. Але як будь-який хаос перетворюється в порядок, так і кожна влада має ефективні механізми для подолання недовіри своїх громадян та повернення курсу розвитку країни в раціонально-правові джерела становлення та функціонування демократичного режиму.

Криза легітимності – це різке падіння довіри громадян до владних інституцій, політичних діячів та політичної системи країни в цілому. Недовіра до окремого політичного інституту, наприклад парламенту, призводить до дострокових виборів і його кадрового оновлення. Таким чином, навіть загроза кризи легітимності певним чином дисциплінує політичних діячів, змушуючи їх діяти в інтересах громадян і держави.

Отже, криза легітимності чинить потужний вплив на політичну систему, призводячи до зміни партійної структури, складу політичної еліти внаслідок поразки на виборах, а іноді й до зміни нормативно-правової бази та форми правління, або ж державного перевороту, революції і тотального оновлення системи.

3.2 Місце та роль аксіологічної кризи у розвитку політичної системи

Цінності та ціннісні орієнтації є основними категоріями, які структурують і формують національну ідентифікацію. Цінність – це компонент соціальної системи, що має особливе значення в індивідуальній і суспільній свідомості. Світовий досвід свідчить, що до проблеми цінностей найчастіше звертаються у переломні моменти розвитку суспільства. Вирішення проблеми цінностей, у тому чи іншому обсязі, на певному етапі розвитку держави набуває важливого прогностичного значення. Очевидно тому, що визначення домінуючих у суспільстві, або ж таких, що культивуються владою цінностей, дозволяє передбачити результати суспільного розвитку. На нашу думку, цінністю слід вважати предмет чи явище, яке має суспільну значимість і корисність.

Цінності можна охарактеризувати як своєрідний «логічний кристал», який дозволяє зрозуміти глибинні процеси, які відбуваються у певній соціальній системі, та виявити їх сутність. Досліджуючи систему цінностей, на які орієнтується більшість населення країни, саме за допомогою призми «ціннісного кристалу» можна відповісти на одвічні питання: куди і якою дорогою ми прямуємо, що чекає на наше суспільство у майбутньому: злету чи падіння, піднесення чи стагнація. Дослідження кризи політичних цінностей має проводитись з урахуванням філософського, соціологічного та історичного інструментарію, оскільки політичні цінності суспільства нерозривно пов'язані з його історією та культурою.

Кожне суспільство і соціальна група створюють притаманні їм загальні та специфічні ціннісні системи і кодекси, що виражають їх домінуючі інтереси і цілі. У практичному вимірі проблема цінностей виявляється у пошуках ефективних механізмів перетворення цінностей нації у ціннісні орієнтації особистості як носія культурного національного «коду». Адже, якщо цінності можна розглядати як об'єктивно існуючу реальність, то ціннісні орієнтації є суб'єктивним її сприйняттям. Лише орієнтація на певні предмети, явища, ідеї, як на особистісні цінності, здатна регулювати поведінку людини на найбільш «надійному» її рівні - на рівні

саморегуляції. Цінності є базисом мотивації поведінки людей, основою цілісності політичної системи. Суспільство, у якому досягнуто консенсусу стосовного того, що вважати цінністю, може характеризуватися як стабільна система, оскільки зникає істотне джерело протиріч, що породжують нестабільність, катаклізми, конфлікти та потрясіння.

Існує ще одна важлива обставина, що надає особливого значення ціннісній проблематиці. Цінності є своєрідним «культурним кодом», адже кожна культура породжує власну, лише їй притаманну ціннісну систему. Засвоєння громадянином цінностей, що утворюють цю систему, та їх ієрархії, є важливим показником успішності процесу політичної ідентифікації та розвитку національної самосвідомості [240, р. 896]. Суспільство, що перебуває у стані вибору, має запозичити із загальнолюдського досвіду ті цінності, які відповідають рівню культурного розвитку, народним традиціям, духу, менталітету нації.

Незважаючи на істотні відмінності між існуючими у сучасному світі цивілізаціями, можна виокремити фундаментальні цінності, притаманні усьому людству: це, перш за все, мир, справедливість, злагода, добробут тощо. Серед політичних цінностей, на яких базується сучасна цивілізація, можна зазначити: свободу, демократію, безпеку, порядок, права людини, толерантність та інші. Слід зазначити, що вони часом вступають у суперечність одна з одною. Так свобода часто протиставляється порядку, звідси й дві протилежні ідеології – лібералізм, що постулював примат свободи, і консерватизм, що наголошував на першості порядку. Толерантність як політична цінність часто суперечить постулатам національної ідентичності.

Цінності у розумінні А. Селезньової - це результат суб'єктивного переживання незадоволеної потреби. У достатньо стабільній ситуації ієрархія цінностей визначена більш-менш однозначно, відтак, політичний світ пізнається через стійкі зрізи. У перехідному суспільстві в умовах соціокультурної кризи відбувається радикальний злам ціннісної ієрархії, на зміну якій приходить складний взаємообумовлений процес відмирання старих і зміцнення нових цінностей. Політичні цінності носять стереотипізований характер. Вони не піддаються прямій

вербалізації, але можуть бути непрямим чином виявлені спеціальними методиками політико-психологічного аналізу. В результаті вербалізації дані цінності виражаються в таких поняттях як «мир», «порядок», «законність», «суверенітет», «патріотизм», «свобода», «справедливість», що є набором цінностей, який визначає пріоритети будь-якої демократичної держави. Специфічною в даному випадку є інтерпретація росіянами даних понять, обумовлена особливостями життя країни в останні 20 років. Переважаючою у свідомості росіян, незалежно від їх віку, є цінність побудови в Росії сильної дієздатної держави, яка забезпечує громадянам соціальну справедливість. На першому місці серед політичних цінностей стоять потреби безпеки і порядку [165, с. 121-122].

Аксіологічна (ціннісна) криза - це суперечність між представниками різних світоглядних позицій, докорінний злам звичних політико-ціннісних орієнтацій, що призводить до трансформації політичної свідомості значних груп громадян. Говорячи про кризу політичних цінностей, можна виокремити її основні види: міжгенераційну та культурно-цивілізаційну кризи політичних цінностей.

Міжгенераційна криза політичних цінностей спричинена істотними відмінностями у політичному світосприйнятті різних політичних генерацій, що виявляється у підтримці ними діаметрально протилежних ідеологічних платформ і політичних партій, часто радикального спрямування (особливо це стосується молоді). Люди старшого покоління орієнтуються перш за все на цінності стабільності та порядку, в той час як для молоді більш важливими є постматеріалістичні цінності, що набувають істотної значимості для людей зі зростанням рівня життя. Молоді громадяни прагнуть приділяти більше уваги автономії, самовираженню (у тому числі художній і науковій творчості) та рівню якості свого життя. Свобода совісті, слова і друку висувуються на перший план, в той час як традиційні цінності (сімейні, релігійні) вже не мають актуального значення. Цей зсув пов'язаний передусім зі зміною умов існування: після Другої світової війни громадяни країн Заходу вперше усвідомили, що фізичне виживання вже не є першочерговою задачею, оскільки воно є само собою зрозумілим. Як справедливо зазначає Р. Інглхарт, протягом усієї історії питання виживання було

провідним для переважної більшості людства. Але помітне економічне зростання, що відбулося у повоєнну епоху, разом із формуванням держави загального добробуту (welfare state), сформувало принципово нові умови в розвинених індустріальних товариствах. Післявоєнні покоління виховувалися в умовах стабільності та добробуту, що було безпрецедентним в людській історії [247, р. 131].

Відмінності в пріоритетах старшого і молодшого поколінь, які стали очевидними, коли громадяни, народжені після війни, вийшли на політичну арену. Як свідчить політична практика повоєнних десятиліть, відбулася міжгенераційна зміна цінностей: старше покоління вважає пріоритетними цінності виживання (survival values), у той час як молодь тяжіє до цінностей самовираження (self-expression values). Це сприяло появі нових політичних рухів, які акумулювали інтереси нових поколінь: зелені та антиглобалістські об'єднання є яскравим свідченням цього. Так, Партія Зелених вже протягом тривалого часу активно впливає на політичну систему Німеччини, входячи до складу коаліції «Союз 90 - Зелені» і беручи участь у формуванні уряду.

Ця ціннісна трансформація вказує на посилення індивідуалістичної орієнтації людини в умовах постмодерну. Втрата збалансованості індивідуального і колективного, що вважається основою стабільності соціального порядку, є закономірним наслідком функціональної кризи інституціонального порядку ХХІ ст. Ця криза полягає в тому, що індивід втрачає контроль над найважливішими соціальними явищами. Зростаюча в зв'язку з цим непередбачуваність людського буття та незахищеність перед неконтрольованими змінами глобального масштабу стимулює його прагнення відмовитись від досягнення довготривалих цілей та завдань, дезінтегрує соціальне й індивідуальне життя, порушуючи моральні та патерналістські цінності. За словами З. Баумана, партнерство вже не є тим, що повинно досягатись «через тривалість зусиль і періодичних жертв, а... є чимось таким, від чого очікують миттєвого задоволення, що відкидається, якщо не виправдовує цих очікувань, і що підтримується лише доти (і не більше), доки продовжує давати насолоду». У таких умовах навіть найменша перепона здатна

знищити партнерські відносини, а дрібні непорозуміння перетворюються на гострі конфлікти [13, с. 198].

Як справедливо зазначає Ю. Шайгородський, результати дослідження ціннісних орієнтацій дають підстави констатувати окремі факти, здійснити спробу прогнозу певних тенденцій у формуванні ціннісної свідомості громадян, передусім молоді, а саме:

1. Сучасне покоління молоді у переважній більшості може бути охарактеризоване як маргінальне. Значною мірою, саме цим обумовлені протиріччя у структурі ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку, як на індивідуальному так і груповому рівні.

2. Брак чітких орієнтирів, тотальна «розмитість» моральних норм, пануючий у суспільній свідомості нігілізм, істотно впливають на формування системи ціннісних орієнтацій громадянина. Наявність протиріч негативно впливає на визначення життєвих цілей, власного життєвого планування і засобів досягнення. Це позначається на психологічному стані молоді, особливо - підлітків, молодих людей раннього юнацького віку.

3. Структура ціннісних орієнтацій громадянина характеризується значним посиленням ваги індивідуальних цінностей: сім'ї, здоров'я, впевненості у собі, дружби, особистого успіху, матеріального благополуччя тощо. Поряд з цим, вкрай низько оцінені: громадська активність, патріотизм, національні традиції, пізнання. Є вагомі підстави стверджувати, що така зміна ціннісних орієнтацій носить стійкий характер.

4. Пересічний громадянин все частіше не бачить реальної можливості розвитку та реалізації власних здібностей. Молоді громадяни сповнені тривоги за своє майбутнє, бояться безробіття, бідності, розгулу злочинності, соціального вибуху. Практична відсутність гарантій соціального захисту молоді і молодих сімей, безадресність соціальної допомоги, що має місце, стрімка тенденція переходу до платного навчання та платних послуг охорони здоров'я на тлі стрімкого подорожчання життя, призводять до відчуження молодої людини від суспільства, зневіри у можливості власної держави. Більше того, чи не найпопулярнішою серед

молоді є думка про те, що держава заважає реалізувати потенційні можливості своїх громадян.

5. Вітчизняне суспільство не зможе прогресувати, не досягне високого розвитку цивілізації без фундаментального переосмислення ролі молоді у соціально-політичних процесах, без своєрідного «перевороту» у масовій свідомості, у поглядах політичних діячів відносно феномену молоді як фактору суспільно-політичного розвитку. Гуманізація освіти і виховання, практики соціальної роботи з молоддю, індивідуалізація цих процесів, може значною мірою послабити негативні тенденції перехідного етапу розвитку суспільства, сприяти адаптації молодої людини до сучасних умов життєдіяльності [207]. Водночас не слід забувати й про адаптацію представників старшого покоління до нових умов життя.

Покоління, які вступають у життя, застають певну ціннісну реальність. Людина не народжується з готовими ціннісними укладами, а формує їх протягом своєї життєдіяльності. Ціннісна структура особистості є результатом з процесу засвоєння суспільних цінностей, соціальних норм, ролей, узагальнених цілей, які є для неї орієнтирами при засвоєнні соціального світу, з одного боку, та становлення структури людського «Я», самосвідомості – з іншого. Процес формування ціннісних орієнтацій підростаючої особистості в умовах кризи суспільних цінностей вимагає максимальної уваги, не лише з боку вчених і практиків, але й з боку держави, її законодавчих та виконавчих органів, суспільних інститутів.

Британський соціолог Е. Гідденс зазначає, що формування політичних цінностей у сучасному суспільстві є складним процесом: індивід зіштовхується з низкою дилем самовизначення (self dilemmas): 1) уніфікація і фрагментація; 2) безпорадність і набуття влади (appropriation); 3) стійкі авторитети чи самовизначення в умовах їх відсутності; 4) індивідуальний досвід або стандартизована поведінка [236, р. 187-208].

Прикладом загострення ціннісної кризи, основою якої були протиріччя між цінностями виживання та самовираження, стали події 1968 р. у низці західних країн, передусім у Франції (студентські виступи проти уряду де Голля) та США (рух проти війни у В'єтнамі). Якщо початок Першої світової війни молодь європейських країн

зустріла з певним піднесенням та ентузіазмом, то війни 1960-х рр. розцінювалися як безглузді і викликали обурення народних мас. Як зазначає М. Курланські, «у 1968 р. люди зрозуміли, що вони не безсилі, що вони можуть вийти на вулиці і стати творцями історії» [94, с. 536]. Рушійними силами подій кінця 1960-х стали, користуючись терміном Р. Інглхарта, носії «цінностей самовираження», у той час як владні структури очолювали носії «цінностей виживання», для яких силовий спосіб вирішення конфліктів вважався прийнятним. Масові протести 1960-х рр. стали певною мірою прикладом для наступних поколінь, які організували «оксамитові» та «кольорові» революції. Масові протести 1968 року стали один з перших проявів міжгенераційної кризи, що призвели до відставки президента Ш. де Голля.

Яскравим прикладом міжгенераційної кризи сучасності стали події Арабської весни. Протягом останніх десятиліть в арабських державах завдяки експорту нафти відбувалося помітне економічне зростання, яке дедалі менше відповідало існуючому авторитарному режиму. На початку XXI ст. у Північній Африці було майже подолано неписьменність, а кількість людей з середньою та вищою освітою постійно зростала. Незважаючи на переслідування опозиційної преси, диктаторські режими не чинили перепон розвитку Інтернету, а відтак громадяни (особливо молодь) мали можливість безперешкодно отримувати інформацію із закордонних джерел. Сформувалося так зване «покоління очікування» («waithood generation»), до якого належали молоді люди, що отримали вищу освіту, володіли іноземними мовами, але не мали можливості реалізувати свій творчий потенціал за умов диктатури. Мережа Інтернет та супутникове телебачення давали можливість молоді порівнювати умови на батьківщині і за кордоном, нав'язували західні стандарти споживання, які не могли бути втілені у вітчизняних умовах. Молоде покоління вимагало свободи слова, але задоволення цієї вимоги означало наближення краху диктаторських режимів [244, р. 60-61]. Ці протиріччя і стали причиною соціально-політичних зрушень, що усунули від влади президентів Тунісу та Єгипту, призвели до громадянської війни у Лівії та Сирії, дестабілізували ситуацію у Ємені, Сирії, Бахрейні та низці інших країн.

Процеси політичної і соціокультурної трансформації, в рамках яких відбулася зміна вектора розвитку політичної системи, економічного курсу і зовнішньополітичних орієнтирів постсоціалістичних країн, потягли за собою істотне переосмислення соціально-політичної реальності. Старшому і середньому поколінням довелося вчитися жити у нових політичних і економічних умовах, пристосовуючи до них свої уявлення, вироблені ще у рамках радянської епохи, а молодшому – формувати свій політичний світогляд на основі нових ціннісних орієнтирів. Тим не менш, центральне ядро політичного мислення, що менше піддається змінам і яке складається з політичних цінностей, що закладаються у процесі політичної соціалізації, піддалося змінам у меншій мірі [165].

Міжгенераційна криза є особливо гострою у перехідних суспільствах, які знаходяться у стані демократичного транзиту. Старші покоління віддають перевагу цінностям стабільності та порядку, часто навіть схвально ставлячись до авторитарного минулого, в той час як молодші інтегруються до ринкової економіки і пов'язаних з нею політичних відносин, здатні до конкуренції та готові брати на себе відповідальність за свою громадянську позицію. За таких умов представники різних поколінь, будучи носіями різних цінностей, зіштовхнуться на електоральному полі. Так, розпад СРСР призвів до гострої кризи ідентичності росіян: якщо жителі союзних республік ототожнювали себе не лише із Союзом, але й з певною республікою, то жителі РРФСР рідко ідентифікували себе як росіян: у 1992 р. такі громадяни становили лише чверть опитаних [60, с. 8]. В Україні це виявляється, зокрема, у підтримці громадянами похилого віку Комуністичної партії [201]. Це забезпечує представництво цієї політичної сили у парламенті та уряду, а відтак і вплив на нормотворчий процес.

К. Мангейм підкреслював, що у моменти глибоких криз відбувається блокування здорового глузду, тобто здатності людини розумно оцінювати стан справ і діяти, виходячи з цієї оцінки. Необхідність обмірковувати й розуміти, що відбувається у світі, стає непосильним навантаженням, і людина прагне уникнути цієї необхідності, сховатися у сферу ірраціонального. Вона проявляє підвищений інтерес до окультизму, вивчає гороскопи, вірить астрологам. Психологічний захист

особистості проти маніпуляції свідомістю різко послаблюється [116, с. 143–176]. В умовах аксіологічної кризи відбувається маргіналізація значних груп людей. Маргінальна людина – це людина, що знаходиться на межі двох культур як систем певних цінностей, норм, установок, що поєднує у собі ідентичність з обома культурами, але повністю не належить жодній з них. Прагнучи інтегруватися у різні культури, вона лише частково засвоює зразки їх соціокультурних стандартів. Іншими словами, маргінали існують в умовах нестійкої, ситуативної ідентичності, відтак, їх система цінностей піддається різним трансформаціям. У свідомості маргінала зіштовхуються різні, іноді протилежні системи цінностей, що сприяє формуванню девіантної поведінки. Є.Б. Ільянович слушно зазначає, що «людина кризова» - це і є маргінальна людина [67, с. 190-191].

Кожна держава намагається згуртувати своє суспільство навколо річниць і дат, тобто позитивного послання, певної системи цінностей, частиною якого стає будь-яка річниця. В історії кожної країни є певні події, які визнаються переважною більшістю суспільства як значущі віхи на шляху становлення державності. У Франції це взяття Бастилії 14 липня 1789 р., у Німеччині – об'єднання країни 3 жовтня 1990 р., у США – перемога над Японією 2 вересня 1945 р., у Польщі – ухвалення першої конституції 3 травня 1791 р. Річниці цих подій відзначаються на загальнодержавному рівні, а пам'ять про них передається від покоління до покоління. Міфи та ритуали, за словами О. Токовенка, є елементами політико-культурної трансмісії як способу підтримання і репродукції феномену політики та людини як політичної істоти [188, с. 144].

У той же час громадяни України істотно розходяться у розумінні геополітичної, соціально-економічної, культурної специфіки і ролі своєї батьківщини в оцінці більшості значущих подій. Навіть День Перемоги викликає запеклі дискусії: деякі політичні сили, у тому числі представлені у Верховній Раді, вважають 9 Травня символом «радянської окупації» і всіляко перешкоджають його святкуванню. Натомість створення УПА 14 жовтня 1942 р. не сприймається більшістю громадян як значуща дата; тим не менш у свідомості мешканців західних регіонів, а відтак, і риторичі політичних сил, що орієнтуються на цей електорат,

цінність даної події набагато вища за Перемогу у Другій світовій війні. Відсутність єдиного національного міфу, нездатність відновити ідентичність народу можуть загрожувати національній безпеці. Вона пов'язана із нездатністю згуртуватися на основі позитивної ціннісної бази, визнаної більшістю громадян, знайти нових або повернути старих союзників без пошуків зовнішніх та внутрішніх ворогів і відповідно самовизначитися в якості сучасного суб'єкту світової політики.

У результаті зміни політичної та економічної системи, руйнації базових цінностей суспільства, ідеологічного вакууму, мислення у перехідному суспільстві характеризується постійним напруженням. Громадянин перебуває у постійному пошуку світоглядної платформи, часто змінює свої політичні погляди. Характерними рисами політичного мислення в умовах міжгенераційної кризи цінностей є інверсія та медіація.

Інверсія характеризується абсолютизацією полярностей, оскільки людина психологічно не переносить вад перехідного суспільства. Це може стимулювати деструктивну енергію, повне відкидання історичного досвіду, і тим самим блокувати інноваційні тенденції у політичній сфері. За таких умов часто відбувається різка дифузія, розпад домінуючих цінностей, зокрема політичних. Втім, саме у цей час у свідомості людей виникає нова картина бачення світу, формується сучасний світогляд.

Медіація – це пошук компромісу між крайнощами, завдяки якому у суспільстві спостерігається прогрес соціальних відносин. За останні роки саме в пострадянських суспільствах наявне своєрідне поєднання стереотипів старого мислення, попередніх політичних цінностей з новими, що формуються. Це означає, що особистість може приймати демократичні цінності як мету і тоталітарні норми як засоби її досягнення. Саме цим визначаються суперечності масової свідомості у перехідних суспільствах. У зв'язку з фактичним збереженням попередніх соціальних відносин нові інститути та типи поведінки часто виявляються малоефективними або взагалі неідеальними [69, с. 165].

У суспільстві, що трансформується, перебуває на зламі історичних епох, на шляху від тоталітарного до демократичного, від командно-адміністративної до

ринкової економіки, від провінції імперії до самостійної держави, від ідеології інтернаціоналізму до усвідомлення національної ідеї, проблема переоцінки цінностей є нагальною, а сам процес – не лише необхідним, але болючим і досить тривалим. На думку В. Горбатенка, кризовий характер ідентифікаційного процесу в Україні виник в умовах різкого переходу від одного типу соціально-політичного життя до іншого, від залежного, але чітко визначеного існування за загальнозрозумілих уявлень щодо характеру суспільного ладу до невизначеної ситуації із необхідністю суспільного і індивідуального вибору. Ця ситуація створила у свідомості людей суперечливість, що полягає в пошуку свого місця між старими й новими формами буття, врівноваженні двох протилежних полюсів свідомості [45, с. 117-122].

У періоди соціальних потрясінь і криз актуалізуються процеси ціннісного переосмислення політичних подій, що стає підґрунтям для міфотворчості. З'являються нові міфи, за допомогою яких політичні актори намагаються заповнити певний ціннісний «вакуум». У цьому контексті кризовий період сприяє наростанню ціннісних конфліктів. З іншого боку, в кризових умовах, а відтак і суттєвого знецінення авторитету держави, розвінчуються міфологеми про ефективне та швидке вирішення суспільних конфліктів і проблем (міф про єдину демократичну команду, створену за часів «помаранчевої революції»; міф про українську опозицію; міф про сформовану партійну систему, яка спроможна делегувати своїх представників для управління державою; міф про чемпіонат «Євро-2012», який об'єднає зусилля українців та влади у розбудові економічної і соціальної інфраструктури; про «євроінтеграцію вже найближчим часом», і, нарешті, міф про дієву та ефективну владу в Україні) [206].

Культурно-цивілізаційна криза полягає у зіткненні представників двох або більше цивілізаційних кіл у певному політичному просторі. Вона підриває підвалини соціокультурної інтеграції народних мас зсередини, відтак, маси позбуваються колективних можливостей протистояти обставинам зовнішнього світу. Західні держави вже зіштовхнулися з подібною кризою: мігранти із Африки та Азії, часто нелегальні, не бажають інтегруватися у суспільство, створюючи гетто,

які стають осередками злочинності і в майбутньому здатні підірвати єдність західної цивілізації. Більшість іммігрантів виконують некваліфіковану працю за низьку плату, яка не відповідає життєвим стандартам розвиненої країни. Нелегальна міграція у XXI столітті стала глобальним явищем, причини якого – нерівномірність розвитку країн та регіонів, голод, війни, репресії, безробіття тощо. Основними «постачальниками» мігрантів є країни Африки, Азії та Латинської Америки [220, р. 351]. Основний тягар із прийняття та утримання іммігрантів несуть США, Канада, країни Європейського Союзу та Росія. Ці країни є традиційно християнськими, в той час як більшість мігрантів є мусульманами.

Так, у 2005 р. у Франції відбулися сутички між молоддю з іммігрантських районів та поліцією проявилися глибокі протиріччя у французькому суспільстві, а уряд виявився неспроможним їх вирішити і вжити оперативних заходів щодо відновлення порядку, внаслідок чого громадянам і державі було завдано значних збитків. А головним наслідком цих подій стало падіння довіри до Президента й одночасне зростання авторитету міністра внутрішніх справ Ніколя Саркозі, який взяв під особистий контроль боротьбу із заколотниками і відкинув будь-яку можливість вести переговори з ними [262, р. 134]. Представник правого флангу французького політикуму, Саркозі виступив з консервативною програмою і зміг використати свої успіхи у боротьбі з кризою для перемоги на президентських виборах 2007 р.

Втім, конфлікт перебуває у «замороженому» стані і може в будь-який момент вибухнути з новою силою. Слід зазначити, що сутички між іммігрантами та поліцією і (або) корінними мешканцями відбуваються й у Росії, Великій Британії (заворушення у Лондоні влітку 2011 р.), Італії, а віднедавна і в Україні (сутькички між українськими та іноземними студентами в Одесі та Харкові восени 2012 р.). Небажання іммігрантів асимілюватися у поєднанні з надмірною толерантністю політичних лідерів та правоохоронних структур продукує конфлікт цінностей у суспільстві, який може призвести до стрімкого зростання ксенофобських настроїв, радикалізації політичних поглядів громадян, посилення позицій ультраправих політичних сил.

У нинішніх умовах відбувається неухильне послаблення можливостей окремих національних держав впливати на внутрішньо - і зовнішньополітичні процеси, що відбуваються у глобалізованому світі. Переважна більшість держав на своєрідних заручників глобальних тенденцій, опинилися у залежності від наднаціональних, глобальних структур. Ця залежність зростала протягом останніх десятиліть, і у подальшому буде лише посилюватися. Інтереси національних еліт, які перетворюються на складові частини глобального правлячого класу – інтеркратії, все частіше суперечать інтересам більшості населення цих країн. Послаблюється вплив громадян та їх об'єднань на процес прийняття рішень загальнодержавного значення [239, р. 530]. Таким чином, ставляться під сумнів сформульовані ще в епоху Просвітництва основні принципи народного суверенітету і національної незалежності.

Культурно-цивілізаційна криза втілилася у посиленні розрізненості людей, зростанні релігійної, соціальної, національної нетерпимості, екстремізму. Зростання девіантної, передусім відверто агресивної поведінки – це одна з найгостріших проблем, з якою зіштовхнулися не лише країни, що розвиваються, а й передові західні суспільства. Так, донедавна одним із осередків спокою у Європі вважалася Норвегія, проте 22 липня 2011 р. теракти, вчинені одноосібно А. Брейвіком, сколихнули увесь світ. Унікальність подібної акції полягає у тому, що злочин подібного масштабу був здійснений не мігрантом чи членом міжнародної терористичної групи, а уродженцем Норвегії, який у такий спосіб протестував проти надмірної толерантності у європейському суспільстві [223, р. 152]. Враховуючи щорічне збільшення потоків мігрантів (часто нелегальних) до країн Заходу, можна спрогнозувати подальші сплески насилля: окремі радикально налаштовані елементи вже не бажають миритися з існуючим станом речей і використовують у боротьбі за культурну і ціннісну цілісність західної цивілізації усі наявні засоби, аж до зброї. Це також призводить до того, що провідну роль у політичній системі починають відігравати партії, які виступають проти толерантності як політичної цінності.

Сучасна глобалізація призводить до стрімкого поглиблення розриву між багатими та бідними країнами. Поглиблюється соціальний розкол у суспільстві, що

супроводжується зростанням бідності, безробіття, безпритульності, створюючи таким чином основу для криміналізації суспільства, розкладання його моральних засад. Цей розкол посилюється під впливом розшарування між тими сегментами національної економіки, які пристосувалися до нових реалій, і тими, що не встигли цього зробити [274, р. 377]. Негативні наслідки глобалізації для оточуючого природного середовища поглиблюються безвідповідальністю політичних лідерів індустріально розвинених (США, Велика Британія, Японія, Росія, Франція, Італія, Південна Корея) і перенаселених (Індія, Китай, Пакистан, Бангладеш, Індонезія) країн і створюють передумови для глобальної екологічної кризи. З цього приводу М. Шепелев зауважує, що у сучасному світі сталий розвиток не може протягом тривалого часу ґрунтуватися на бідності та відсталості переважної більшості країн та народів, відтак, протиріччя між глобальною більшістю і глобальною меншістю неминуче вирвуться назовні [211, с. 95].

Відповіддю на проблеми і суперечності глобалізації стає індігенізація (дослівно отуземлення), що постає породженням протидії модернізації як вестернізації, її можна розуміти як своєрідний спосіб реакції на виклики модернізації, який полягає у формуванні специфічної модернізаційної стратегії, що ґрунтується на поєднанні ідеї розвитку з опорою на традиційні цінності як найкращий шлях реалізації національних інтересів. Під індігенізацією розуміють тенденцію до локального цивілізаційного усамітнення, що є намаганням протистояти глобалізації. Зміна сприйняття традицій суспільства, що прагне модернізуватися, відбулася і завдяки і внаслідок процесів індігенізації. Як справедливо зауважує А. Перфільєва, рушійною силою індігенізації часто стає релігія [141, с. 93]. Індігенізаційні тенденції неминуче вступають у конфлікт з глобалізаційними, розколюючи суспільство за ціннісним критерієм і дестабілізуючи політичну систему. Штучне впровадження демократичних інститутів у відносно нерозвинені або незахідні за своїм цивілізаційним типом суспільства веде не до побудови демократії, але до її різноманітних і руйнівних спотворень. Класичним прикладом є ісламські країни, демократизація яких Заходом приводила до влади або релігійних фундаменталістів, або світських диктаторів; переконливою ілюстрацією

руйнівного потенціалу експорту демократії, на думку М. Делягіна, є Росія 1990-х рр. [56, с. 110].

В якості культурно-цивілізаційної кризи можна навести приклади Балканського півострова та Кавказу. Особлива гострота, що характеризує етноконфліктний процес на Балканах та Північному Кавказі у посткомуністичний період, затяжний характер конфліктів з вираженим етнічним компонентом, системна етнополітична криза в обох регіонах ставлять питання про порівняльний аналіз етнокофліктного процесу і виявлення спільних рис, які дозволять доповнити теорію регіонального конфлікту, уточнити методологію і методіку прогностичної діяльності, виявити ефективність використовуваних засобів з врегулювання етнополітичних конфліктів, розглянути регіональні конфлікти на Кавказі і Балканах як частину глобального конфлікту цивілізацій [2, с. 152-153].

Кризові процеси, що охопили сьогодні Балкани і Кавказ, носять системний і затяжний характер. У поліетнічних суспільствах початку XXI ст. загроза дестабілізації політичних інститутів і ескалації конфліктів пов'язана з кризою мікросоціальних ідентичностей, ентропійними наслідками глобалізації та регіоналізації для етнонаціональних та громадянських культур, а також з кризою ідеології і практики національних держав, з парадигмальними конфліктами та війнами. Сучасні радикальні виклики антизахідних ідентичностей, реактивна мобілізація азійсько-мусульманської самосвідомості і конструктивне переосмислення ліберальної ідентичності у прагненні західних суспільств до розв'язання іманентної ідентифікаційної кризи висувають нові культурні і цивілізаційні кордони, формуючи мозаїчні і парадоксальні мікросоціальні ідентичності у світі, що глобалізується [2, с. 154-155]. Балканська криза призвела до розпаду Югославії, збройного конфлікту між сербами та албанцями і міжнародного втручання. Втім, ці події обумовили демократичні перетворення у Сербії, яка після революції 2000 р. оформилася як демократична республіка з парламентським правлінням. Сусідство з мусульманськими спільнотами змушує сербську політичну еліту до забезпечення єдності сербської нації, яка є оплотом християнської цивілізації на Балканах. Аналогічною є й ситуація в Грузії, де побудова

демократичної політичної системи відбувалася в умовах тиску з боку Росії та мусульманських етносів, у той час як президент М. Саакашвілі позиціонував свою країну як невідемну частину західної цивілізації [226, р. 44]. За декілька років було змінено імідж Грузії: якщо за часів Е. Шеварнадзе вона сприймалася як пострадянська країна зі слабкою економікою, то тепер - це молода східноєвропейська демократія, орієнтована на західні цінності.

Заслуговує на увагу й цивілізаційний розкол на українських теренах. Варто згадати класифікацію цивілізацій С. Гантінгтона, який до західної цивілізації відносив католицькі та протестантські країни Західної Європи, та англосаксонські країни за її межами (США, Канаду, Австралію, Нову Зеландію). До православної ж цивілізації належать Росія, Білорусь, Болгарія, Греція, Румунія, Молдова, Сербія та низка інших країн, а також переважно мусульманський Казахстан. Російська Федерація є стрижневою державою (core state) даної цивілізації, що знаходить вияв у її зовнішній політиці. Тривала роздробленість українських земель, їх перебування у складі різних держав зумовили цивілізаційний розкол, що проходить територією України: Наддніпрянська Україна, що була частиною Російської імперії, належить до православної цивілізації, а Західна (колишня Австро-Угорщина) - до західної. Цей міжцивілізаційний кордон обумовив політичні трансформації в Україні протягом усього періоду її незалежності. Г. Ситник відносить до основних українських національних цінностей «державний суверенітет, територіальну цілісність, демократичні основи розвитку, працелюбство, духовність, сім'ю, рівноправність народів, які населяють Україну, самовідданість під час захисту Батьківщини, соціальну справедливість, колективізм, матеріальне та духовне надбання народу України» [168, с. 369]. Втім, мовні, культурні, етнічні та релігійні розбіжності перешкоджають створенню інтегрованої ціннісної системи.

Динаміка суспільно-політичних процесів і формування нової економічної системи, невизначеність соціально-політичних орієнтирів призвели до тотальної кризи цінностей. Стара ціннісна система, що існувала впродовж десятиліть, руйнується, а нова формується занадто повільно. Відбувається тривалий і суперечливий процес переоцінки всієї сукупності цінностей, утворюючи на своєму

шляху своєрідний «вакуум». Цим етапом суспільного розвитку, значною мірою, зумовлені труднощі процесу соціалізації громадян, передусім молоді. Як і суспільство в цілому, молоде його покоління перебуває у стані певної соціальної напруги, очікування конфліктів і катастроф.

Вперше цивілізаційний розкол України дався взнаки під час президентських виборів 1994 р., коли західні області підтримували переважно кандидата Л. Кравчука, а східні та південні – Л. Кучму. За словами С. Гантінгтона, це є свідченням не міжетнічного, а культурно-цивілізаційного розколу [199, с. 256]. Жителі західних і частково центральних областей в цілому сприйняли демократичний режим та незалежну Україну як політичну реальність. Мешканці Сходу та Півдня значною мірою сповідують радянські або російські імперські цінності, що впливає на їх електоральний вибір.

А. Колодій виявляє наступні риси східноукраїнської ідентичності: креольство у культурі (російська мова, включеність в інформаційний і маскультурний простір Росії), інтеріоризація колишнього комуністичного режиму (советизація свідомості), панування історичних міфів про «Русь як колыску трёх народів» та про «возз'єднання» України з Росією як акт історичної справедливості, сучасні міфи про те, що Донбас найуспішніше розвивається і «усіх годує», а також про праворадикальний націоналізм як сутність західноукраїнської ідентичності (неорадянський міф про бандерівщину), зовнішньополітична орієнтація на Росію, що для значної частини населення краю переходить у бажання жити в спільній державі (втім, переважно, разом з рештою України, а не відокремлено). Західноукраїнська ж ідентичність включає вірність національній мові і традиції, неприйняття колишнього комуністичного режиму і сучасних лівих, панування міфу про споконвічну окремішність та боротьбу за національну незалежність України, ставлення до Донбасу та інших південно-східних областей як до української, але зрусифікованої території, якій «треба допомогти», а до Галичини як до опори українства в Україні. Це доповнюється зовнішньополітичною орієнтацією на Європу [72, с. 70].

За наступне десятиліття цей ціннісний розкол поглибився, що було наочно продемонстровано на президентських виборах 2004 р.: західні та центральні регіони віддали перевагу В. Ющенку, південні та східні - В. Януковичу. Відбулася Помаранчева революція, рушійною силою якої стали саме протестні настрої носіїв європейських цінностей. Втім, незгодні з перемогою В. Ющенка представники Партії регіонів провели зїзд у Северодонецьку, де запропонували проект федералізації України. Проект залишився на папері, втім ідея федералізації або надання регіонам більшої автономії й досі існує у вітчизняному політичному дискурсі і в перспективі може бути втіленою на практиці.

Революція призвела до зміни президентсько-парламентської форми правління на парламентсько-президентську. Протягом 2005-2010 рр. вирішальну роль у політичній системі України відігравала саме Верховна Рада. За словами Ю. Мацієвського, в Україні в 2004 р. відбувся перехід, який, проте, не був подібним до інших відомих прикладів демократичної зміни режимів. В нашій країні відбулася ненасильницька зміна правлячої еліти за масової участі населення в період президентської виборчої кампанії. Паралельно зі зміною правлячої еліти відбувалася зміна політичного режиму від патримоніального авторитарного до демократичного [121, с. 20-21].

Культурно-цивілізаційна криза поглибилася під час президентства В. Януковича після його відмови від підписання угоди про асоціацію з ЄС, про яку йшлося у попередньому підрозділі. Цього разу аксіологічна криза теж мала вже звичну географічну прив'язку: рушійними силами вже згануваного раніше Євромайдану стали політичні сили патріотичного спрямування, що сформувалися переважно у західних регіонах та Києві. Антагоністами до них стали проросійські активісти, що організували за підтримки Кремля акцію «Російська весна» і референдум у Криму, що суперечив українському законодавству. Конфлікт між носіями демократичних і російських імперських цінностей, що супроводжувався іноземним втручанням, завершився фактичною втратою контролю над Кримом та Севастополем. З одного боку, це призведе до зменшення представництва проросійських Партії регіонів та КПУ у Верховній Раді. Втім, з іншого боку, цей

приклад можуть наслідувати й інші регіони з великою кількістю російськомовного населення. Так, протестні настрої російськомовного населення були використані Москвою для дестабілізації ситуації на Сході України. Загострення аксіологічної кризи у 2013 р. і революційні події 2014 р. призвели до зміни Конституції та повного оновлення складу владної еліти. Стосовно аксіологічного забарвлення ситуації на Донбасі, то, на нашу думку, саме іноземний вплив, а не розбіжності у політичному світогляді громадян, є рушійною силою культурно-цивілізаційної кризи в Україні.

Одним з ефективних способів подолання аксіологічних криз є створення національної системи освіти на основі культурних традицій [72, с. 137]. Досягнення в цьому напрямку слугують меті формування національної самосвідомості, вихованню почуття патріотизму, поваги до своєї історії та культури. Національна система середньої освіти, до якої залучені практично усі громадяни розвинених країн у віці від 6 до 18 років, сприяє розвитку соціальної та громадської активності.

Послаблення участі народних мас у політичному житті неможливо пояснити без дослідження ціннісних зрушень, що відбуваються у суспільстві протягом останніх десятиліть. Так, центральною ідеєю «Єдиної Росії» стала консервативна модернізація, що є альтернативою двом іншим шляхам, що мали місце у минулому: соціалістичному та ліберальному [41, с. 144]. Таким чином, російська політична еліта прагне знайти консенсус між демократичними (свобода підприємництва, політичний плюралізм) та традиційними російськими (сильна державна влада, захист інтересів нації) цінностями.

В умовах аксіологічної кризи вкрай важливий перехід від міфологізації політичних цінностей до усвідомлення необхідності втілення їх у життя. М. Лаурістин наводить приклад естонського суспільства, яке перейшло від міфологізації свободи під час революційного прориву 1988 – 1990 рр., коли вона сприймалася як узагальнений емоційний образ світлого майбутнього, до розуміння свободи як підприємницької цінності або як свободи вибору для споживача в епоху ринку і необмежених приватних ініціатив. Засоби масової інформації відіграли важливу роль у формуванні нового дискурсу свободи. Слід зазначити, що в Естонії значний вплив на суспільне і політичне життя чинять протестантські релігійні

традиції. Отже, швидка приватизація і комерціалізація ЗМІ сприяла становленню індивідуалістської та орієнтованої на успіх ментальності у посткомуністичній Естонії [98, с. 9–14].

Ефективне подолання кризової складової становлення нової ідентичності української нації пов'язане з формуванням системного базису для налагодження громадянського діалогу в Україні. Цього можна досягти лише засобом формування консолідуючого вектора перспективного цілепокладання. Йдеться насамперед про необхідність залучення солідаризаційного потенціалу національної ідеї та використання деліберативних технологій. Втім, попри важливість сформульованого завдання помітних практичних успіхів у цій сфері виявити не вдається, хоча, як зазначає Г. Куц, антагонізм західних та східних елементів культури можна подолати шляхом їхнього творчого перетворення в синтетичну єдність на основі традицій православ'я [96, с. 30-31].

Отже, політичні цінності є важливим принципом існування політичної системи і, водночас, основним інструментом суспільно-політичних реформувань. Вони є своєрідним «логічним кристалом», який дозволяє зрозуміти глибинні процеси, які відбуваються у політичній системі, та виявити їх сутність. Аксиологічна криза має всеохоплюючий характер і пов'язана з руйнуванням старої картини світу і формуванням нового політичного світогляду.

Міжгенераційна аксиологічна криза виникає в умовах швидкої трансформації соціуму та політичної системи, особливо це є помітним під час демократичного транзиту. Такого роду криза спричинена істотними відмінностями у політичному світосприйнятті різних поколінь, що виявляється у підтримці ними діаметрально протилежних ідеологічних платформ і політичних партій, часто радикального спрямування (особливо це стосується молоді). Як свідчить світовий та український досвід, міжгенераційна криза може призводити до трансформацій політичної системи, істотних змін партійного представництва та навіть революцій і переворотів.

Культурно-цивілізаційна аксиологічна криза полягає у зіткненні представників двох або більше цивілізацій у політичному просторі країни. Етнічні, мовні, релігійні

відмінності спричинюють зростання ксенофобських настроїв, що негативно впливає на стабільність у державі. Сепаратистські настрої на Кавказі, Балканах, заворушення на етнічному ґрунті у Франції - це наслідки саме культурно-цивілізаційних криз. Що ж стосується України, то цивілізаційний розкол, що проходить по території нашої держави, спричинив як революцію 2013-2014 рр., так і сепаратистські настрої у східних регіонах та сецесію Криму, невизнану офіційним Києвом.

Отже, аксіологічна криза є потужним фактором розвитку політичної системи, що призводить до наростання сепаратистських настроїв, розколу країни і загрози її розпаду, втім, саме аксіологічна криза змушує владу приділяти увагу, зокрема, патріотичному вихованню в рамках національної системи середньої і вищої освіти.

3.3 Криза політичної комунікації у комплексі чинників розвитку політичної системи

В умовах стрімкого поширення інформаційних технологій комунікативна підсистема політичної системи стає все більш важливою, а її дослідження набувають особливої актуальності. Кризові процеси, що протікають у сфері політичної комунікації, впливають на стан системи в цілому, причому чим вищим є рівень розвитку комунікативних технологій, тим значнішим є вплив комунікації та стабільність системи. Дослідження криз політичної комунікації потребує методологічного синтезу, зокрема, застосування досягнень психології, лінгвістики та інформаційних технологій.

Наявність комунікаційної інфраструктури і активне її використання у державно-політичному управлінні, на думку С.В. Володенкова, є на сьогодні однією з критичних умов для забезпечення політичної стабільності і інформаційної безпеки держави, оскільки за відсутності власної комунікаційної інфраструктури і навичок її використання для інформаційно-просвітницької роботи з громадянами будь-яка

держава піддає себе ризику втрати контролю над своїм інформаційним простором, що в умовах глобалізації є небезпечним. До того ж неефективність комунікації з цільовими аудиторіями часто є однією з причин низької ефективності політичного управління в цілому, супротиву великих соціальних груп курсу реформ. [37, с. 15].

Сучасна політична наука та численні дослідження політичних комунікацій пропонують безліч класифікацій типів політичної комунікації, водночас найбільш поширеним та продуктивним є виділення горизонтального та вертикального вимірів політичної комунікації. Перший полягає у комунікації між владними елітами та мас-медіа, другий включає комунікацію між владою та громадянами [225, р. 3]. Російський дослідник І. Балахнін слушно зауважує, що перехід до інформаційного суспільства формує для політичної системи низку нових загроз: розмивання ієрархічних схем управління, транспарентність кордонів, нерівномірність розподілу інформаційних ресурсів, зрощення інтересів бізнесу і держави. У зв'язку з цим поняття політичної стабільності набуває нового виміру – інформаційного [10, с. 115–116]. Під інформаційною стабільністю розуміють баланс сильних та слабких сторін держави у галузі створення, розповсюдження і коригування політичної та іншої інформації, що має політичне значення, можливість втілення в життя своїх національних інтересів у внутрішній чи зовнішній політиці за допомогою інформації, нейтралізація інформаційних загроз з боку різних акторів політичного процесу на усіх його рівнях. При цьому передбачається врахування політичної культури населення, що склалася, традицій, поточного характеру взаємодії центру та регіонів, міжнародних відносин. Слід зазначити, що інформаційна стабільність розглядається не як статичний стан, а як динамічна рівновага.

На основі вищевикладеного можна виокремити п'ять факторів, що впливають на інформаційну стабільність: 1) здатність політичного режиму створювати гомогенний (або впорядкувати існуючий гетерогенний) інформаційний простір, спільну систему думок, оцінок і норм; 2) здатність політичного режиму протистояти інформаційному сепаратизму на своїй території; 3) здатність режиму протистояти інформаційним атакам ззовні; 4) здатність політичного режиму здійснювати власні інформаційні атаки для реалізації національних інтересів; 5) політична та

інформаційна культура населення, що склалася. Слід зазначити, що дані фактори є взаємопов'язаними та чинять значний вплив один на одного. Відтак, важливість інформаційного виміру політичної стабільності дедалі зростає, у будь-якого режиму формується потреба в управлінні стабільністю через інформацію і, як наслідок, виникає необхідність передбачати перебіг інформаційних процесів і керувати ними.

Політичні комунікації не тільки пронизують все суспільство та суспільно-політичні інститути, але й дають змогу глибше зрозуміти та інтерпретувати всі феномени і процеси, що відбуваються у сучасному світі. Не в останню чергу це стало можливим завдяки інформаційній революції – зростанню обсягів інформаційного навантаження, щільності каналів передачі інформації, поширенню ІКТ і ускладненню політико-управлінських процесів. Політична комунікація існувала і раніше, але саме в інформаційну епоху вона набула нового змісту, що пов'язується з розвитком технологій керування інформаційним впливом, який здійснюється засобами мови через безпосередні контакти, а також засоби масової інформації та комунікації. Саме останні складають основу формування сучасних медіакратій, які можуть підсилювати або нівелювати демократичні цінності та процедури [81].

Стрімке зростання ролі комунікації у сучасному політичному житті зумовлює необхідність ґрунтовного дослідження кризових явищ у цій сфері. Інформаційно-комунікативна криза полягає у втраті політичною елітою можливості керувати інформаційними потоками та спрямовувати їх у відповідності до потреб регіону, держави або міжнародної спільноти. Криза може виражатися у масових непорозуміннях, утрудненні діалогу між представниками бюрократії та населення, у поширенні великого масиву неправдивої та недостовірної інформації щодо провідних політичних акторів, порушеннях функціонування «зашморгу зворотного зв'язку»: так, в умовах комерціалізації ЗМІ пересічні громадяни вкрай обмежено можуть висловлювати свою думку на шпальтах газет чи в ефірі телебачення чи радіомовлення. За таких умов чи не єдиним «вікном» для незалежного громадянського політичного дискурсу залишається Інтернет, який на сьогодні слабо контролюється державою та залишає можливість практично безкоштовної

публікації власних думок з приводу будь-якого питання. На думку І. Локшина, стійка кореляція між рівнем демократичності та коефіцієнтом функціонування держави серед найбільш демократичних країн має вагому причину: відносна інтенсивність зворотного зв'язку між владою і суспільством та публічне обговорення ухвалюваних рішень [105, с. 87].

Кризу політичної комунікації можна визначити як стан комунікативної підсистеми, який призводить до порушення обміну інформацією між політичними інститутами та окремими громадянами як учасниками політичного процесу. Розглядаючи такого роду кризу, слід виокремити її вертикальний та горизонтальний виміри. Вертикальний вимір пов'язаний із взаємовідносинами між владою та громадянами; горизонтальний стосується взаємовідносин між громадянами та політичними акторами одного рівня.

Вертикальний вимір кризи політичної комунікації пов'язаний з тим, що влада нездатна довести до відома громадян свою позицію стосовно важливих політичних проблем. Втім, громадяни і їх об'єднання також часто нездатні артикулювати власні політичні інтереси. Населення дуже сприйнятливим до PR-риторики влади, яка заповнює увесь публічний простір і пригнічує здоровий глузд громадян. Політичні лідери часто наголошують на «нових етапах перетворень», «реформах», «збереженні соціальних обов'язків», спричинюючи негативний психологічний ефект: громадянську пасивність суспільства, стимуляцію надій і безсилля експертів, які не можуть запропонувати адекватного виходу із ситуації, що склалася. Логіка цієї антикризової комунікації органічно вбудовує в себе риторику про «тимчасовий характер» демократичних обмежень, необхідність прийняття «доленосних рішень» і т.д. Вертикальна криза політичної комунікації порушує інерційність прийняття державних рішень і демонструє недоліки політичної конструкції, сприяючи подальшому реформуванню політичної системи [165, с. 113-114].

Польський дослідник П. Жукевич виокремлює два аспекти такої кризи. Перший аспект полягає у неефективній роботі механізму зворотного зв'язку. Політичні лідери та їх прибічники починають переслідувати різні цілі, які поступово вступають у протиріччя. Хід політичного процесу дедалі менше задовольняє його

учасників і тому, що політики і пересічні громадяни дистанціюються одне від одного. Так, лідери не здатні вчасно зреагувати на сигнали, що надходять від громадян, натомість переслідують свої партикулярні інтереси. Втім, виборці теж сприяють порушенню адекватної комунікації: вимагають від політиків виконання нереальних завдань або ж, навпаки, дистанціюються від участі у громадському та політичному житті, виявляють байдужість та апатію. Другий аспект полягає у тому, що сучасні політичні лідери часто грають невластиві їм ролі, а їх імідж формується спеціалістами з політичного маркетингу. Оскільки набір ролей, які мають грати політичні лідери є стереотипним, а дії політиків найчастіше не відповідають очікуванням громадян, то й довіра громадян до політичної сфери життя суспільства знижується [276, S. 29].

Український політолог П.М. Олещук виводить кризу політичної комунікації з протиріччя між нормативною моделлю гласності та політико-правового розуміння політичного дискурсу. Нормативна модель гласності виходить з того, що публіка може досягнути раціональної стратегії дій, тільки лише через посередництво суспільного дискурсу, формальним критерієм якого є рівень кваліфікованої громадської думки, а змістовним – рівність і обопільна увага усіх учасників комунікації. Такий тип гласності, на відміну від політико-правового або створеного засобами мас-медіа, спирається на самоорганізуючі асоціативні зв'язки [132, с. 47–48].

Однією з «революційних» змін останніх років у комунікаційній сфері є перехід від тотального контролю за ЗМІ до вільного (або умовно вільного) політичного дискурсу. Ідеологія саме як теоретичний вираз спільних для соціальної групи інтересів і цінностей перестає бути значущим комунікативним мотивом, що стає більш співставним із такими рисами сучасної політики, як децентралізація політичної участі, відхід від жорстких структур в управлінні комунікативними процесами, наростання багатоманітності мотивів і орієнтацій, здатних викликати політичну дію. Відтак, на зміну централізовано керованому медіапростору приходять плюралізм в інформаційній сфері. Це призводить до того, що думки й погляди дедалі більшої кількості людей враховуються при прийнятті політичних

рішень. Втім, є й зворотна сторона цього процесу: населення, що звикло довіряти одному джерелу інформації, може бути дезорієнтоване в умовах зростаючого плюралізму інформаційних потоків, що часто суперечать один одному.

Стратегію реалізації власного, не поділеного з іншими інтересу, підказує реклама, що створює такий спосіб мотивації поведінки і вирішення життєвих проблем. Широко вживане використання рекламних технологій забезпечення політичних кампаній в умовах творення демократії передбачає використання нелінійних форм впливу, що передбачають очікувану, але не жорстко запрограмовану реакцію. Слід також зазначити, що політична реклама є небезпечним інструментом комунікації, оскільки її надмірне або недосконале застосування може призвести до комунікативної невдачі: рейтинг політика знизиться, а потрібна програма не знайде відгуку серед громадян. Перевіреною способом управління на основі імпульсних інформаційних впливів в умовах не до кінця сформованої демократії залишається створення образу ворога як джерела усіх нещастя як точки фокусування негативних емоцій, їх збудження. Відбувається зняття напруги в одному місці та перенесення в інше, більш бажане з точки зору «керуючого хаосом».

Що ж стосується горизонтального виміру кризи політичної комунікації, то вона пов'язана з мережевими структурами, що виникають у сучасному політичному просторі. На противагу організаціям, заснованим на ідеологіях і керуючих суспільними справами, виходячи із загальноприйнятих ієрархічно установлених цінностей, у політиці усе більшого значення набувають різноманітні управлінські, політичні, соціальні, економічні, інформаційні мережі. Соціальна мережа – це форма спонтанного порядку, який виникає в результаті дій децентралізованих агентів.

На думку Ф. Фукуяма, щоб мережі дійсно були здатні створити порядок, вони повинні залежати від неформальних норм, що займають місце формальних організацій, іншими словами, від соціального капіталу [197, с. 270]. Мережі характеризуються децентралізацією, відсутністю ієрархії, відносинами довіри, що виникають на основі суспільних цінностей, непостійністю складу учасників, неформальною участю, відсутністю фіксованого членства, націленістю на

вирішення певних проблем, самостійністю кожної ланки, незапрограмованості її поведінки. Мережа справляє вплив на обидві групи чинників політичної стабільності, як соціокультурні, так і інституційні, формуючи вподобання користувачів і надаючи нової форми організаціям, як традиційним політичним партіям, так і новим мережевим рухам. Як зазначає Г.Г. Четверик, особливістю структури політичної комунікації, сформованої за мережевими принципами, є те, що її утворюють рівні за статусом учасники комунікативного процесу [205, с. 14].

Мережі, позбавлені предметного втілення, інституційного носія, виявляються на практиці значущим елементом сучасної політики. Багато численних політичних подій останніх десятиліть (рух за демократію в СРСР часів перебудови, екологічні рухи, «оксамитові» та «кольорові» революції, рух антиглобалістів, соціально-політичні зрушення в арабських державах тощо) розвивалися саме на основі мережних взаємодій і за ефективністю перевищували централізовані та ієрархізовані політичні і владні структури. Атракторами, центрами впорядкування, що ініціювали рух до впорядкованості й ефективності, тут були цінності та потреби.

Роль потреб досить значна у формуванні і розвитку мережних взаємодій. Саме мережі та їх різноманіття виявляються сприятливим середовищем для примноження й ускладнення потреб, набуття численними моральними та естетичними потребами політичного значення й вираження. Індустрія формування потреб носить мережевий характер, а оскільки механізм їх задоволення все більше індивідуалізується, то мережа як структура зв'язків з практично необмеженим ступенем багатоманіття у найбільшій мірі відповідає реалізації цієї задачі. В.С. Сергєєв підкреслює, що політичні мережі виступають найважливішим інститутом формування горизонтальних зв'язків та рівноправних відносин у соціумі, у тому числі й у політиці [166, с. 261].

Оскільки будь-які владні відносини передбачають обмін інформаційними і матеріальними ресурсами, а мережа саме й призначена для такого обміну, численні види відносин у ній носять владний характер і мають очевидне політичне значення. Але в мережі їх особливість полягає у тому, що тут влада реалізує себе у

нежорстких, варіативних відносинах, позбавлених вираженої та нормативної ієрархічності, з розмитими санкціями або взагалі за відсутності останніх.

Слід наголосити на неоднозначності ситуації: значущість основ, що викликають потужні тренди влади до утвердження більш індивідуалізованих, менш ідеологізованих, нелінійних форм, - не скасовує необхідності збереження нормативних форм її організації, а у певних ситуаціях робить їх більш значущими. У своїх нормативних рамках влада і політика більш передбачувані, зрозумілі, їх можна контролювати, вибудовувати у відповідності з їх стабільними імперативами стратегії власної поведінки.

Тому нові форми комунікації не витісняють і не заміщують старі, які видозмінюються у сучасних умовах. До факторів, що стримують рух до перетворення комунікації, відносять високий рівень ризикогенності соціальних відносин і конфліктів, вразливість мереж, важливих для функціонування сучасного суспільства, різноманіття можливості і варіантів поведінки, що відкриваються ними, у тому числі й можливостей уходу від попередніх, реліктових форм регуляції та контролю за інформацією (жорстких та ієрархічних), що може призвести до зняття перепон руху до хаосу. А рух до нових форм впорядкування системи може обернутися більш значущими витратами, ніж звична ієрархія. Таким чином, створюється нова системна ієрархія, побудована на інших засадах (знання, мораль), ніж маніпулювання елементами сили.

Криза політичної комунікації в Україні викликана передусім тим, що нормативна модель гласності на вітчизняних теренах входить у пряму суперечність із медіа-гласністю, як своєрідною унормованою прерогативою журналістів, як професіоналів із розповсюдження та обробки інформації. Традиційно свобода слова розглядається у контексті двоступеневої моделі комунікації, котра передбачає журналістику як посередницький орган між владою та громадянським суспільством. Однак, вільне розповсюдження інформації у мережі Інтернет відкриває додаткові перспективи у поширенні політичної інформації як основи для відродження структур громадянського суспільства. Крім того, вітчизняні засоби масової інформації часто програють інформаційну війну зарубіжним конкурентам, що

призводить до спотворення сприйняття українцями подій, що відбуваються у країні та за кордоном.

Для функціонування дискурсу в Україні потрібна об'єктивна інформація, на заваді поширення якої можуть виступати адміністративно–контрольовані ЗМІ. Відповідно, Інтернет, як комунікативна спільнота, може виступити запобіжником для маніпулятивного контролю дискурсу. За такого підходу ресурси типу Wikileaks дійсно можуть виконувати важливу роль у забезпеченні демократичного управління суспільством.

Зняття суперечності між політичною відповідальністю та імперативом вільного розповсюдження інформації може бути досягнута на основі розмежування сфер зовнішньої і внутрішньої політики. Якщо у сфері внутрішньополітичних проблем неконтрольоване розповсюдження інформації інколи є бажаним, оскільки відкриває можливості для електорального вибору громадян, сприяє прозорості політичного процесу та викриттю корупції, то у сфері міждержавних взаємин суб'єктами виступають не індивіди або інститути громадянського суспільства, а у першу чергу нації-держави. Традиційні механізми дипломатії вимагають дотримання певного інформаційного паритету, оскільки неконтрольована інформація може призвести до серйозних міжнародних наслідків та ескалації конфліктів.

У сучасній практиці політичної комунікації можна відзначити суттєве падіння ефективності традиційних технологій агітаційно-пропагандистського впливу на суспільну думку, яке може підтверджуватися такими емпіричними показниками, як падіння рівня явки на виборах, а також зростання чисельності груп протестного електорату. Це пов'язано із тим, що сьогодні основними традиційними каналами комунікації є засоби масової інформації (передусім телебачення), які передбачають здійснення в рамках політичного управління суто асинхронної комунікації від суб'єкта політичної кампанії до її об'єкта – цільовим групам інформаційного впливу. Більшість технологій реклами і пропаганди у політиці орієнтовані саме на односпрямовану трансляцію інформаційного контенту, необхідного для впливу на громадську думку, і не передбачає повноцінної двосторонньої комунікації.

Більш досконалою формою є двостороння комунікація. Так звані м'які або soft-технології у політичному управлінні також засновані на взаємній комунікації з представниками цільових аудиторій, залученні їх у спільну діяльність, відтак, і у двосторонню комунікацію. У той же час у сучасному світі відбувається справжня комунікаційна революція, що надає спеціалістам нові, альтернативні інструменти для здійснення комунікації з цільовими аудиторіями.

Можна констатувати, що сьогодні нові комунікаційні технології суттєвим чином змінюють і способи впливу на суспільну думку у рамках сучасних політичних кампаній технологічно розвинених демократій. Розвиток комунікаційних технологій висуває нові вимоги як до закордонних, так і до українських спеціалістів у галузі політичного управління, спонукаючи шукати нові ефективні методи комунікації з громадськістю.

В умовах відсутності конкуренції в комунікативному просторі виправдовував себе класичний підхід «контролю над першою кнопкою», в рамках якого здійснювалася виключно однобічна трансляція контенту політичної кампанії традиційними методами політичної реклами і пропаганди. Саме таким чином здійснювалася комунікація у Радянському Союзі, а сьогодні – у Туркменістані, Північній Кореї, Ірані, арабських країнах. Така система політичної комунікації є характерною для автократій і має на меті індоктринацію суспільства у бажаному для влади напрямку та забезпечення легітимності політичного курсу правлячого режиму та його керівництва. в умовах функціонування і розвитку демократичної політичної системи Такий підхід вже не відповідає вимогам часу, враховуючи наявність альтернативних комунікаційних каналів. Це призводить до зниження загальної ефективності проведення політичних кампаній і рівня легітимності результатів таких кампаній.

Говорячи про альтернативні канали комунікації, ми в першу чергу звертаємо увагу на інтернет-ресурси, які можна використати в рамках організації комунікативної взаємодії із цільовими аудиторіями. У цьому контексті слід уважно проаналізувати ті істотні особливості даних ресурсів які відрізняють їх від

традиційних ЗМІ. Облік і використання даних особливостей дозволяють істотно підвищити ефективність організації інформаційної роботи із цільовими аудиторіями.

До числа таких особливостей можна віднести наступні: 1) екстериторіальність (доступність мережевих ресурсів незалежно від місцезнаходження користувача); 2) мультимедійність (одночасне розміщення різних типів медійного контенту - текстової інформації, аудіо- і відеороликів, сюжетів, виступів, фотографій, гіпертекстових посилань); 3) інтерактивність. (можливість організувати взаємодію із користувачами, забезпечити двосторонню комунікацію замість простої трансляції контенту); 4) оперативність (мережеві ресурси дозволяють розміщувати необхідну інформацію у будь-який момент). Онлайн-ресурси надають можливість щосекундного розміщення оперативної інформації, що особливо важливо в умовах політичних криз та при висвітленні надзвичайних подій у режимі реального часу.

В умовах кризи комунікації, яка часто виникає через нестачу коштів на забезпечення політичної взаємодії, особливого значення набуває таргетованість комунікації, тобто її спрямованість на цільові аудиторії, параметри яких можуть бути задані і визначені достатньо чітко. Поведінковий, географічний, соціально-демографічний, гендерний, тематичний та інші види таргетингу дозволяють забезпечити точне попадання контенту політичної кампанії у необхідну цільову аудиторію, що дозволяє збільшити ефективність кампанії та оптимізувати бюджет, що є надзвичайно актуальним в умовах кризи.

Для дестабілізації системи у XXI ст. часто використовуються віртуальні об'єкти. Схему розгортання інформаційно-комунікативної кризи Г. Почепцов зображає так:

1. Наростання труднощів, що призводить до ситуації, коли стає неможливою одночасна протидія натиску проблем, що потребують негайного вирішення.
2. Вихід з ладу існуючого механізму узгодження та прийняття рішень
3. Втрата громадянами й організаціями спроможності діяти відповідно до своїх цілей і функцій.

Це, на думку Г. Почепцова, означає поступове наростання хаосу, здатного вилитися у серйозні соціальні зміни [151, с. 4].

Віртуальний простір починає динамічно трансформуватися, тоді як реальний рухається зі старою швидкістю. Ця розбіжність і є головним джерелом зламу системи комунікації, якщо їй не вдається вповільнити швидкість змін віртуального простору. Проте, як свідчить досвід тоталітарних режимів, це вповільнення може бути лише тимчасовим, оскільки кількість інформаційних каналів щоразу збільшується. Втім, навіть в умовах демократичних режимів інформаційні технології можуть легко призвести до свого роду «електронного рабства», адже сайти, портали, «пошукові системи», соціальні мережі, де людина працює і розважається є, окрім усього, ще й способом збору персональної інформації [192, с. 35]. У кризових ситуаціях швидкість інтерпретацій політичних подій повинна збігатися або навіть випереджати швидкість реальних трансформацій. Проте, зазвичай відбувається навпаки: утворюється запізнення, в результаті якого реальне середовище змінюється швидше, ніж інформаційне. Розрив у швидкості заповнюють чутки та дезінформація [151, с. 12].

Польський дослідник С. Скварк наводить приклад кризи у політико-комунікативній сфері Польщі. Адміністратори інтернет-сторінки польського уряду у 2012 р. вдалися до видалення 7700 коментарів користувачів, що було розцінено як утиск свободи слова. Це спричинило «вірусний ефект» створення нових веб-сторінок, на яких дії уряду піддавалися жорсткій критиці. Таким чином, прагнення «придушити» кризові тенденції спричинили лише розгортання конфлікту [264, s. 115]. При цьому, на думку вченого, польські політичні діячі не повністю використовують можливості Інтернету, відмовляючи громадянам у зворотній комунікації на інтернет-сторінках; відтак, користувачі втрачають інтерес до політичних діячів [264, s. 118]. Віднедавна політичні діячі та інші публічні особи створюють сторінки у соціальних мережах і додають до списку друзів усіх охочих користувачів, розширюючи передусім молодіжну аудиторію, і граючи на людських амбіціях: для пересічного користувача така «інтернет-дружба» із популярною персоною є цінністю, а отже, легітимізує політика в очах інтернет-аудиторії, робить його «своїм», «схожим на інших».

Втім, слід зазначити, що іноді втручання у політичну комунікацію є необхідним, коли йдеться про безпеку громадян. Так, у 2008 р. було заблоковано сторінку талібів у мережі Youtube, а британське міністерство оборони навіть провело кампанію із роз'яснення громадянам недопустимості легковажного поводження з Інтернетом. Британські силовики закликають людей подумати, перш ніж завантажити файл, прокоментувати якусь інформацію або поділитися нею [264, s.116].

Говорячи про вплив Інтернету на політичні процеси в умовах розвитку політичної системи, необхідно враховувати, що розкриття інформації через Інтернет, крім позитивних суспільних тенденцій, має і негативні соціальні наслідки. Примарна анонімність політичної комунікації в Інтернеті може формувати і численні деструктивні явища, такі як невмотивована (тому що безкарна) агресія, ігнорування загальноприйнятих норм культури, мови, листа. В останні роки викид компромату в мережу для спричинення політичного скандалу став звичайним методом політичної боротьби [167, с. 123-124].

Використання комунікативних технологій для комунікаторів на зразок держави, інших носіїв політичної влади, може бути спрямоване на подолання кризових ефектів у реципієнта. В той же час комунікатор, який має на меті провокування політичної кризи, може застосовувати технології підризу довіри до політичних лідерів, інститутів, рішень тощо. Наслідком таких дій можуть стати політичні скандали, які призводять до делегітимації влади та можуть спричинити відставку голови держави та низки інших посадовців.

Неконтрольоване поширення інформації в умовах кризи політичної комунікації призводить до політичного скандалу та істотних змін політичної ситуації: поразки правлячої партії на виборах, відставки голови держави, загальної делегітимації владної еліти. Так, у 1972 р. вибухнув Вотергейтський скандал у США, пов'язаний зі встановленням у штабі Демократичної партії підслуховуючої апаратури за прямим наказом президента Р. Ніксона. У 1974 р. під загрозою імпічменту президент США вперше в історії країни пішов у відставку. У наступні роки в США відбулася ще низка скандалів, серед яких варто відзначити «Ірангейт»,

пов'язаний з незаконним продажем зброї іранському режиму Хомейні. Слід звернути увагу на низку корупційних скандалів. Так, у 2008 р. губернатор Іллінойсу Р. Благоевіч намагався «продати» місце Б. Обама в Сенаті США, яке звільнилося після його перемоги на президентських виборах. Політика було усунено з посади й засуджено до 14 років позбавлення волі. Усі ці скандали істотно вплинули на хід політичного процесу, змінивши розстановку сил на політичній арені США. Південнокорейська правляча партія «Ханнара» після низки корупційних скандалів у 2012 р. змінила назву на «Сеннурі», а її лідера було усунено від керівництва. Міністр оборони Німеччини К. Гуттенберг та президент Угорщини П. Шмітт позбулися своїх посад після того, як у текстах дисертацій цих політиків було виявлено плагіат [76, с. 261]. Таким чином, криза політичної комунікації відіграє важливу санаційну роль, усуваючи з політичної арени лідерів, які втратили довіру громадян.

Натомість у недемократичних країнах політичні скандали практично неможливі через відсутність свободи ЗМІ. Протиправні дії представників влади не висвітлюються у ЗМІ, відтак створюється ілюзія чесною та прозорою політики. Насправді диктаторські режими, що неминуче зіштовхуються з кризами, вимушені перманентно застосовувати армію і поліцію для збереження існуючого ладу (Бірма, Фіджі, Лаос, Сирія та більшість країн Екваторіальної Африки), а режим Північної Кореї для захисту від зовнішніх інформаційних потоків підтримує штучну ізоляцію населення країни від навколишнього світу, водночас витрачаючи значні кошти на пропаганду комуністичних ідей. У КНДР існує жорстка цензура, доступ до Інтернету є обмеженим, а будь-яка критика на адресу керівників держави карається ув'язненням або розстрілом. Втім, практика свідчить, що у країнах, де кризова комунікація не налагоджена належним чином, будь-який конфлікт може спричинити катастрофічні наслідки: заколот, путч, повстання, революцію або громадянську війну. Це пояснюється тим фактом, що будь-яке соціальне протиріччя не має легальних каналів виходу назовні і придушується владою заради збереження стабільності. В цих умовах конфлікти знаходяться в умовах заморозки, але під кригою репресій накопичується критична маса напруги. В умовах, коли канали

комунікації контролює влада, не допускаючи альтернативних джерел інформації, ці конфлікти, не маючи конвенційних форм вираження, втілюються у радикальних формах. Політична система в таких умовах перебуває у стані стагнації, втім, всередині неї накопичується деструктивний потенціал, що загрожує вибухом і докорінною зміною системи.

Слід розглянути особливості кризового менеджменту як напряму public relations. Усі антикризові заходи у комунікаційній сфері можна розділити на стратегічні й тактичні. На етапі підготовки до кризи стратегічні заходи включають виявлення потенційних ризиків кризи, намагання їх подолати чи мінімізувати, а також планування команди з подолання кризових явищ. Тактичні ж дії зводяться передусім до аналізу зовнішніх чинників, які впливають на репутацію організації, визначення кола потенційних проблем, здатних спричинити організаційну кризу. Також на цьому етапі важливо розробити кризовий план дій, перевірити його ефективність за допомогою моделювання, провести підготовку офіційних представників партії, організації, установи до взаємодії зі ЗМІ.

На етапі кризового реагування стратегічні дії полягають у реалізації стратегій кризового реагування, побудованих на принципах інформаційної прозорості і спрямованих на відновлення довіри громадян. Тактичні ж заходи включають інформування громадськості (публічне визнання існування проблеми і запевнення у здійсненні необхідних заходів для її вирішення, чітке пояснення причин кризи, зобов'язання регулярно інформувати громадян про розвиток ситуації) та роботу зі ЗМІ (регулярні інтерв'ю журналістам із наданням найновішої інформації). Також на цьому етапі важливо проводити роботу з персоналом організації в умовах кризи: орієнтування персоналу на зміни в діяльності.

Нарешті, посткризова діяльність на стратегічному рівні передбачає аналіз та попередження кризи в майбутньому, а на тактичному – реалізацію заходів щодо подолання негативних наслідків кризи, критичну оцінку ефективності управління [49, с. 23].

Звичайно, антикризовий менеджмент, окрім використання інформаційно-комунікаційних засобів, потребує і конкретних змістовних дій у реальному

середовищі. Втім, і використання політичних комунікацій має бути чітко усвідомленим, що уможлиблюється за рахунок теоретичного і прикладного аналізу їх стану та потенціалу у конкретних умовах. Можливості, що надають політичні комунікації для подолання кризових явищ є достатньо широкими, але їх інструментальне використання часто обмежується позицією влади (політичного класу) та власників засобів масової інформації та комунікації. А від кореляції цих позицій і розуміння стратегічного виграшу всіх учасників політичної комунікації залежить не тільки ефективність тих чи інших інформаційно-комунікаційних технологій і процесів, але й перспективи розвитку політичної системи.

Ефективність політичної комунікації виявляється, зокрема, у створенні альтернатив, у формуванні «простору для рішень», забезпеченні співучасті громадян у виробленні державної політики, розширенні кола потреб та послуг, яких потребує суспільство. Р. Бен наголошує, що «жодне владне рішення не може бути об'єктивним, оскільки аналіз не може бути повним, бо підготовчі рішення про те, що брати до уваги, а чим нехтувати, залежать від низки суб'єктивних суджень» [221, р. 643]. Оскільки загальне рішення в кінцевому підсумку залежить від цих суджень, то ухвалення рішень є творчим процесом, який однаково залежить і від влади, і від громадськості.

І.Х. Хоть зазначає, що у розвинених країнах громадяни мають пряме право слухати, думати, сперечатися і говорити, запитувати, діяти і голосувати за власним розсудом і зі зручностями для себе, за допомогою електронної інформації і комунікаційних технологій. Громадяни при цьому також мають право обирати або формувати широкий спектр спільнот за інтересами, і при цьому не обмежені у власному виборі спільноти незалежно від того, до якої територіальної громади вони належать за місцем мешкання. Отже, традиційні форми представницьких демократій нагально потребують доповнення новою системою більш широких громадянських повноважень за допомогою механізму «електронної участі» - цілком нової громадянської участі, зворотного зв'язку і підтримки, що буде означати трансформацію демократії [202, с.781].

Мережа Інтернет вивела політичну комунікацію на якісно новий рівень. Публікація конфіденційних матеріалів на мережевому ресурсі Wikileaks спричинила політичний скандал Cablegate: у 2010 р. стався масовий витік документів, у тому числі звітів і дипломатичних листів. Чи не вперше в історії віртуальна подія, що сталася суто в інформаційному просторі, спричинила масштабні реальні наслідки: ускладнення міжнародних стосунків та навіть відкликання послів. Автор проекту Wikileaks австралієць Дж. Ассанж став одним з найвідоміших журналістів світу. Поява у політичному дискурсі феномена Wikileaks як джерела неофіційної політичної інформації відкрило нову сторінку в історії дипломатії та політичної комунікації.

Інтернет є важливим засобом мобілізації значних груп людей для проведення акцій у реальному політичному просторі, причому його значення дедалі зростає. Соціальні мережі об'єднують мільярди користувачів, надаючи їм можливість комунікації в режимі реального часу. Політичні діячі користуються мережами для мобілізації якомога більшої кількості громадян за гранично короткий проміжок часу. Інтернет-технології мобілізації громадян були апробовані у Західній Європі та США, і їх досвід взяли на озброєння організатори революцій часів Арабської весни 2011 р., що ознаменувала перехід до нової форми протестної активності, яка, можливо, стане домінуючою у XXI столітті. Слід відзначити, що незворотного характеру події у Єгипті набули саме після рішення Х. Мубарака заблокувати доступ до мережі Інтернет та мобільного зв'язку, що призвело до створення «інформаційного вакууму». Видається закономірним, що це рішення лише загострило ситуацію: створивши опозиціонерам свого роду рекламу, режим продемонстрував, що вважає громадський рух реальною загрозою своєму існуванню. Таким чином, до протесту було залучено численних аполітичних громадян, що призвело до зростання безпосередньої комунікації на вулицях та площах міст. Отже, прорахунки в інформаційній сфері призвели до раптового сплеску політичної активності громадян і докорінних змін у політичній системі Єгипту, а згодом й інших країн, про що детальніше йшлося у попередньому розділі.

Втім, засіб, який використовують борці за свободу проти диктатури, може бути використаний і з протилежною метою – посіяти паніку, безчинства та розгул криміналу. Саме це можна було спостерігати під час подій 2011 р. у Великій Британії, коли злочинці використали Facebook, Twitter та популярну в країні мережу «BlackBerry's messenger system» для організації та координації масових безладів. Протягом кількох діб на вулицях Лондона, Бірмінгема, Манчестера та інших міст бунтарі палили автомобілі та грабували крамниці. Прем'єр-міністр Д. Кемерон виступив перед парламентом із суперечливою заявою, не позбавленою, проте, в світлі цих подій раціонального змісту: «Всі ми могли спостерігати, - заявив Кемерон, - як ці брутальні вчинки були організовані через соціальні медіа. Вільний потік інформації може бути використаний як з доброю метою, так і зі злим умислом, і коли ми бачимо, що люди використовують соціальні мережі, плануючи насильство, ми повинні їх зупинити» [242]. Прем'єр-міністр закликав парламентарів та спецслужби обміркувати, чи є правові підстави призупинити цей вид комунікації, якщо є неспростовні докази, що в такий спосіб плануються безчинства, хаос та кримінал. Таким чином, було створено передумови для вдосконалення законодавства і посилення політичного та правового контролю над комунікативною сферою.

Події українського Євромайдану 2013-2014 рр. також були організовані за допомогою віртуальних технологій інформування і мобілізації громадян. У соціальних мережах було створено пабліки, що інформували користувачів про місця дислокації силовиків, надавали поради щодо поведінки під час акцій протесту. За допомогою соціальних мереж було організовано бойкот російських товарів та продукції фірм, що належали правлячій еліті [143, с. 95]. Влада ж, навпаки, не надала належної уваги віртуальній площині, і фактично програла інформаційну війну ще до повалення режиму В. Януковича. Після революції 2014 р. з метою забезпечення інформаційної безпеки в Україні було припинено мовлення російських телеканалів, втім, російські інтернет-ресурси не блокуються, таким чином, у Кремля залишаються можливості впливати на український медіапростір.

Як зазначає С.В. Володєнков, держава починає «повертатися обличчям до Інтернету», оскільки об'єктивно існує потреба роботи в Інтернеті державних органів, і вона щороку зростатиме. Так, середньодобова відвідуваність сайтів держсектора лише за 2008 р. збільшилася на 39%, а відвідуваність топ-держсайтів з 2007 до 2009 р. зросла у 3-4 рази [37, с. 26]. Позитивна динаміка зміни ситуації є явно вираженою. Проте на пострадянському просторі сучасні технології і канали комунікації розвинені недостатньо. І недооцінка альтернативних каналів може серйозно поглибити комунікаційну кризу.

На наш погляд, однією з перших спроб повноцінного і масштабного використання горизонтальних мережних комунікацій в Інтернеті стало обговорення статті президента Д.А. Медведєва «Росіє, вперед!», на основі якого було сформульоване послання Президента РФ Федеральним Зборам Російської Федерації. Автор зазначив: «Запрошую усіх, кому є що сказати, до участі в дискусії з цих тем. Ваші оцінки, зауваження і пропозиції будуть враховані при підготовці Послання Президента Росії Федеральним Зборам» [123]. Нові смисли і зміст Послання, вироблені на основі двосторонньої комунікації голови держави з користувачами Інтернету, стали лише одним із перших кроків на шляху успішного використання комунікацій у політичному управлінні.

В умовах переходу політичного процесу на квазіреальний рівень владні структури і правоохоронні органи розробляють методи боротьби з кіберактивістами, які порушують законодавство. У західних країнах протягом останніх років було затримано низку користувачів Інтернету за некоректні вислови у віртуальному просторі. Натомість диктаторські режими ведуть боротьбу з проявами криз у політичній комунікації шляхом придушення. Так, система цензурування мережевого контенту в Китаї не має аналогів у світі: «великий китайський фаєрвол» блокує вміст низки сайтів, які загрожують безпеці правлячого режиму, у тому числі найбільшої вільної енциклопедії Wikipedia. У Китаї триває постійна боротьба між урядовими структурами, які блокують частину мережевих ресурсів, та користувачами, які намагаються знайти можливість подолати обмеження [252, р. 4]. Крім того, існують угруповання проурядових блогерів та учасників форумів, які

висловлюють позитивні думки щодо зовнішньої та внутрішньої політики комуністичного режиму. Таким чином, можна стверджувати, що кризи у політичній системі, як інституційного так і системного характеру, проявляються на двох рівнях: реальному, який включає увесь спектр реалізованих дій політичних акторів, і квазіреальному, який здебільшого знаходить втілення у комунікативних взаємодіях між усіма учасниками політичного процесу.

Як слушно зазначає О. Гуляєв, подолання кризових явищ у комунікативній сфері передбачає роботу з громадською думкою. Ця робота має бути підпорядкована таким загальним принципам: урахування закономірностей формування й функціонування громадської думки; урахування культурологічних особливостей цільових груп, засноване на знанні культурних та етнічних особливостей і тонкощів мови, якою висвітлюються події; залучення на свій бік громадськості; оперативність в ухваленні рішень і діях. Основними методами роботи з громадською думкою в умовах кризи є: ігнорування інформації, відмова від коментарів, відкладання (затягування) негативної інформації, її заперечення, блокування і генерування даних [47, с. 11].

Серед способів не лише подолати, а й запобігти кризі комунікації в умовах демократії слід окремо виділити електронний уряд (e-government) як особливу концепцію організації взаємодії громадян і владних інституцій. Під електронним урядом розуміють сукупність систем співпраці уряду, бізнесу, громадських організацій і громадян, яка базується на використанні інформаційно-комунікаційних технологій, нормативно-правової та інформаційно-ресурсної бази.

Впровадження новітніх комунікативних технологій у політичне життя вимагає високого рівня розвитку, наявності розвиненої технологічної інфраструктури і кваліфікованих кадрів. Одним з яскравих прикладів успішного втілення концепції електронної демократії є Естонія, в якій з 2001 р. функціонує портал «Täna Otsustan Mina» («Сьогодні вирішую я»), більш відомий як ТОМ. За допомогою цього ресурсу громадяни можуть пропонувати питання для обговорення; кожна пропозиція, що отримує значну підтримку, розглядається парламентом. Вже у 2003 р. Естонія посіла восьму сходинку з 82 країн світу за рівнем імплементації інформаційних технологій

у практичне життя та третю позицію за рівнем розвитку електронної демократії [227, р.102]. Сьогодні все більша кількість громадян Естонії бере участь у виборах через Інтернет, не виходячи з дому, що дозволяє заощаджувати значні кошти. Що ж стосується України, то подібні системи наразі перебувають лише у стадії розробки. Незважаючи на те, що дедалі більша кількість громадян користується Інтернетом, а практично усі установи мають веб-сторінки, електронна демократія в Україні реалізується зі значним відставанням через брак коштів і певний консерватизм політичних лідерів. На нашу думку, майбутній електронний уряд України повинен бути спрямований не тільки на підвищення ефективності роботи органів державного управління, а й на більш тісну взаємодію держави й населення, держави й бізнесу.

Формування позитивного інформаційного простору як мета інформаційної стратегії подолання кризових явищ буде також корисним й для подальшого розвитку та консолідації української політичної нації та політичного класу. Виходячи з основних функцій засобів масової комунікації, побудова інформаційного простору на позитивних засадах можлива за рахунок державної підтримки і заохочення паралельно із запровадженням системи контролю за порушенням інформаційного законодавства. У підсумку і бізнес-кола, і політичний клас, і в цілому держава є зацікавленими у встановленні стабільної комунікації між владою та населенням України, оскільки реалізація цього завдання є стратегічно вигіднішою у першу чергу з економічної точки зору. Це також сприятиме оптимізації витрат, особливо в умовах вкрай невизначного інформаційного середовища, яке перебуває у кризовому стані, оскільки дозволить запрограмувати та передбачити окремі реакції. Відтак, знизяться транзакційні витрати, завдяки чому ресурси можна буде спрямовувати на інші сфери та галузі.

На нашу думку, без залучення інформаційної галузі подолання кризових явищ у будь-якому суспільно-політичному чи економічному сегменті неможливе в принципі. Тому проблема здебільшого полягає у виборі ефективних та оптимальних інструментів інформаційно-комунікаційної сфери. Звісно, це буде більш ефективним в умовах існування чіткої та зрозумілої інформаційної стратегії розвитку України. А подальша робота у цьому напрямі має полягати у вивченні та систематизації

помилки, з метою недопущення їх повторення у майбутньому. За цим можливе уточнення стратегії, якщо це необхідно, а також коригування тактики дій в інформаційному середовищі з наступною реалізацією їх на практиці. Інтерпретовані у такий спосіб політико-комунікативні інструменти можуть надати широкі можливості для управління кількома процесами. По-перше, вони можуть сприяти подоланню кризових явищ; по-друге, створити основу для системи управління ризиками на рівні держави чи експертного середовища; по-третє, реалізувати функцію тестування ефективності тих чи інших процедур та механізмів в умовах кореляції нормативної демократичної моделі політико-економічної системи з кризовими явищами. Створення у такий спосіб дієвої та ефективної системи інформаційної антикризової роботи дозволить не тільки розв'язати конкретні завдання, що постають перед країною, але й у перспективі – оптимізувати подальший розвиток держави й суспільства [81].

Відкритість влади істотно сприяє підвищенню ефективності державної політики, оскільки лише добре проінформована про діяльність влади громадськість здатна запобігати зловживанням владою та виявляти некомпетентність посадовців. Досягти цього можливо лише шляхом реалізації принципу свободи інформації, який обумовлює запровадження громадських перевірок і аналітичних заходів з метою спостереження та контролю за діяльністю влади, а також заохочення громадян брати участь у прийнятті загальнодержавних рішень. Це, зокрема, підтверджується світовою практикою: державам, що дотримуються принципів свободи інформації, вдається мінімізувати прийняття неефективних рішень та підвищити рівень персональної відповідальності за них.

Інформування громадськості, зокрема, спрямоване на отримання консультацій від представників громадськості, вивчення суспільної думки, налагодження та підтримання вільного політичного дискурсу, виявлення можливих наслідків певних кроків державної політики, запобігання конфліктам і непорозумінню між владою та громадськістю, сприяння формуванню взаємної поваги та соціальної відповідальності. М.О. Призіглей наголошує на важливості моніторингу громадської думки в Україні як форми опосередкованого залучення громадян до процесу

прийняття політичних рішень, характеризується плюралізмом форм: проведення соціологічних досліджень та спостережень, запровадження спеціальних рубрик у друкованих та електронних засобах масової інформації, проведення експрес-аналізу коментарів, відгуків, інтерв'ю, інших матеріалів у пресі, на радіо та телебаченні для визначення позиції різних соціальних груп тощо [154, с. 720].

Вивчення громадської думки у контексті вітчизняного законодавчого процесу дозволяє з'ясувати позицію основних зацікавлених сторін (органів державної влади та місцевого самоврядування, бізнесових кіл, пересічних громадян) щодо можливих шляхів вирішення проблеми, що стоїть перед законодавцем, передбачити реакцію громадськості на прийняті рішення, спрогнозувати рівень сприйняття громадянами пропонованих новацій. Крім того, воно може допомогти виробити пропозиції та рішення, які визрівають у суспільстві, а також віднайти найактуальніші проблеми, що вимагають нагального врегулювання.

Отже, політичну комунікацію можна визначити як процес передачі значень, смислів (когнітивних, моральних, естетичних, психологічних, політичних тощо) від одного суб'єкта політики до іншого, у ході якого створюється і відтворюється легітимна (в межах певної культурної спільноти) модель світу, що інтегрує індивідуальний і колективний досвід і діяльність.

Криза політичної комунікації полягає у втраті можливості контролювати інформацію та використовувати її у відповідності до потреб регіону, держави або міжнародної спільноти. Криза може виражатися у масових непорозуміннях, утрудненні діалогу між представниками бюрократії та населення, у поширенні великого масиву неправдивої та недостовірної інформації щодо провідних політичних акторів, порушеннях функціонування зворотного зв'язку.

В умовах віртуалізації політичного життя кризи комунікації можуть не лише виникати спонтанно, а й бути результатом цілеспрямованої діяльності певних суб'єктів, зацікавлених у дестабілізації обстановки. Результати таких дій передбачити дуже важко через недостатній рівень дослідженості політико-комунікативних процесів. Політичні скандали, пов'язані з неконтрольованим витоком інформації, часто призводять до кризи легітимності органів влади та цілих

режимів. В якості прикладу можна навести випадки з ресурсом Wikileaks та Е. Сноуденом, який розсекретив таємні дані ЦРУ і спричинив глобальний політичний скандал.

Оскільки криза політичної комунікації наразі є недостатньо вивченим феноменом, а комунікативні технології розвиваються дедалі швидше, то не існує повного переліку заходів із запобігання такого роду кризових явищ. Втім, серед основних дієвих антикризових заходів слід назвати втілення проекту e-government, організацію постійного інформування громадськості через ЗМІ та посилення контролю за інформаційною безпекою країни.

Таким чином, криза політичної комунікації чинить потужний вплив на політичну систему, змушуючи створювати нові канали та технології комунікації, спеціальні підрозділи і органи, що прямо чи опосередковано керують політичною комунікацією.

Висновки до розділу 3

Складність дослідження системного виміру політичних криз обумовлюється їх трансінституційним характером, що полягає у впливі кризи не на конкретний політичний інститут, а на систему в цілому, її стабільний розвиток. Кризові процеси, що пронизують усю політичну систему суспільства, становлять особливу небезпеку як в умовах її конституювання, так і під час функціонування та розвитку. У випадку невдалого вирішення такого роду криз політична система перестає існувати у початковому вигляді і або трансформується, або перестає існувати.

Однією з найпоширеніших криз такого роду є криза легітимності, що є наслідком малоефективної політики держави у співробітництві із громадянським суспільством. У більшості випадків легітимаційні кризи в авторитарних республіканських режимах призводять до швидкого падіння правлячого режиму. Натомість в умовах демократії криза легітимності зазвичай вирішується

конструктивно або призводить до зміни складу правлячої еліти, в той час як базові засади політичної системи (конституційний лад, структура та функції політичних інститутів) залишаються незмінними. Криза легітимності розвивається за принципом «замкненого кола»: падіння довіри спричиняє байдужість громадян до політичного життя, що, у свою чергу, сприяє зниженню явки на вибори. Абсентеїзм, у свою чергу, призводить до подальшого зниження підтримки влади з боку населення.

Аксіологічна криза виникає у переломні моменти розвитку суспільства і може сприяти розвитку політичної системи за умов наявності у громадян та політичних лідерів навичок формування своїх інтересів, здатності приймати рішення, обирати політичні програми, свідомо віддавати перевагу певним політичним силам. Крім того, для конструктивної функції ціннісної кризи важливими є такі ірраціональні чинники, як вітальність, характер, життєва позиція, сила цілей і прагнень. Ці чинники значною мірою залежать від «зовнішніх», об'єктивних умов. Втім, характер тих трансформаційних процесів, які наразі відбуваються у сучасній Україні, перешкоджає новій ціннісній реконструкції суспільної свідомості. Несталість, суперечливість, амбівалентність цінностей населення України є прямим віддзеркаленням суперечливого характеру політичного життя і дій вітчизняної владної еліти.

В умовах глобалізації політичних процесів і послаблення могутності нації-держави дедалі більшого значення набувають кризові процеси у політико-комунікативній сфері. Криза політичної комунікації призводить до масових непорозумінь, ускладнення діалогу між представниками влади та населення, поширення великого масиву неправдивої та недостовірної інформації щодо провідних політичних акторів, порушення функціонування зворотного зв'язку. В умовах віртуалізації політичного життя кризи комунікації можуть не лише виникати спонтанно, а й бути результатом цілеспрямованої діяльності певних акторів, зацікавлених у дестабілізації обстановки. Оскільки криза політичної комунікації наразі є недостатньо вивченим феноменом, а комунікативні технології розвиваються дедалі швидше, то не існує повного переліку заходів із запобігання такого роду

кризових явищ. Втім, серед основних дієвих антикризових заходів слід назвати втілення принципів електронної демократії як організації постійного інформування громадськості через ЗМІ та посилення контролю за інформаційною безпекою країни. Серед основних дієвих антикризових заходів слід назвати втілення проекту e-government, організацію постійного інформування громадськості через ЗМІ та посилення контролю за інформаційною безпекою країни.

Таким чином, політичні кризи системного характеру чинять вплив на самі основи політичної системи суспільства, сприяючи її розвитку або, навпаки, гальмуючи її розвиток і навіть призводять до її дезінтеграції. На перебіг кризи впливає як тип політичного режиму, так і характер політичної культури населення, а також організованість і скоординованість дій політичних сил та лідерів.

ВИСНОВКИ

Проблема кризи завжди була актуальною для науки та суспільства, оскільки кризові явища в екології, економіці, політиці, соціальній сфері чинять істотний вплив на життя мільйонів людей. Усі політичні системи в процесі свого розвитку зіштовхуються з кризовими явищами. У зв'язку з цим політичні кризи як на інституційному, так і на системному рівнях вимагають подальшого осмислення і розробки. Світовий досвід свідчить, що під час політичної кризи закладаються варіанти майбутнього розвитку подій у державі, а отже кризові ситуації потребують особливо ретельного розгляду. Особливої актуальності дана проблематика набуває для сучасної України, оскільки у 2013-2014 рр. країна зіштовхнулася з найтяжчою кризою за всі роки незалежності. На сучасному етапі розвитку політичної науки серед дослідників не сформовано єдиного бачення даного явища. Зокрема, відсутній консенсус щодо класифікації, причин та наслідків політичних криз, а також їх впливу на розвиток політичної системи. В рамках даного дослідження нам вдалося відповісти на деякі з цих питань, здійснити теоретико-методологічний аналіз даного політичного явища як чинника розвитку політичної системи.

1. Було проаналізовано масив наявної вітчизняної та іноземної наукової літератури, який засвідчив необхідність вивчення проблеми політичної кризи в рамках сучасної політичної науки. З'ясовано, що перші спроби наукового осмислення проблематики політичної кризи сягають найдавніших часів, втім лише у другій половині ХХ ст. політична криза стала самостійним об'єктом дослідження. В рамках політичної науки сформувалося декілька основних підходів та теорій до розуміння природи політичного насилля, кожний з яких акцентує свою увагу на окремих, специфічних властивостях даного політичного явища. Нам вдалося докладно розглянути і проаналізувати особливості вивчення політичних криз з позицій системного і синергетичного підходів, із застосуванням інституційної, порівняльно-політологічної, структурно-функціональної методології.

2. Виходячи з положень системного підходу, було проведено класифікацію політичних криз. Враховуючи загальноприйнятий поділ політичної системи на

інституційну, комунікативну, нормативну, культурно-ідеологічну, функціональну підсистему, було виокремлено інституційні та системні кризи. В рамках інституційних криз було зосереджено увагу на парламентських кризах в одно- та двопалатних парламентах та в умовах парламентської, президентської та змішаної систем, кризах виконавчої влади на загальнодержавному та регіональному рівнях і кризах місцевого самоврядування. Досліджуючи системний вимір криз, було виокремлено ті з них, які виникають поза інституційною підсистемою, а саме: у нормативній і культурно-ідеологічній (аксіологічні кризи), у функціональній (кризи легітимності), комунікативній (комунікативні кризи). Зокрема, розглянуто кризи легітимності як окремого владного інституту, так і системи в цілому; аксіологічні кризи було розмежовано на міжгенераційні та культурно-цивілізаційні, а кризи політичної комунікації розглянуто у вертикальному та горизонтальному вимірі.

3. Визначено основні причини виникнення політичних криз. Зокрема, парламентські кризи виникають через неузгодженість діяльності політичних партій, недосконалість виборчого законодавства, відсутність партійної дисципліни. Криза виконавчої влади виникає як із соціально-політичних причин (незбалансований розподіл повноважень між органами влади, надмірна бюрократизація, корумпованість, безвідповідальність посадових осіб, трайбалізм), так і через природні і техногенні катастрофи (землетрус, цунамі, аварія на електростанціях, авіакатастрофа). Криза місцевого самоврядування виникає через незбалансований розвиток міста або регіону, протиріччя між органами місцевого самоврядування, державної влади та бізнес-структурами, відсутність у муніципалітетів фінансових засобів для ефективною реалізації своїх повноважень. Криза легітимності найчастіше спричинена невідповідністю політичного та економічного курсу правлячої еліти очікуванням виборців, відсутністю в політичній системі артикуляції інтересів соціальних груп, відсутністю достатньої вертикальної мобільності в поєднанні із соціальною нерівністю. Аксіологічна криза спричинена істотними відмінностями у політичному світосприйнятті різних поколінь (міжгенераційна криза) або представників різних цивілізацій (культурно-цивілізаційна криза), що виявляється у підтримці ними діаметрально протилежних ідеологічних платформ і політичних

партій, часто радикального спрямування. Нарешті, криза політичної комунікації виникає через неефективну роботу механізму зворотного зв'язку, нездатність або небажання політичної еліти забезпечити вільний політичний дискурс, розбіжність між швидкістю розвитку політичних інститутів і сфери комунікації, а також цілеспрямовані інформаційні атаки з боку зацікавлених суб'єктів політики.

4. Значну увагу було приділено перебігу політичних криз в умовах різних політичних систем. Зокрема, парламентська криза полягає у нездатності законодавчого органу здійснювати законотворчу діяльність та формувати стійкий уряд (в умовах парламентської чи змішаної системи), таким чином набуваючи міжінституційного виміру; така криза може супроводжуватися застосуванням насилля навіть у межах парламенту. Криза виконавчої гілки влади полягає у незадовільній роботі уряду, міністерств і відомств, робота яких часто є неефективною через корупцію та саботаж. Криза місцевого самоврядування протікає в окремому населеному пункті чи регіоні, де муніципальні органи втрачають мотивацію до конструктивної взаємодії з бізнесом, і останній або узурпує владу в місті, або ж, навпаки, відчуває тиск місцевої влади. Криза легітимності полягає у відсутності згоди в суспільстві стосовно політичної влади, невизнанні суспільством процесу прийняття політичних рішень, невідповідності цих рішень домінуючим у суспільстві уявленням про право та справедливість, надмірній конкуренції у боротьбі за владу, політичній пасивності громадян, ігноруванні ними закликів влади, масових акціях протесту, що часто супроводжуються застосуванням політичного насилля. Аксиологічна криза характеризується протиборством різних ціннісних систем та ідеологій, маргіналізацією значних груп людей, актуалізацією процесів ціннісного переосмислення політичних подій, що стає підґрунтям для міфотворчості. Криза політичної комунікації супроводжується порушенням обміну інформацією між політичними інститутами та окремими громадянами як учасниками політичного процесу, що проявляється у неконтрольованому поширенні інформації та дезінформації, політичних скандалах, нездатності громадян артикулювати свої інтереси, а представників влади - проінформувати громадян стосовно політичного курсу.

5. Окреслено вплив кризи на якісні зміни політичних інститутів і системи в цілому. Наприклад, парламентська криза призводить до дострокового припинення повноважень законодавчого органу, зростання популярності антисистемних партій, зміни виборчого законодавства та перерозподіл повноважень органів законодавчої і виконавчої влади. Криза виконавчої влади може призводити до втрати контролю над частиною території держави, перетворюючи державу на таку, що не відбулася, водночас вона змушує створювати нові інститути влади і ліквідувати застарілі і такі, що не відповідають вимогам часу. Криза місцевого самоврядування обумовлює необхідність формування коаліцій зростання та підрозділів із зв'язків з урядом; втім, у випадку невирішення вона може набути й загальнонаціонального характеру. Криза легітимності призводить до зміни партійної структури, складу політичної еліти внаслідок поразки на виборах, а іноді й до зміни нормативно-правової бази та форми правління, або ж державного перевороту, революції і тотального оновлення системи. Аксіологічна криза призводить до наростання сепаратистських настроїв, розколу країни і загрози її розпаду, втім, вона змушує владу приділяти увагу впровадженню деліберативних технологій та патріотичному вихованню в рамках національної системи середньої і вищої освіти. Криза політичної комунікації також чинить потужний вплив на систему, змушуючи створювати нові канали та технології комунікації, спеціальні підрозділи і органи, що прямо чи опосередковано керують політичною комунікацією, а також впроваджувати систему електронної демократії.

6. Розглянуто вплив кризових явищ на політичну систему України. Політичні процеси на вітчизняних теренах багато в чому детерміновані протиборством політичних сил у Верховній Раді. Відмінною рисою парламентських криз в Україні стало постійне набуття ними міжінституційного (парламентсько-урядового) характеру. Що ж стосується конфліктів у Верховній Раді, то вони часто закінчуються блокуванням трибуни чи навіть застосуванням насилля, що перешкоджає законотворчій діяльності та шкодить іміджу вітчизняної легіслатури не лише в Україні, а й за кордоном. Парламентські кризи в Україні мають й комунікативний аспект: народні депутати не лише не виконують передвиборчих програм, але й практично не підтримують контактів із виборцями в округах, що

призводить до все більшого відчуження політичних діячів від решти громадян. Криза виконавчої влади знижує ефективність регулювального впливу на поведінку суб'єктів відносин регуляторних актів; породжує некеровану й латентну монополізацію ринку; призводить до незбалансованості у оптимальному поєднанні методів адміністративного регулювання й ринкового саморегулювання на всіх рівнях влади та управління. Глибока криза виконавчої влади у 2014 р. стала одним з чинників втрати контролю над Кримом і Севастополем, а також дестабілізації ситуації на Сході України, втім, вона створила передумови до трансформації системи, зокрема, змін до законодавства і ліквідації обласних державних адміністрацій. Криза місцевого самоврядування в Україні призводить до загострення проблем соціально-економічного характеру: зношення житлової і транспортної інфраструктури, погіршення кримінальної ситуації, а відтак, до зростання активності протестних суспільних рухів, що мають на меті привернення уваги до проблем муніципалітету чи регіону. Криза місцевого самоврядування у великому місті часто чинить значний вплив на політичну ситуацію в усій країні. Характерною рисою криз легітимності в Україні є їх незавершеність та циклічність: з певною періодичністю вітчизняна політична система зіштовхується з кризою легітимності, яка призводить до повного оновлення складу правлячої еліти, що спостерігалось у 2004, 2010 та 2014 рр. Аксиологічна криза на вітчизняних теренах пов'язана як з протиріччями між старшим і молодшим поколіннями громадян, так і між носіями західних і проросійських цінностей, що знаходить відображення в електоральних уподобаннях громадян. Кризи політичної комунікації в Україні призводять до дефіциту достовірної інформації та інтервенції іноземних мас-медіа у вітчизняний інформаційний простір, що порушує комунікацію між владою та громадянами. Перехід сучасних політичних процесів у квазіреальну площину ще не повністю усвідомлений представниками української політичної еліти, що гальмує процеси політичної комунікації.

7. Було узагальнено наявні способи подолання негативних наслідків кризових явищ. Вирішення парламентської кризи досягається шляхом дострокового припинення повноважень парламенту, запровадження конструктивного вотуму

недовіри, введення надбавок для представників парламентської опозиції. Способами подолання негативних наслідків кризи виконавчої влади є люстрація, боротьба з корупцією, реформування структури виконавчої влади, запровадження дієвого громадського контролю над її діяльністю. Вирішенню кризи місцевого самоврядування сприяють формування коаліцій зростання та створення підрозділів із зв'язків з урядом, а також організація деліберативного процесу, зокрема громадських слухань і обговорень. Серед способів подолання кризи легітимності названо підтримку постійних контактів владних інститутів з населенням, проведення депутатами та чиновниками роз'яснювальної роботи відносно своїх цілей, посилення ролі правових методів для досягнення цілей і постійного поновлення законодавства, дотримання правил політичної гри без утиску інтересів сил, які беруть у ній участь, зміцнення демократичних цінностей у суспільстві, задоволення соціально-економічних потреб населення. Негативні наслідки аксіологічної кризи можуть бути подолані шляхом індоктринації спільних для усієї нації та людства в цілому цінностей, патріотичне виховання населення, особливо молоді у рамках національної системи середньої та вищої освіти. Кризу політичної комунікації можна вирішити за допомогою моніторингу громадської думки, створення нових каналів комунікації, блокування шкідливої для національної безпеки інформації, створення інформаційної стратегії розвитку країни. Загалом політичні кризи на українських теренах протягом усього періоду незалежності характеризуються значною тривалістю, глибиною та всепроникністю: практично кожна інституційна криза містить потенціал для переростання у тотальну кризу всієї системи: її делегітимації та порушення комунікації.

Підводячи підсумок, можна констатувати, що криза є серйозним викликом для політичної системи будь-якої країни і загрожує самому існуванню політичної системи. Втім, криза містить і конструктивний потенціал і може сприяти розвитку і трансформації системи. Результати дослідження, що представлені в рамках даної дисертації, були покликані сформулювати комплексне уявлення про проблему інституційної та системної кризи як чиннику розвитку політичної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авдони́на Г.Г. Соблюдение этических норм в публичной и кулуарной политической речи [Текст] / Г.Г. Авдони́на // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия «Международные отношения. Политология. Регионоведение». – 2010. – № 6. – С. 318-322.
2. Авксентьев В.А. «Конфликт цивилизаций в региональном преломлении: Кавказ и Балканы» [Текст] / В.А. Авксентьев, Б.В. Аксюмов // Полис. – 2007. – № 4. – С. 146-157.
3. Александров М. Политический кризис в Латвии обнажил системные проблемы латвийской государственности [Текст] / М. Александров // Обозреватель. – 2011. – № 12. – С. 61-67.
4. Алексеева Т.А. Личность и политика в переходный период: проблемы легитимности власти [Текст] / Т.А. Алексеева // Вопросы философии. – 1998. – № 7. – С. 58–65.
5. Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор [Текст] / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 537 с.
6. Анохин М.Г. Политическая система: переходные процессы. [Текст] / М.Г. Анохин. – М.: РИЦ ИСПИ РАН, 1996. – 270 с.
7. Аристотель. Політика [Текст] / Аристотель; пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. – К.: Основи, 2003. – 239 с.
8. Ахиезер А.С. Марксова концепция воспроизводства в свете современной философии и науки [Текст] / А.С. Ахиезер, М.Є. Рябова, Н.С. Савкин // Философия и общество. – 2006. – № 4 (44). – С. 40-58.
9. Базів В. Виклики 2007 року: управління кризою чи криза управління [Текст] / В. Базів // Сучасна українська політика. – 2008. – Вип. 12. – С. 33-48.
10. Балахнин И. Информационное измерение стабильности политического режима [Текст] / И. Балахнин // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 2008. – № 5. – С. 115-116.

11. Барабаш Ю.Г. Парламентаризм в системі демократичних цінностей сучасного суспільства [Текст] / Ю.Г. Барабаш // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – № 4. – С. 47-51.
12. Барсамов В.А. Цветные революции: теоретический и прикладной аспекты [Текст] / В. Барсамов // Социс. – 2006. – № 8. – С. 57-66.
13. Бауман З. Индивидуализированное общество [Текст] / З. Бауман; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2005. – 390 с.
14. Белов Г. А. Факторы кризиса и эволюции государства [Текст] / Г. А. Белов // Вестник Московского университета. – Сер. 12. Политические науки. – 2003. – № 6. – С. 5-24.
15. Белов Д.С. Роль GR-подразделений в управлении регулятивными рисками в период кризиса [Текст] / Д.С. Белов // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 2009. – № 5 – С. 41-46.
16. Бергер П. Приглашение в социологию: гуманистическая перспектива [Текст] / П. Бергер; пер. с англ. – М. Аспект-Пресс, 1996. – 168 с.
17. Берталанфи Л. фон. Общая теория систем. Критический обзор [Текст] // Исследования по общей теории систем: Сборник переводов / Общ. ред. вст. ст. В.Н. Садовского и Э. Г. Юдина. — М.: Прогресс, 1969. С. 23-82.
18. Бесараб М. Криза представницьких органів влади та самоврядування як чинник нестабільності [Текст] / М. Бесараб // Віче. – 2008. – № 22. – С. 3-5.
19. Бирюков С. В. Бельгийский федерализм как модель кризиса европейского федерализма [Текст] / С. В. Бирюков // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2009. – № 4. – С. 21-37.
20. Білошицький С. Криза довіри громадськості до представницьких політичних інститутів [Текст] / С. Білошицький // Політичний менеджмент. – 2009. – №2. – С. 56-66.
21. Блажко В.А. Особенности и тенденции политического процесса в Республике Молдова в условиях кризиса [Текст] / В.А. Блажко, В.И. Мокану // Социологические исследования. – 2012. – № 12. – С. 37-42.

22. Бойко-Бойчук Л.В. Синергетичний підхід у політичних дослідженнях (на прикладі аналізу політико-владної взаємодії у територіальних громадах в Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Теорія та історія політичної науки / Л.В. Бойко-Бойчук. – Київ, 2006. – 23 с.
23. Бродецкая Ю.Ю. Формирование представлений о социальном порядке в творчестве Ш. Монтескье: от политической теории к социологии [Текст] / Ю.Ю. Бродецкая // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – 2009. – Вип. 15. – С. 147-152.
24. Брусиловська О.І. Політична трансформація західнобалканських країн у 2004 – 2009 роках [Текст] / О.І. Брусиловська // Вісник Одеського національного університету. імені І. І. Мечникова. – 2010. – Т. 15, вип. 7. – С. 133-140.
25. Буданов В.Г. О методологии синергетики [Текст] / В.Г. Буданов // Вопросы философии. – 2006. – № 5. – С. 79-94.
26. Бурлака В. Проблеми державної служби України [Текст] / В. Бурлака // Буковинський вісник державної служби та місцевого самоврядування. – 2010. – № 2. – С. 6-7.
27. Бычкова О. Экономические акторы и локальные режимы в крупных городах России [Электронный ресурс] / О. Бычкова, В. Гельман // Неприкосновенный запас. – 2010. – № 2. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/2/by7.html>. – Заголовок с экрана.
28. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века [Текст] / И. Валлерстайн; пер. с англ. под ред. В. И. Иноземцева. – М.: Логос, 2004. – 368 с.
29. Ватутин А.Н. Противоречивая природа понятий «кризис» и «конфликт»: теоретико-методологические основания исследования [Текст] / А.Н. Ватутин // Человек. Общество. Управление. – 2012. – № 3. – С. 49-54.
30. Ващенко К. Основні форми і принципи дослідження політичного аналізу й прогнозу [Текст] / К. Ващенко // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 165-172.
31. Венгеров А. Синергетика и политика [Текст] / А. Венгеров // Общественные науки и современность. – 1993. – № 4. – С. 55-69.

32. Висоцький О.Ю. Комунікація як компонента легітимаційної політики [Текст] / О.Ю. Висоцький // Політичний менеджмент. – 2008. – № 1. – С. 77-86.
33. Висоцький О.Ю. Сутність легітимації політики [Текст] / О.Ю. Висоцький // Політичний менеджмент. – 2004. – № 4. – С. 24-34.
34. Висоцький О.Ю. Цинічна деморалізація суспільства в контексті сучасного політичного розвитку [Текст] / О.Ю. Висоцький // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. 7-8 жовтня 2012 р. Наук. ред. О.Ю. Висоцький. – Дніпропетровськ: «Свідлер А.Л.», 2012. Ч. I. – С. 59-62.
35. Власенко О. Місцева демократія: практичні кроки чи імітація руху? [Текст] / О. Власенко // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 2 (12). – С. 20-21.
36. Водоп'янов К.Г. Сучасне управління та синергетичний підхід: можливості інновацій [Текст] / К.Г. Водоп'янов // Гілея. – 2010. – Вип. 36. – С. 168-173.
37. Володенков С.В. Современная коммуникация как основа эффективности политической кампании [Текст] / С.В. Володенков // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 2010. – № 1. – С. 14-28.
38. Воронін І.М. Формування глобальних міст як результат впливу процесів глобалізації та інформатизації на систему розселення [Текст] / І.М. Воронін // Наукові записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія «Географія». – 2009. – Том 22 (61). – № 2. – С. 167-172.
39. Вороніна К.Ю. Інституційні зміни як індикатор легітимації політичного режиму в транзитивних суспільствах [Текст] / К.Ю. Вороніна // Гілея. – 2010. – Вип. 34. – С. 349-355.
40. Гайдар Е.Т. Смуты и институты [Текст] / Е.Т. Гайдар // Общественные науки и современность. – 2010. – № 6. – С. 6-15.
41. Ганюшкіна Н.А. Управление политическим сознанием электората путем манипуляции политическими фактами [Текст] / Н.А. Ганюшкіна // Вестник МГОУ. Серия «История и политические науки». – 2011. – № 1. – С. 143-147.

42. Гарматюк О. Криза, якість управління в умовах кризових ситуацій [Текст] / О. Гарматюк // Вісник Тернопільського державного технічного університету імені Івана Пулюя. – 1996. – № 1. – С. 163-167.
43. Головка В. Становлення лобізму в Україні: проблеми законодавчого регулювання [Текст] / В. Головка // Гуманітарний журнал. – 2012. – Вип. 4. – С. 130-134.
44. Горбатенко В.П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика [Текст] / В.П. Горбатенко. – К.: Генеза, 2006. – 400 с.
45. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть [Текст] / В.П. Горбатенко. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с
46. Горбатенко В.П. Фабрики думок і розвиток соціальної інженерії [Текст] / В.П. Горбатенко, І.І. Петренко // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 4 (13). – С. 5-13.
47. Гуляєв О.В. Спін-операції в сучасному політичному процесі: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. В. Гуляєв; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. – Д., 2011. – 17 с.
48. Гуреева М.А. Экономические проблемы моногородов в условиях мирового финансового кризиса [Текст] / М.А. Гуреева // Вестник Российского нового университета. Серия «Экономика». – 2011. – Вып. 2. – С. 37-44.
49. Гусак О.П. Кризовий менеджмент як напрям зв'язків із громадськістю [Текст] / О.П. Гусак // Інформаційне суспільство. – 2012. – Вип. 15. – С. 22-24.
50. Доган М. Эрозия доверия в развитых демократиях [Текст] / М. Доган; пер. с фр. // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – № 5. – С.85-93.
51. Дробот Г.А. Проблема отсталости развивающихся стран в мирополитическом контексте [Текст] / Г.А. Дробот // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 2010. – № 3. – С. 53-66.
52. Гельман В. Как выйти из неопределенности? [Текст] / В. Гельман // Pro et Contra. – 1998. – Т. 3, № 3. – С. 22-39.

53. Глушко И.В. Роль социального доверия в организации политического дискурса [Текст] / И.В. Глушко // Вестник Волгоградского университета. Сер. 7. Философия. – 2011. – № 1 (13). – С. 59-67.
54. Грызлов Б.В. Кризис представительной демократии и тенденции развития западного парламентаризма [Текст] / Б.В. Грызлов // Политэкс. – 2007. – № 1. – С. 34-47.
55. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы [Текст] / Р. Дарендорф; пер. с нем. Л.Ю. Пантиной. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – 208 с.
56. Делягин М.Г. Ценностный кризис: почему формальная демократия не работает [Текст] / М.Г. Делягин // Полис. – 2008. – № 1. – С. 109-122.
57. Демидов А.Г. Территориально-политические системы [Текст] / А.Г. Демидов // Вестник Воронежского государственного университета. Серия История. Политология. Социология. – 2011. – № 1. – С. 95-98.
58. Денисов Ю.Д. Японские угрозы мирового инновационного развития [Текст] / Ю.Д. Денисов. – М.: ИДВ РАН. – 2013. – 96 с.
59. Дзуриндин И. Кризис демократического парламентаризма в условиях неолиберализма [Текст] / И. Дзуриндин // Обозреватель. – 2009. – № 10. – С. 94-108.
60. Дробижева Л. Российская идентичность и проблемы межэтнического согласия [Текст] / Л. Дробижева // Казанский федералист. – 2011. – № 4 (30). – С. 4-21.
61. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда [Текст] / Э. Дюркгейм; пер. с франц. А.Б. Гофмана. – М.: Наука, 1990. – 575 с.
62. Жежерун В.Т. Аксиологическая функция культуры доверия в формировании гражданского общества [Текст] / В.Т. Жежерун, Н.В. Замятина // Вісн. Міжнар. слов'ян. ун-ту., соціолог. науки. – 2005. – Т. VIII, № 1-2. – С.3-6.
63. Задоволення соціальних потреб населення як умова підвищення його довіри до влади [Текст] / Є.Ф. Глухачов, Т.Б. Хомуленко, С.М. Клімова та ін.; За заг. ред. доц. Є.Ф.Глухачова. – Х.: Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2005. – 182 с.

64. Зимин В. GR как средство повышения рейтингового потенциала муниципальных образований [Текст] / В. Зимин // Пресс-служба. – 2011. – № 4. – С. 86-97.
65. Иванов Д.В. Виртуализация общества [Текст] / Д.В. Иванов. – СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2000. – 96 с.
66. Іжа М. Трансформація публічного управління в умовах соціально-політичної модернізації України [Текст] / М. Іжа, А. Крупник // Актуальні проблеми державного управління. – 2012. – Вип. 4 (52). – С. 3-7.
67. Ілляшов Г.О. Політичний процес як реалізація динаміки політичної системи [Текст] / Г.О. Ілляшов // Гілея. – 2010. – Вип. 42. – С. 506-515.
68. Ильянович Е.Б. Человек в условиях современного антропологического кризиса [Текст] / Е.Б. Ильянович // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Философия. Социология». – 2007. – Т. 20, № 1. – С. 189-198.
69. Ісхакова Н.Г. Політична соціалізація в умовах становлення демократії [Текст] / Н.Г. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія «Філософія і політологія» – 2006. – Вип. 76-79. – С.164-167.
70. Калиновська Т. Вимоги легітимності нормативно-правових актів місцевих рад [Текст] / Т. Калиновська // Право України. – 2010. – № 12. – С. 283-292.
71. Кант И. Метафизика нравов [Текст] / И. Кант / Пер. с нем., С.Я. Шейнман-Топштейн и Ц. Арзаканьяна. – М.: Мир книги. – 2007. – 400 с.
72. Карнаух А. Політична соціалізація студентської молоді: сутнісні характеристики, особливості, тенденції [Текст] / А. Карнаух // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2006. – Вип. 17. – С. 136-140.
73. Касторіадіс К. Демократія як процедура і як режим // Політика та етика . – К.: Український філософський фонд, 1999. – 69 с.
74. Кіндратець О. політичні зміни і політична стабільність [Текст] / О. Кіндратець // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 55-67.
75. Ключник Р.М. Криза легітимності та її вплив на політичний процес [Текст] / Р.М. Ключник // Гілея. – 2012. – Вип. 63. – С. 554-557.

76. Ключник Р.М. Особливості кризової комунікації в умовах глобалізації [Текст] / Р.М. Ключник // Політологічний вісник. – 2012. – Вип. 64. – С. 257-265.
77. Ключник Р.М. Просторово-часовий вимір політичних криз [Текст] / Р.М. Ключник // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Філософія. Соціологія. Політологія». – 2012. – Вип. 22. – С. 176-180.
78. Ключник Р.М. Російський досвід вирішення політичних криз [Текст] / Р.М. Ключник // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2012. – № 1007. – С.117-122.
79. Ключник Р.М. Сепаратизм як світова мегатенденція сучасності [Текст] / Р.М. Ключник // Політичний менеджмент. – 2011. – № 5. – С. 120-128.
80. Ковалевский А.А. Анализ подходов к пониманию политической системы [Текст] / А.А. Ковалевский // Вісник СевНТУ. Політологія. – 2009. – Вип. 100. – С. 55-60.
81. Ковалевський В.О. Політична комунікація як інструмент подолання кризових явищ [Текст] / В.О. Ковалевський // Вісник Харківського університету ім. В. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2010. – № 912. – С. 144-152.
82. Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості [Текст] / А. Колодій // АГОРА. – Вип. 3: Україна – регіональний вимір. – Київ: Стилос, 2006. – С. 69-91.
83. Комлева Е. Геология, горное дело и ядерная энергия [Текст] / Е. Комлева // Вестник аналитики. – 2014. – №1. – С. 127-134.
84. Конституція України: чинне законодавство станом на 10 лютого 2011 р.[Текст] / Конституція України. – К.: Алерта, ЦУЛ, 2011. – 96 с.
85. Конфуций. Суждения и беседы [Текст] / Конфуций; пер. с кит. П.С. Попова. – СПб.: Азбука-классика, 2008. – 224 с.
86. Кочубей Л. Напівпрезидентська республіка сучасної Франції: шлях до авторитаризму чи демократії? [Текст] / Л. Кочубей // Політичний менеджмент . – 2011. – № 5. – С. 164-173.
87. Кризис в зеркале политической психологии (Материалы Круглого стола факультета политологии МГУ) // Полис. – 2009. – № 5. – С. 99-127.

88. Курбанов А.Р. Политическая оппозиция: теоретико-методологические аспекты [Текст] / А.Р. Курбанов // Вестник Московского университета. Сер.12. Политические науки. – 2005. – № 5. – С. 90-93.
89. Кривошеїн В.В. Парадигмальний вимір політики [Текст] / В.В. Кривошеїн. - Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. – 112 с.
90. Кривошеїн В.В. Теоретико-методологічні засади оцінки стану опозиції як показника ризику країни [Текст] / В.В. Кривошеїн // Вісник СевНТУ. Серія «Політологія». – 2009. – Вип. 100. – С. 35-39.
91. Кузьмин С.А. Социальные системы: опыт структурного анализа [Текст] / С.А. Кузьмин. – М.: Наука, 1996. – 190 с.
92. Кукуруз О.В. Політична складова кризи системи державного управління // Держава і право. – 2010. – Вип. 50. – С. 672-677.
93. Куницька Г.Д. Теоретичні аспекти політичної кризи [Текст] / Г.Д. Куницька // Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – 2010. – Вип.4 – С. 34-40.
94. Курлански М. 1968. Год, который потряс мир [Текст] / М. Курлански; пер.с англ. А.В. Короленкова, Е.А. Семеновой. – М.: АСТ Москва, 2008. – 541 с.
95. Кустарев А. Рецензия на книгу: Ясин Е. Приживется ли демократия в России М., 2005 (Библиотека Фонда «Либеральная миссия») // Pro et Contra. 2005. Т. 9, № 2 (25). – С. 108-116.
96. Куц Г.М. Медіативність української політичної культури: між Сходом та Заходом [Текст] / Г.М. Куц // Сучасне суспільство . – 2012. – Вип. 2. — С. 25-32.
97. Кушнар'ов І.В. Причини та умови корупції [Текст] / І.В. Кушнар'ов // Вісник ХНУВС. – 2013. – № 1 (60). – С. 88-96.
98. Лауристин М. Ценностные ориентации общества и средства массовой информации в период кризиса: эстонский опыт [Текст] / М. Лауристин // Философия и социальные науки. – 2011. – № 1. – С. 9-14.
99. Лесечко М. Значення соціального капіталу в організації місцевого самоврядування [Текст] / М. Лесечко, О. Сидорчук // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 2 (12). – С. 58-64.

100. Лао-цзы. Дао дэ цзин [Текст] / Лао-цзы; пер. с кит. Ян Хин-Шуна. – СПб.: Азбука-классика, 2005. – 192 с.
101. Левчук П. Коаліція зростання як чинник модифікації політичного простору міської спільноти [Текст] / П. Левчук // Віче. – 2011. – № 24. – С. 9-12.
102. Ледяев В.Г. Социально-философский анализ власти в муниципальных сообществах (зарубежный опыт) [Текст] / В.Г. Ледяев // Знание. Понимание. Умение. – 2012. – № 3. – С. 124-130.
103. Ленин В.И. Крах II Интернационала [Текст] / В.И. Ленин. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1951. – 62 с.
104. Лиханова И.В. Дестабилизирующие факторы политического процесса и национальная безопасность: современный теоретический дискурс [Текст] / И.В. Лиханова // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 2004. – № 3. – С. 59-67.
105. Локшин И.М. Политические режимы и качество функционирования государства: анализ взаимосвязи [Текст] / И.М. Локшин // Полития. – 2011. - № 4 (63). – С. 74-92.
106. Любин В. Итальянская партийно-политическая система в 90-е годы (переход от Первой ко Второй республике) [Текст] / В. Любин // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 3. – С. 85-96.
107. Мазіна А.В. Політична система як наукова категорія та суспільно-політичний феномен [Текст] / А.В. Мазіна // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 4 (5). – С. 56-61.
108. Мазука Л.І. Досвід Швейцарії у забезпеченні толерантного співіснування етнічних груп [Текст] / Л.І. Мазука // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 1 (6). – С. 53-57.
109. Мазур О.Г. Особливості процесу інституціональної легітимації в сучасній Україні [Текст] / О.Г. Мазур // Грані. – 2013. – № 6 (98). – С. 140-144.
110. Майже половина киян хочуть виборів у столиці цього року, а понад 70% вважають Київраду нелегітимною – соціопитування [Електронний ресурс] /

Интерфакс. – Режим доступа: <http://ua.interfax.com.ua/news/general/167829.html>. -
Заголовок з екрану

111. Макиавелли Н. Государь [Текст] / Н. Макиавелли. Государь: Сочинения исторические и политические. Сочинения художественные; пер. с итал. Г.Муравьевой, Н. Томашевского, Е. Солоновича и др. – М.: Эксмо, 2007. – С. 41-108.

112. Максимова О.М. Використання синергетики у дослідженні політичних систем [Текст] / О.М. Максимова // Вісник СевНТУ. Серія «Політологія». – 2009. – Вип.100. – С. 45-49.

113. Малкіна Г.М. Взаємна відповідальність уряду й парламенту як чинник політичної стабільності [Текст] / Г.М. Малкіна // Гілея. – 2010. – Вип. 35. – С. 388-394.

114. Малкіна, Г.М. Політична відповідальність у демократичному суспільстві (інституціональний аспект): автореф. дис ... д-ра політ. наук / Г. М. Малкіна . – К. : Б.в., 2011 . – 32 с.

115. Мамедова Н.М. Социальная политика Ирана в исламском контексте [Текст] / Н.М. Мамедова // Азия и Африка сегодня. – 2013. – № 4. – С. 16-19.

116. Мангейм К. Идеология и утопия [Текст] / К. Мангейм // Диагноз нашего времени. – М.: Юрист, 1994. – 700 с.

117. Маркс К. К критике политической экономии [Текст] / К. Маркс; пер с нем. – Л.: Государственное издание политической литературы, 1950. – 270 с.

118. Маркс К. Критика Готської програми [Текст] / К. Маркс; пер. з нім. – К.: Політвидав України, 1984. – 46 с.

119. Мартиросян А. Интенсификация политического протеста в процессе глобализации и развития сетевых коммуникаций [Текст] / А. Мартиросян // 21-й век. – 2013. – № 4. – С. 60-72.

120. Мацієвський Ю.В. Деякі аспекти вивчення феномена кризи у політичних дослідженнях [Текст] / Ю. В. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2008. – № 6 (33). – С. 16-29.

121. Мацієвський Ю.В. „Помаранчева революція” крізь призму міждисциплінарних соціальних досліджень [Текст] / Ю.В. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 7-22.
122. Мегрелішвілі М.О. Дезорганізація суспільства як наслідок взаємодії конструктивних і деструктивних процесів [Текст] / М.О. Мегрелішвілі // Гілея. – 2012. – Вип. 58. – С. 267-273.
123. Медведев Д.А. Россия, вперед! [Электронный ресурс] / Д.А. Медведев // Официальный сайт Президента России. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/news/5413>. – Заголовок с экрана.
124. Медушевский Н.А. Аналитические центры в политическом процессе: американская модель «фабрик мысли» и ее функционирование за пределами США [Текст] / Н.А. Медушевский // Полития. – 2010. – № 1 (56). – С. 118-132.
125. Мельник М. Політична корупція: сутність, чинники, засоби протидії [Текст] / М. Мельник // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 7. – С. 67-72.
126. Местр, Ж. де. Рассуждения о Франции [Текст] / Ж. де Местр; пер. с фр. Г.А. Абрамова, Т.В. Шмачкова. – М.: РОССПЭН, 1997. – 216 с.
127. Міщенко А.Б. Недовіра як чинник делегітимації влади: причини та механізми подолання [Текст] / А.Б. Міщенко // Гілея. – 2009. – Вип. 24. – С.372-380.
128. Нагорняк Т.Л. Міста як бренди за умов глобалізації [Текст] / Т.Л. Нагорняк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія». – 2013. – № 1 (111). – С. 40 – 44.
129. Нагорняк Т.Л. Особливості брендингу міст у світі та в Україні [Текст] / Т.Л. Нагорняк // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Філософія. Соціологія. Політологія». – 2013. – Вип. 23, № 9/2. – С. 118-132.
130. Нечаева-Юрийчук Н. Особенности формирования молдавской государственности после обретения независимости [Текст] / Н. Нечаева-Юрийчук // Русич. – 2010. – № 4 (22). – С. 136-144.
131. Оболонский А.В. К концепции кадровых перемен в госаппарате: два взгляда [Текст] / А.В. Оболонский, А.Г. Барбашев // Политическая концептология. – 2013. – № 1. – С. 43-57.

132. Олещук П.М. Wikileaks як фактор трансформації сучасної політичної публічності [Текст] / П.М. Олещук // Гілея. – 2011. – Вип. 43. – С. 569-575.
133. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс [Текст] / Х. Ортега-и-Гассет; пер. с исп. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 509 с.
134. Павленко Р. Опозиція: права та повноваження [Текст] / Р. Павленко // Людина і політика. – 2002. – № 4. – С. 3-10.
135. Павлов Ю.М. Необходимость вторичного рождения государства [Текст] / Ю.М. Павлов // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 2007. – № 3. – С. 3-13.
136. Паниотто В. Украина. Евромайдан [Текст] / В. Паниотто // Вестник общественного мнения. – 2013. – № 3-4. – С. 1-7.
137. Панкевич Н.В. Политическая стратегия российской урбанизации [Текст] / Н.В. Панкевич // Полис. – 2013. – № 1. – С. 72-85.
138. Пантин В.И. Эволюционное усложнение политических систем: проблемы методологии и исследования / В.И. Пантин, В.В. Лапкин // Полис. – 2002. – №2. – С. 6-19.
139. Парсонс Т. Система современных обществ [Текст] / Т. Парсонс; пер. с англ. Л.А. Седова, А.Д. Ковалева. – М.: Аспект-Пресс, 1998. – 270 с.
140. Пашко Л. Поняття та сутність оцінювання людських ресурсів у сфері державного управління [Текст] / Л. Пашко // Вісник Національної академії державного управління. – 2005. – № 3. – С. 114-122.
141. Перфільєва А.О. Релігійні чинники індігенізаційних процесів у сучасній Україні [Текст] / А.О. Перфільєва // Наукові праці: Видання ЧДУ імені Петра Могили. Політичні науки. – 2004. – Вип. 20. – С. 92-95.
142. Петренко О.В. Политический кризис как научное понятие [Текст] / О.В. Петренко // Армия и общество. – 2009. – № 2. – С. 41-46.
143. Пилипенко О.В. Громадські рухи та протестна активність в Україні [Текст] / О.В. Пилипенко // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук. Матеріали Третьої всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Частина I. – Д.: Інновація, 2013. – С. 93-96.

144. Письменный И. Синергетичні засади державного управління в умовах кризи [Текст] / І. Письменный // Актуальні проблеми державного управління. – 2009. – Вип.1 (35). – С. 3-10.
145. Платон. Государство [Текст] / Платон. Сочинения. В 3-х т.; пер. с древнегреч. Под общ. Ред. А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса. Т. 3. Ч. 1. Ред. В. Ф. Асмус. - М., «Мысль», 1971. – С. 89-454.
146. Плешаков С.А. Сообщества и Альянсы на муниципальном уровне [Текст] / С.А. Плешаков // Сборник лучших практик взаимодействия населения и власти в решении местных проблем. Под ред. К.В. Малова. – Новосибирск: АСДГ, 2009. – С. 158-168.
147. Полещук В. Война памятников в Эстонии: этнический аспект [Текст] / В. Полещук // Этнографическое обозрение. – 2008. – № 3. – С. 103-118.
148. Поппер К.Р. Відкрите суспільство та його вороги. Т.1 [Текст] / К.Р. Поппер; пер. з англ.. О. Коваленка. – К.: Основи, 1994. – 444 с.
149. Поппер К.Р. Відкрите суспільство та його вороги Т.2 [Текст] / К.Р. Поппер; пер. з англ.. О. Буценка. – К.: Основи, 1994. – 494 с.
150. Постанова Верховної Ради України Про призначення позачергових виборів Київського міського голови та депутатів Київської міської ради 25 травня 2014 року [Текст] / Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 12. – С. 202.
151. Почепцов Г. Віртуальні революції: використання віртуальних об'єктів при зміні влади [Текст] / Г. Почепцов // Політичний менеджмент. – 2004. – № 4. – С. 3-16.
152. Пояркова Т.К. Кризовий синдром модернізації: основні параметри дослідження [Текст] / Т.К. Пояркова // Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – 2012. – Вип. 9. – С. 14-19.
153. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой [Текст] / И. Пригожин, И. Стенгерс: Пер. с англ./ Общ. ред. В. И. Аршинова, Ю.Л. Климонтовича и Ю. В. Сачкова. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.

154. Призіглей М.О. Механізм участі громадян у процесі прийняття загальнодержавних рішень у трансформаційних суспільствах [Текст] / М.О. Призіглей // Гілея. – 2012. – Вип. 59. – С. 716-721.
155. Присяжнюк А.Й. Виконавча влада як об'єкт державного контролю [Текст] / А.Й. Присяжнюк // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 594-599.
156. Реформа публічного управління в Україні : виклики, стратегії, майбутнє: монографія [Текст] / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; відп. редактор І. А. Грицяк. – К. : К.І.С., 2009. – 240 с.
157. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір [Текст] / А. Романюк. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 392 с.
158. Ромашкіна О. Криза має бути розв'язана лише дипломатичним шляхом [Текст] / О. Ромашкіна // Голос України. – 2014. – № 54 (5804). – С. 1-2.
159. Российская повседневность в условиях кризиса: взгляд социологов (аналитический доклад) [Текст] // Полис. – 2009. – № 5. – С. 84-127.
160. Рузавин Г.И. Самоорганизация и организация в развитии общества [Текст] / Г.И. Рузавин // Вопросы философии. – 1995. – № 8. – С. 63-72.
161. Савичева, Е. М. Ливан: место в истории, роль в политике, ситуация в стране. Историко-хронологическое исследование [Текст] / Е. М. Савичева. – М.: Рос. ун-т дружбы народов, 2009. – 374 с.
162. Савкин Д.А. Глобальный город как актер мировой политики: автореф. дисс... канд. полит. наук: 23.00.04 / Д.А. Савкин; Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб, 2010. – 24 с.
163. Себенцов А.Б. Феномен неконтролируемых территорий в современном мире // [Текст] / А.Б. Себенцов, В.А. Колосов // Полис. – 2012. – № 2. – С. 31-46.
164. Селезнев М.А. Социальная революция [Текст] / М.А. Селезнев. – М.: Издательство МГУ, 1971. – 384 с.
165. Селезнева А.И. Ценностное измерение кризиса [Текст] / А.И. Селезнева // Кризис в зеркале политической психологии (Материалы Круглого стола факультета политологии МГУ) // Полис. – 2009. – № 5. – С. 99-127.

166. Сергєєв В.С. Політичні мережі як форма взаємодії держави та громадянського суспільства [Текст] / В.С. Сергєєв. – Дніпропетровськ: Інновація, 2011. – 304 с.
167. Сидоров М. Інтернет як засіб соціальної комунікації та соціального впливу [Текст] / М. Сидоров, Д. Табаков // Політичний менеджмент. – 2008. – № 4. – С. 119-125.
168. Ситник Г. Національні цінності як основа прогресивного розвитку особистості, суспільства, держави [Текст] / Г. Ситник // Вісник НАДУ. – 2004. – № 2. – С.369- 374.
169. Слізкова Г.В. Кризові явища в системі державного управління України: причини виникнення, розвиток, шляхи подолання [Текст] / Г.В. Слізкова // Вісник КНУДТ. – 2012. – № 2. – С. 137 – 142.
170. Слука Н.А. Эволюция концепции «мировых городов» [Текст] / Н.А. Слука // Региональные исследования. – 2005. – № 3 (5). – С. 19-37.
171. Соколов А.В. Онлайн-фандрайзинг в России: особенности, примеры и результаты [Текст] / А.В. Соколов, А.А. Дементьев // Вестник Пермского университета. Серия «Политология». – 2013. – № 1. – С. 20-44.
172. Соловйов В. Особливості дебюрократизації державної служби Великобританії [Текст] / В. Соловйов // Юридичний часопис. – 2010. - № 4. – С. 51-57.
173. Сорокин П.А. Кризис нашего времени. Социальный и культурный обзор [Текст] / П. Сорокин. – М.: ИСПИ РАН, 2009. – 384 с.
174. Соціологи кажуть, що довіра українців до влади постійно падає [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/08/21/6996435/>. – Заголовок з екрану.
175. Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат [Текст] / Б. Спіноза; пер. з лат. В. Литвинова. – К.: Основи, 2005. – 237 с.
176. Ставченко С.В. Криза як об'єкт політичного дослідження [Текст] / С.В. Ставченко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Філософія. Соціологія. Політологія». – 2008. – Вип. 17. – С. 276-282.

177. Ставченко С.В. Політична легітимність в умовах стабільних та кризових станів політичної системи [Текст] / С.В. Ставченко // Гілея. – 2011. – Вип. 51. – С. 534-538.

178. Ставченко С.В. Проблеми застосування синергетичного підходу при дослідженні політичної кризи [Текст] / С.В. Ставченко // Гілея. – 2010. – Вип. 38. – С. 498-505.

179. Ставченко С.В. Стабілізаційний та дестабілізуючий потенціал парламентських криз у політичній системі [Текст] / С.В. Ставченко // Нова парадигма. – 2010. – Вип. 95. – С. 96-102.

180. Ставченко С.В. Теорія соціальних криз Петра Штомпки та її значення для дослідження сучасних політичних процесів [Текст] / С.В. Ставченко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Філософія. Соціологія. Політологія». – 2013. – Т. 21, № 9/2, вип. 23 (1). – С. 137-141.

181. Стоякин В.В. Роль GR-менеджмента в формировании цивилизованного корпоративного лоббизма в российских регионах [Текст] / В.В. Стоякин // Человек. Общество. Управление. – 2009. – № 2. – С. 72-88.

182. Сурмин Ю. П. Проблемы кризиса и антикризисных технологий [Текст] / Ю. Сурмин // Грани. – 2000. – № 2 (10). – С. 94-103.

183. Сухіашвілі Д. Реформи в Грузії як невід'ємна частина інтеграції до Європи [Текст] / Д. Сухіашвілі // Гілея. – 2012. – Вип. 61. – С. 710-713.

184. Тев Д. Политэкономический подход в анализе местной власти. К вопросу о коалиции, правящей в Санкт-Петербурге [Электронный ресурс] / Д. Тев // Политэкс. – 2006. – Том2, № 2. – Режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/238/30/> – Заголовок с экрана.

185. Теория и практика демократии. Избранные тексты [Текст] / Пер. с англ. Под ред. В.Л.Иноземцева, Б.Г.Капустина. – М.: Ладомир, 2006. – 496 с.

186. Тимофеева Л. Н. Власть и оппозиция в России: проблемы конструктивного конфликтного взаимодействия [Текст] / Л.Н. Тимофеева // Конфликтология: Теория и практика. - 2004. – № 1. – С. 22-30

187. Тихонюк С.А. Політична реформа в Україні: протиріччя і конфлікти [Текст] / С.А. Тихонюк // Стратегічні пріоритети. – 2012. – №3 (24). – С. 87- 93.
188. Токовенко О.С. Політико-культурна еволюція: трансформаційний та трансмісійний виміри [Текст] / О.С. Токовенко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Філософія. Соціологія. Політологія». – 2012. – Вип. 22, № 9/2. – С. 141-145.
189. Токовенко О.С. Політична реформа в сучасній Україні: спроба раціональної реконструкції [Текст] / О.С. Токовенко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2009. – Вип. 17. – С. 63-69.
190. Тоффлер Э. Третья волна [Текст] / Э. Тоффлер; пер. с англ. – М.: АСТ, 2002. – 781 с.
191. Тупиця О.Л. Профспілки в політичній системі сучасного суспільства [Текст] / О.Л. Тупиця. – Д.: Вид-во Дніпропетровського національного університету, 2008. – 352 с.
192. Улицька І.І. Електронна демократія у глобалізованому світі [Текст] / І.І. Улицька // Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 4 (21). – С. 35-38.
193. Федоренко В. Інститут позачергових виборів до Верховної Ради України в системі національного конституційного права [Текст] / В. Федоренко // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2007. – № 3 (9). – С. 38-45.
194. Фельдман, В.Р. Кризис исполнительной власти (философско-политический анализ): автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01 / В.Р. Фельдман. - Новосибирск, 1999. – 16 с.
195. Фетисов А.С. Политическая власть: проблемы легитимности / А.С. Фетисов [Текст] // Социолого–политический журнал. – 1995. – № 3. – С.101-112.
196. Фомічов А.Л. Стан та умови реалізації протестного потенціалу в Україні на сучасному етапі [Текст] / А.Л. Фомічов // Гілея. – 2011. – Вип. 54. – С. 526-530.
197. Фукуяма Ф. Великий разрыв [Текст] / Ф. Фукуяма; пер. с англ. под общ. ред. А. В. Александровой. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 474 с
198. Хакен Г. Синергетика [Текст] / Г. Хакен. — М.: Мир, 1980. – 406 с.

199. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций [Текст] / С. Хантингтон. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
200. Хижняк О.В. Колективні протестні дії мешканців міста: локальність дії і глобальні проблеми [Текст] / О.В. Хижняк // Наукові праці (Видання ЧДУ імені Петра Могили). Серія «Соціологія». – 2011. – Т. 156, вип. 144. – С. 43-46.
201. Хоменко С. Червона партія у синьо-жовтій державі [Електронний ресурс] / С. Хоменко // BBC Україна. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2013/11/131107_communist_party_sx.shtml. – Заголовок з екрану.
202. Хочь І.Х. Трансформація влади як політологічна проблема [Текст] / І.Х. Хочь // Держава і право. – 2010. – Вип. 49. – С. 776-782.
203. Цицерон М.Т. Про державу [Текст] / М.Т. Цицерон. Про державу. Про закони. Про природу богів. Пер. з лат. В. Литвинова. – К: Основи, 1998. – С. 29-154.
204. Цокур Є.Г. Криза легітимності та особливості де легітимаційних процесів [Текст] / Є.Г. Цокур // Гілея. – 2009. – Вип. 29. – С. 394-401.
205. Четверик Г.Г. Стабільність політичних режимів та мережа Інтернет [Текст] / Г.Г. Четверик // Матеріали Кіровоградської сесії I Всеукраїнської науково-практичної конференції «Придніпровські соціально-гуманітарні читання». – Дніпропетровськ: «Інновація», 2012. – С. 11-15
206. Шайгородський Ю.Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу [Текст]: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня д-ра політ. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної думки» / Ю.Ж. Шайгородський; НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. – 36 с.
207. Шайгородський Ю.Ж. Проблема цінностей у контексті сучасності [Електронний ресурс] / Ю.Ж. Шайгородський // Український центр політичного менеджменту. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=7&c=386>. – Заголовок з екрану.
208. Шайо А. Вступление в ЕС и его влияние на конституционный строй новых членов [Текст] / А. Шайо // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 2004. – № 1. – С. 2-14.

209. Шарий В. І. Антикризові технології як механізм реалізації цілей державного управління : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 ; Національна академія держ. управління при Президентові України / В.І. Шарий. – К., 2006. – 20 с.
210. Шаян О.Л. Механізми функціонування парламентської коаліції та коаліційного уряду [Текст] / О. Л. Шаян // Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : [монографія] / за заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К. : НІСД, 2008. – С. 56-61.
211. Шепелев М.А. Православный глобализм и формирование идеологии континентализма [Текст] / М.А. Шепелев // Вісник СевДТУ. Політологія. – 2008. – Вип. 91. – С. 94-102.
212. Шепелев М.А. Глобалізація управління як мегатенденція сучасного світового розвитку [Текст] / М.А. Шепелев. – К.: Генеза, 2004. – 512 с.
213. Штомпка П. Социальное изменение как травма [Текст] / П. Штомпка // Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С.6-16.
214. Штомпка П. Социология социальных изменений [Текст] / П. Штомпка; пер. с англ. под ред. В.А. Ядова. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
215. Шульга М. Чи подолаємо кризовий пароксизм? [Текст] / М. Шульга // Українське суспільство 1992–2009: Динаміка соціальних змін / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2009. – С. 457-475.
216. Щокін Г. Концепція соціального розвитку: висновки для України: Наук. видання. [Текст] / Г. Щокін. – К.: МАУП, 2002. – 72 с.
217. Юрчишин Я. Україна: зміна користувача і перезавантаження [Електронний ресурс] / Я. Юрчишин // Збруч. – Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/19155>. – Заголовок з екрану.
218. Almond G.A. Comparative Political Systems [Text] / G.A. Almond // The Journal of Politics. – 1956. – Vol. 13, No. 3. – P. 391-409.
219. Azman K. The Problem of Democratic Deficit in the European Union [Text] / K. Azman // International Journal of Humanities and Social Science. – 2011. – Vol. 1, No. 5. – P. 242-250.

220. Bade K.J. Legal and illegal immigration into Europe: experiences and challenges [Text] / K.J. Bade // *European Review*. – 2004. – Vol. 12, No. 3, P. 339–375.

221. Behn R.D. Management by Groping Along [Text] / R.D. Behn // *Journal of Policy Analysis Management*. – № 7. – 1988. – P. 635-648.

222. Beissinger M. Nationalism and the Collapse of Soviet Communism [Text] / M. Beissinger // *Contemporary European History*. – 2009. – Vol. 18, No. 3. – P. 331-347.

223. Billing P. Learning From the Unfathomable: An Analysis of Anders Behring Breivik [Text] / P. Billing, K. Stålne // *Integral Review*. – 2011. – Vol. 7, No. 2. – P. 150-160.

224. Booth J.A. The Legitimacy Puzzle in Latin America: Political Support and Democracy in Eight Nations [Text] / J.A. Booth, M.A. Selingson. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 355 p.

225. Brants K. Political Communication in Postmodern Democracy [Text] / K. Brants, K. Voltmer. – New York: Palgrave Macmillan, 2011. – 284 p.

226. Chakhava K. Road Leading Georgia to the European Union Membership [Text] / K. Chakhava // *Journal of Social Sciences*, 1(1): 43-49, 2012. – P. 43-49.

227. Charles A. The Electronic State: Estonia's New Media Revolution [Text] / A. Charles // *Journal of Contemporary European Research*. – 2009. – Vol. 5, No. 2. – P. 97-113.

228. Chomsky N. Failed States [Text] / N. Chomsky: the Abuse of Power and the Assault on Democracy. – New York: Metropolitan Books Henry Hole and Company, 2006. – 312 p.

229. Cojanu V. Analysis of Failed States: Some Problems of Definition and Measurement [Text] / V. Cojanu, A. Popescu // *The Romanian Economic Journal*. – 2007. – № 25 bis. – P. 113-132.

230. Dalton R.J. Democratic Challenges, Democratic Choices. The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies. Oxford: Oxford University Press, 2004. – 243 p.

231. Deutsch K. The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control [Text] / K. Deutsch. – Ann Arbor: Free Press of Glencoe, 1966. – 316 p.

232. Diamond L. Building Trust in Government by Improving Governance [Electronic source] / L. Diamond // Stanford University . – Access mode: <http://stanford.edu/~ldiamond/paperssd/BuildingTrustinGovernmentUNGLobalForum.pdf>. – Title from the screen.

233. Dowding K. M. The Meaning and Use of Political Stability [Text] / K. M. Dowding, R. Kimber // European Journal of Political Research – 1983. – № 11. – P. 229-243.

234. Easton D. A Systems Analysis of Political Life [Text] / D. Easton. – New York: John Wiley and Sons, Inc., 1965. – 507 p.

235. Flanagan S. Models and Methods of Analysis [Text] / S. Flanagan, G. Almond. - Crisis, Choice and Change. Boston: Little, Brown and Company, 1973. – P. 43- 102.

236. Giddens E. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age [Text] / E. Giddens. – Stanford, CA: Stanford University Press, 1991. – 245 p.

237. Gilley B. The meaning and measure of state legitimacy: Results for 72 countries [Text] / B. Gilley // European Journal of Political Research. – 2006. - Vol. 45. – P. 499–525.

238. Golden M.A. Competitive Corruption: Factional Conflict and Political Malfeasance in Postwar Italian Christian Democracy [Text] / M.A. Golden, E.C. Chang // World Politics. – 2001. – No.53. – P. 588- 622.

239. Goodhart M. Democracy, Globalization, and the Problem of the State [Text] / M. Goodhart // Polity. – 2001. – Vol. 33, No. 4. – P. 527-546.

240. Goren P. Party Identification and Core Political Values [Text] / P. Goren // American Journal of Political Science. – 2005. – Vol. 49, No. 4.. – P. 882–897.

241. Hale H. E. Regime Cycles. Democracy, Autocracy and Revolution in Post-Soviet Eurasia [Text] / E.H. Hale // World Politics. – 2005. – Vol.58 (October). – P. 133-165.

242. Halliday J. David Cameron considers banning suspected rioters from social media [Electronic source] / J. Hallyday // The Guardian. – Access mode: <http://www.theguardian.com/media/2011/aug/11/david-cameron-rioters-social-media?INTCMP=ILCNETTXT3487>. - Title from the screen.

243. Held D. Models of democracy [Text] / D.Held. – Cambridge: Stanford University Press, 2006. – 338 p.

244. Heydemann S. Syria and the Future of Authoritarianism [Text] / S. Heydemann // Journal of Democracy. – 2013. – Vol. 24, No. 4. – P. 59-73.

245. Holzacker R. The Power of Opposition Parliamentary Party Groups in European Scrutiny [Text] / R. Holzacker // The Journal of Legislative Studies. – 2011. – Vol. 11, No. 3. – P. 428-445.

246. Ignazi P. The extreme right: defining the object and assessing the causes [Text] / P. Ignazi // Shadows over Europe: the development and impact of the extreme right in Western Europe. – New York: Palgrave Macmillan, 2002. – 397 p.

247. Inglehart R.F. Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006 [Text] / R.F. Inglehart // West European Politics. – 2008. – Vol. 31, № 1-2. – P. 130-146.

248. Juska A. Safety Crime on Neoliberal Post-Communist Society: The Collapse of the Maxima Supermarket in Riga, Latvia [Text] / A. Juska, C. Woolfson. – Bratislava: Central European Labour Studies Institute. – 2014. – 41 p.

249. Kılıç M. Chapulling Turkish Spring: Strike of an Unpredictable Synchronization [Text] / M. Kılıç // Turkish Journal of Politics. – 2013. – Vo. 4, No. 1. – P. 131-144.

250. Kelman H.C. A One Country / Two State Solution. To the Israeli-Palestinian Conflict [Text] / H.C. Kelman // Middle East Policy. – 2011. – Vol. 18, No. 2. – P. 27-47.

251. Luhmann N. Die Politik der Gesellschaft [Text] / N. Luman. – München: Suhrkamp, 2002. – 446 S.

252. Lum T. China, Internet Freedom and U.S. Policy. Congressional Research Service [Text] / T. Lum. – Washington, 2012. – 20 p.

253. Martin L.W. Government Formation in Parliamentary Democracies [Text] / L.W. Martin, R.T. Stevenson // American Journal of Political Science. – 2001. – Vol. 45., No.1. - P. 33-55.

254. Mattila M. Does winning pay? Electoral success and government formation in 15 West European countries [Text] / M. Mattila, T. Raunio // European Journal of Political Research. – 2004. – № 43. – P. 263–285.

255. Masud M. Pakistan: On the Way to be Failed State? [Text] / M. Masud, H. Ahmmed, A. Choudhury, M. Mostafa // *Mediterranean Journal of Social Sciences*. - 2013. – Vol. 4 (1). – P. 63-70.

256. Mendizabal E. Thinking Politics: Think Tanks and Political Parties in Latin America [Text] / E. Mendizabal, K. Sample. – Lima: International Institute for Democracy and Electoral Assistance. – 2009. – 63 p.

257. Navoth M. The Greek Elections of 2012: The Worrisome Rise of the Golden Dawn [Text] / M. Navoth // *Israel Journal of Foreign Affairs*. – 2013. – Vol. VII:1. – P. 87-94.

258. Newman E. Failed States and International Order: Constructing a Post-Westphalian World [Text] / E. Newman // *Contemporary Security Policy*, Vol.30, No.3 (December 2009), P.421-443.

259. Powell N. The effect of Glasnost on the dissolution of the Soviet Union [Text] / N. Powell // *The Concord Review*. – 2012. – Vol. 22, No. 3. – P. 107-127.

260. Rosenberg A. The Government Shutdown Was Temporary, Its Damage to Science Permanent [Electronic source] / A. Rosenberg // *Scientific American*. – Access mode: <http://www.scientificamerican.com/article.cfm?id=government-shutdown-was-temporary-the-damage-to-science-permanent>. – Title from the screen.

261. Sartori G. Parties and Party Systems. A Framework for Analysis [Text] / G. Sartori. – New York: Cambridge University Press, 1976. – 383 p.

262. Schneider C.L. Police Power and Race Riots in Paris [Text] / C.L. Schneider // *Politics & Society*. – 2008. – Vol. 36, No. 1. – P. 133-159.

263. Schuh C. Contested Secularities: Religious Minorities and Secular Progressivism in the Netherlands [Text] / C. Schuh, M. Burchardt, M. Wohlrab-Sahr // *Journal of Religion in Europe*. – 2012. – Vol. 5. – P. 349-383.

264. Skwark S. The medium is the message. O sieci, komunikowaniu politycznym i social media [Tekst] / S. Skwark // *Komunikologia. Teoria i praktyka komunikacji*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii UAM. – 2012. – s. 111-125.

265. Spencer H. The Man versus the State [Text] / H. Spencer. – Caldwell, Idaho: The Caxton Printers Ltd: 1960. – 213 p.

266. Stone C.N. Regime Politics: Governing Atlanta, 1946-1988. – Lawrence, KS: University Press of Kansas, 1989. – 305 + xii pp.
267. Svensson P. Stability, Crisis and Breakdown: Some Notes on the Concept of Crisis in Political Analysis / P. Svensson // Scandinavian Political Studies. – 1986. - Bind 9 (New Series). – No.2. – P. 129- 139.
268. Szele A. Extraordinary Situations, Extraordinary Means: the Regenerative Projects of the Hungarian Radical Right [Text] / A. Szele // CEU Political Science Journal. – 2012. – Vol. 7(2). – P. 123-144.
269. The Failed States Index 2013 [Electronic source] // The Fund for Peace. – Access mode: <http://ffp.statesindex.org/rankings-2013-sortable>. – Title from the screen.
270. Thurer D. The Failed State and International Law [Text] / D. Thurer // Interantional Review of the Red Cross. – 1999. – № 836. – P. 731-761.
271. Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft [Text] / M. Weber // Tübingen: Mohr, 1980. – 944 S.
272. Wollmann H. Transformation sozialistischer Gesellschaften: Am Ende des Anfangs [Text] / H. Wollmann, Wiesenthal H., Bönker F. – Berlin: Westdeutscher Verlag, 1995. – 633 S.
273. World Report 2013: Haiti [Electronic source] / Human Rights Watch. – Access mode: <http://www.hrw.org/world-report/2013/country-chapters/haiti>. – Title from the screen.
274. Young I.M. Responsibility and Global Labor Justice [Text] / I.M. Young // The Journal of Political Philosophy. – 2004. – Vol. 12, No. 4. – P. 365-388.
275. Zimmermann, E. Crises and Crises Outcomes: Towards a New Synthetic Approach [Text] / E. Zimmermann // European of Political Research. – 1979. – No.7. – P. 67-115.
276. Żukiewicz P. O komunikacji w procesie przywództwa politycznego [Tekst] / P. Żukiewicz // Lingua ac Communitas. – 2012. – Vol. 22. – S. 15-32.